Bohemica Olomucensia

Časopis pro bohemistická a mezioborová studia

Ročník IX (2017)

Číslo 2 — Linguistica

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2017 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

OBSAH

5/ Darina Hradilová – Editorial

Studie a články

8/ Robert Dittmann – Jakobsonova první poválečná návštěva Československa roku 1957 ve světle archivů StB

56/ Jiří Pergler – K funkčnímu využití verbálních substantiv ve staré a střední češtině

72/ Karel Komárek – České katolické bible 2. pol. 19. století: poslední fáze před zlomem v tradici

88/ Oldřich Uličný – K některým vývojovým aspektům morfologie současné češtiny

96/ Michal Hořejší – Krajina – analýza diskurzu na pozadí lexikálního vývoje

112/ Patrik Mitter – Neparadigmaticky tvořená adjektiva verbální a jejich status ve slovotvorných paradigmatech

124/ Jindřiška Svobodová – Diskusní relace *Máte slovo* jako místo utkávání komunikačních rolí

136/ Lukáš Zábranský – Jazykový obraz světa vybraných projevů prezidenta Miloše Zemana

152/ Kateřina Kalová – Akustická analýza vokálů rodilých mluvčích

164/ Milan Hrdlička – O platnosti mluvnické poučky ve výuce češtiny pro cizince

172/ Hana Žižková – Substantivizace adjektiv jako problém strojové analýzy češtiny

Varia

183/ Ondřej Bláha – Koncepce nového výkladového slovníku češtiny

187/ Jindřiška Svobodová – „Lingvistické odpoledne“ na katedře obecné lingvistiky

189/ Wendy Zimmerová – Mezinárodní setkání mladých lingvistů opět v Olomouci

EDITORIAL

DARINA HRADILOVÁ

Vážení čtenáři,
lingvisticky zaměřené číslo časopisu *Bohemica Olomucensia*, které právě otevíráte, zcela odpovídá základní koncepci našeho časopisu, totiž být platformou pro filologická a mezioborová studia.

Dominantou čísla je obsáhlé pojednání Roberta Dittmanna „Jakobsonova první poválečná návštěva Československa roku 1957 ve světle archivů StB“, které ukazuje lingvistické dění v širších společensko-politických souvislostech.

Diachronní lingvistika je v tomto čísle zastoupena studiemi Karla Komárka „České katolické bible 2. poloviny 19. století: charakteristika jazyka“ a Jiřího Perglera „K funkčnímu využití verbálních substantiv ve staré a střední češtině“.

Proměnami jazyka v čase se zabývá text Oldřicha Uličného „K některým vývojovým aspektům morfologie současné češtiny“, který sleduje stav vybraných jevů relevantních pro jazykovou typologii. Podobný charakter, tedy analýzu současného stavu s přihlédnutím k vývojovým aspektům, má text Michala Hořejšího „Krajina – analýza diskurzu na pozadí lexikálního vývoje“. Další synchronní témata jsou obsažena ve studiích Jindřišky Svobodové, Patrika Mittera, Hany Žižkové, Lukáše Zábranského a Kateřiny Kalové. Prvně jmenovaná autorka se ve svém příspěvku „Diskusní relace *Máte slovo* jako místo utkávání participantských komunikačních rolí“ zabývá mediální komunikací, k níž přistupuje z pozic kritické analýzy. Patrik Mitter ve svém článku „Neparadigmaticky tvořená adjektiva verbální a jejich status ve slovotvorných paradigmatech“ prezentuje některé postupy relevantní pro sestavení slovotvorného slovníku. Hana Žižková ve studii „Substantivizace adjektiv jako problém strojové analýzy češtiny“ poukazuje na možnosti a limity morfologického značkování v jazykových korpusech a navrhuje způsob řešení jednoho konkrétního problému. Téma aktuální lingvisticky i společensky přináší studie Lukáše Zábranského „Jazykový obraz světa vybraných projevů prezidenta Miloše Zemana“. Kateřina Kalová se se ve svém publikačním debutu „Akustická analýza vokálů rodilých mluvčích“ zabývá formantovou strukturou českých vokálů a poukazuje přitom na jejich popis v nejnovější literatuře. Aplikovaná lingvistika je zastoupena studií Milana Hrdličky „O platnosti mluvnické poučky ve výuce češtiny pro cizince“, v níž se autor zamýšlí nad některými aspekty didaktické gramatiky.

Do sekce Varia přispěla Jindřiška Svobodová ohlédnutím za jubileem prof. PhDr. Jana Kořenského, DrSc., Wendy Zimmerová poznámkou o *Mezinárodním setkání mladých lingvistů* a Ondřej Bláha recenzí aktuálně publikovaných *Kapitol z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*.

studie a články

Jakobson's First Post-War Visit to Czechoslovakia in 1957 in Light of the Archives of the State Security

The contribution focuses on Roman Jakobson's first post-World War II visit to Czechoslovakia he luckily left in April 1939. The regime changed from the Nazi Protectorate to the Communist dictatorship. The article describes how he was closely followed by the Czechoslovak security services and suspected of being an agent of the intelligence service of the USA. The extensive materials gathered by the Czechoslovak authorities have been stored in the Archives of Security Services in Prague, Czech Republic.

Keywords: Roman Jakobson, Czechoslovakia, State Security

PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova
nám. J. Palacha 2
116 38 Praha 1
robert.dittmann@ff.cuni.cz

Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy
Progres č. 4, Jazyk v proměnách času, místa, kultury.

JAKOBSONOVA PRVNÍ POVÁLEČNÁ NÁVŠTĚVA ČESKOSLOVENSKA ROKU 1957 VE SVĚTLE ARCHIVŮ STB

ROBERT DITTMANN

ČESKOSLOVENSKO PO STALINOVĚ A GOTTWALDOVĚ SMRTI PŘED ROKEM 1957

Zatímco Československo[1] bylo v době před druhou světovou válkou posledním středoevropským ostrůvkem demokracie, v raných 50. letech se z něho stala nejkovanější stalinská diktatura z vazalských středoevropských „lidových demokracií". Už v roce 1948 byla československá KSČ, pokud jde o počet členů vzhledem k celkové populaci, zdaleka nejsilnější z komunistických stran sovětského bloku (Burks 1961: 51) a na rozdíl od Polska či Maďarska měla převzetí moci usnadněno výrazným vítězstvím v českých zemích ve svobodných volbách r. 1946. Přehodnocení hodnot, *Umwertung der Werte*, po únoru 1948 bylo totální: celkové přeorientování exportu a průmyslu, likvidace soukromého vlastnictví a začátek kolektivizace, likvidace občanské společnosti, jež byla po válce nejrozvinutější ze zemí střední a jihovýchodní Evropy, likvidace knih, která v počtu svazků překonala dokonce i protektorátní období a je odhadována na sedmadvacet milionů svazků (Brožová et al. 2007: 28) – a z celé východní Evropy kromě Sovětského svazu nejvyšší počet čistek, monstrprocesů a následných poprav (Renner – Samson 1993: 34–38; Bartošek 1999: 362; srov. Tomek 2009b: 25). Přívalový déšť vykonstruovaných procesů dosáhl jen podle zpravodajství *Rudého práva* do r. 1953 závratného počtu téměř pěti set (Brožová et al. 2007: 26). Represálií byl takový počet, že i sovětští poradci, dávno zdomácnělí na českých ministerstvech, přílišnou výši trestů později kritizovali (Kaplan – Paleček 2008: 217) a nesouhlasné stanovisko vedení KSSS zastavilo plánovanou čistku po měnové reformě (Pernes 2008: 93). Platí zároveň, že nikde jinde nebyla perzekuce inteligence tak intenzivní a děsivá jako v Československu (Renner – Samson 1993: 45). Byla zlikvidována intelektuální elita celé jedné generace, jen na Univerzitě Karlově bylo vyloučeno přes tři tisíce posluchačů, v celé zemi cca sedm tisíc lidí (Brožová et al. 2007: 34). Podle některých vězněných byla komunistická vězení horší než nacistické koncentrační tábory, které před-

/1/ Použité zkratky: ABS = Archiv bezpečnostních složek, Praha; RJP = Roman Jakobson Papers, MC 72, Massachusetts Institute of Technology, Institute Archives and Special Collections, Cambridge, Massachusetts, USA; zkracujeme na RJP, číslo krabice/složky. Děkuji prof. L. R. Waughové, výkonné ředitelce Roman Jakobson Intellectual Trust, za povolení k publikaci materiálů, a pracovníkům Národního archivu v Praze. Zvláštní dík patří odborníkům z Archivu bezpečnostních složek v Praze, zejména děkuji ThDr. P. Gabrielové, Th.D., a ředitelství za laskavé povolení publikovat snímky.

tím rovněž zažili.[2] Snaha českých funkcionářů přestalinovat Stalina (angl. *to out-Stalin Stalin*) byla vehementní, a také proto v Československu tak těžko a dlouho probíhalo, i za pomoci zkušených sovětských poradců, hledání českého Rajka, velezrádce v nejvyšších patrech strany, které zaostřilo na Rudolfa Slánského. Adorace prvního dělnického prezidenta Gottwalda se v menším měřítku podobala kultu osobnosti Stalina, jemuž byl na pražské Letné ještě v r. 1955 odhalen největší pomník na světě.

Rok 1953, jeden z kulminačních bodů studené války, znamenal začátek první poválečné krize sovětského bloku. V březnu umírá Stalin a několik dní nato Gottwald. Mocenské vakuum vyplněné soubojem „diadochů" (Černý 1992: 455), jenž podle W. Churchilla připomínal „rvačku buldoků pod kobercem" (Zubov et al. 2015: 286), končí až Chruščovovým získáním vedoucí pozice r. 1955 a jeho definitivní mocenskou stabilizací dva roky poté. Stalinisté se však udrželi u moci, Stalinova a Gottwaldova smrt znamenala jen rošádu pozic, ale přece jen se začal stalinismus pomalu rozleptávat. Chruščovovský *odměk*, doba tání a tzv. Nového kurzu, se projevil i v Československu, ale ze středoevropských satelitů zde probíhala destalinizace nejneznatelněji (Kaplan 1992: 80), byla „pomalá, liknavá, zdržovací, polovičatá, neupřímná" (Černý 1992: 460). Oproti Polsku, Maďarsku, NDR i některým jiným zemím, kde byl totalitní režim nabouráván, udrželo se ve větší míře soukromé vlastnictví a běžely amnestie a rehabilitace politických vězňů, se československé vedení KSČ ještě více semklo v duchu sterilního konzervativismu, na Gottwaldovo místo nastoupila stranická dvojka A. Zápotocký, kterého později „vystřídala", slovy V. Havla, „sklerotická novotnovská byrokracie a notoričtí dogmatici" (Havel 1990: 71), byla potvrzena „generální linie" strany, dále běžely popravy a procesy, např. v dubnu 1954 byl G. Husák odsouzen na doživotí (Brožová et al. 2007: 51), a výsledky první rehabilitační komise za předsednictví ministra vnitra R. Baráka byly

/2/ Např. při návštěvě zvláštní komise Mezinárodního červeného kříže v Leopoldově v r. 1956 odpověděl olomoucký biskup Stanislav Zela, jenž za války prošel koncentračními tábory Dachau a Buchenwald, na žádost komise, aby srovnal jednotlivá vězení, tak, že „možnost společného života na celách je lepší než v koncentráku, ale zacházení ze strany vedení věznice a dozorců je horší" a horší byly „také příděly jídla" (Synek 2016: 105). Svědectví jiného politického vězně: „Výslechy StB byly krutější, horší než u Gestapa (podle zkušeností mých i mých kamarádů). Gestapo nikdy nevynucovalo ‚přiznání' skutků a úmyslů, které vůbec nebyly. V tom byli gestapáci úplní gentlemani proti sprostým estébákům" (Gaďourek – Nehněvajsa 1997: 21). Podle politického vězně P. Stanislava Lekavého spočívá zlo komunismu „v systému produkujícím fanatiky, kteří svojí brutalitou předčili zločiny fašismu […] Za nejhorší považuji, že komunisté poničili duši národa. Vypěstovali z normálních občanů udavače, spolupracovníky StB […] v tzv. socialistické morálce režim povýšil kolaboraci na záslužný čin" (Vlček 2006: 186). Tak tomu bylo např. v procesu s mistry světa v hokeji, jak svědčí jeden z nich, Augustin Bubník, odsouzený na 14 let: „prokurátor […] o mně četl různé protokoly, dokonce vyjádření domovnice z domu, kde my jsme žili, kde měl můj otec krám, řeznictví a uzenářství v Podbabě. A tuto domovnici otec vydržoval nejen za války, [sic] a dával jí všechno možné. A ta o mně napsala, protože to byla komunistická důvěrnice […] že jsem poslední výhonek zlaté pražské mládeže, který je potřeba uříznout. Mně šly oči do sloupu, když jsem slyšel, co o mně napsali lidé z našeho bydliště, kteří mě znali…" Viz Bouška – Pinerová – Louč (2009: 89).

na jejím konci v r. 1957 více než tristní (Kaplan 2005: 140). Ještě více tak „vynikly hluboké stalinské kořeny politického byra KSČ“ (Tigrid 1960: 217).

Na konci první československé pětiletky (1949–1953) se projevily vážné ekonomické problémy. Československo, průmyslově nejvyspělejší součást sovětského bloku a „kovárna“ komunistických režimů, bylo poslední zemí regionu se stále udržovaným lístkovým systémem na příděl základních komodit (Průcha et al. 2009: 262, 283), zato výdaje na zbrojní průmysl spolkly r. 1953 neuvěřitelných 18 % národního důchodu (Pernes 2009: 512), takže předsednictvo ÚV KSSS v dopise československým soudruhům v r. 1954 navrhlo neprodleně zlepšit zásobování obyvatelstva (Zubov et al. 2015: 301). Naprostý nedostatek spotřebního zboží vyústil v mnohahodinové čekání ve frontách před obchody, které podle dobových svědectví nemělo obdobu ani za první a druhé světové války (Pernes 2008: 52). Peněžní („měnová“) reforma r. 1953, vlastně státní bankrot jako katastrofální důsledek plánovaného militarizovaného hospodářství – například na rok 1953 dosáhl rozpočet ministerstva obrany desetinásobku výše z r. 1948 (Bartošek 1999: 382) –, citelně zasáhla naprostým znehodnocením úspor zejména dělnické vrstvy, jejichž důvěra ve stranu byla „velkou peněžní loupeží“ silně otřesena, zejména když krátce před reformou byli ujišťováni nejvyššími představiteli, že k ní nedojde, stejně jako předtím rolníci o nehrozící kolektivizaci. Znamenala pokles reálných mezd a zažehla vlnu dělnických stávek, přerůstajících v první masové, byť lokálně omezené protikomunistické demonstrace ve východním bloku. Po stabilizaci situace zvyšováním životní úrovně (mj. několikerým snižováním cen spotřebního zboží), klasickými procesy s mnohaletými tresty a hospodářsky konsolidačních letech 1954 a 1955 se politbyru zdálo, že krize je zažehnána.

Jenže v únoru 1956 začal XX. sjezd KSSS, na němž Chruščov kritizoval Stalinův kult osobnosti. To rozdmýchalo aktivitu i v Československu, zprvu dušenou shora, ale ve výsledku přece jen vynucující některé neochotně připouštěné změny. Kritika kultu osobnosti dopadla personálně vlastně jen na představitele československého nepotismu – Gottwaldova zetě Alexeje Čepičku, tehdy armádního generála. Přelomový byl v ohledu nadějí II. sjezd československých spisovatelů v dubnu 1956 (i u nás se tedy, stejně jako v SSSR, náznaky tání projevily zprvu nejvýrazněji v literatuře, srov. Zubov et al. 2015: 292), na němž odvážně v duchu koncepce *spisovatel – svědomí národa*, mj. i na obranu vězněných tvůrců, vystoupil J. Seifert, jenž se na rozdíl od F. Hrubína nepoddal ani následnému perzekučnímu tlaku. Ožilo i vysokoškolské studentstvo. A právě tyto dvě skupiny, tvůrčí inteligence a studenti, byly podle StB nejvíce ohroženy „ideologickou diverzí“ (srov. Koudelka 1993: 146; Pernes 2008: 135–143). Sotva byla rozjeta odvetná čistková akce, vypukly v Polsku a Maďarsku masivní „revizionistické“ nepokoje. Byly utopeny v krvi ozbrojenými mocenskými složkami, ale zejména tzv. maďarské události, při nichž se povstalci vypořádávali krutě s bachaři a policejními

hrdlořezy, československé komunisty vyděsily. Po maďarské „kontrarevoluci" prohlásil člen prezídia ÚV KSSS Šepilov, že podobný vývoj může hrozit Československu, a proto je nutno „[o]bnovit pořádek silou" (Pernes 2008: 168). Zatímco na počátku r. 1957 píše z vězení Jan Zahradníček, snad největší český básnický talent 20. století, své ženě v cenzurovaném dopise z komunistického žaláře „Jsem pořád, a už tolik let, na kříži, který nesu hodinu za hodinou. [...] za vším zůstává těch hrozných pět či skoro už šest let jako chmurný mrak" (Zahradníček 2008: 67), předseda československé vlády se na tiskové konferenci se zahraničními žurnalisty půl roku předtím ohrazuje, že vyhlášení amnestie jako v Polsku je u nás zbytečné, protože „nemáme koho propustit" (Tigrid 1960: 218). Roku 1955 začala další vlna kolektivizace, o rok později druhá pětiletka a v r. 1958, jako následek vývoje v Maďarsku, důkladná třídně-politická prověrka se stejným dopadem na početní přesuny zaměstnanců jako v r. 1948 (Kaplan 2005: zejm. s. 594). Koncentrace nejvyšší moci se zvýšila r. 1957, když A. Novotný sloučil funkci prvního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta. V r. 1960 mohlo vedení KSČ vyhlásit, že v Československu bylo dosaženo „vybudování základů socialismu" (Průcha et al. 2009: 250), a vedoucí úloha komunistické strany byla zakotvena i v ústavě z r. 1960, označované pak jako druhá socialistická ústava po sovětské (Bartošek 1999: 386).

BARÁKOVO MINISTERSTVO VNITRA A ČESKÉ BEZPEČNOSTNÍ SLOŽKY

Nejdůležitějším ministerstvem z hlediska zabezpečení komunistické moci bylo ministerstvo vnitra a jemu podřízený bezpečnostní aparát. Dokonce tak důležitý, že po sovětském vzoru fungovalo v letech 1950–1953 samostatné ministerstvo národní bezpečnosti. Po Stalinově smrti však došlo k reformám nekontrolovatelných bezpečnostních orgánů, nejprve v Sovětském svazu. Roku 1954 vznikla KGB, byl radikálně snížen počet informátorů i stavy pracovníků (Zubov et al. 2015: 285). Změny všemocného bezpečnostního aparátu se odehrály i v Československu. Připomeňme, že ještě r. 1952 byl sám Klement Gottwald zděšen, když „ve svém bytě náhodou odhalil odposlouchávací zařízení, o němž nikdo nebyl schopen mu říci, kam vede a kdo je nainstaloval" (Pernes 2008: 80). V r. 1953 bylo ministerstvo národní bezpečnosti sloučeno s ministerstvem vnitra a následovala řada převážně drobných organizačních změn podle sovětského vzoru (Tomek 2009b: 32; Kaplan 1999: 16–17). S dobou tání řada příslušníků Bezpečnosti znejistěla, zejména když byl r. 1954 popraven bývalý velitel StB Osvald Závodský a byla spuštěna, byť opatrnicky, revize politických procesů, jejichž výroba za převzetí sovětských zkušeností byla hlavním úkolem Bezpečnosti v „zakladatelském období" (Kaplan 1999: 48–51). Atmosféra nejistoty v dalších letech neustávala.

Novým ministrem vnitra byl r. 1953 jmenován agilní a ambiciózní Rudolf Barák, který resort řídil až do r. 1961. Jeho rychlý kariérní postup (1953 náměstkem předsedy vlády, ministrem, 1954 členem ÚV KSČ a politbyra ÚV, poslancem Národního shromáždění), energické řízení, oblíbenost mezi podřízenými i úspěchy české rozvědky (mj. únosy významných osob ze zahraničí) ho předurčovaly k tomu, aby se stal konkurentem A. Novotného, na něhož také začal shromažďovat zpravodajské informace. To nakonec vedlo k Barákovu pádu, r. 1962 byl zatčen a za sabotáže a rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví odsouzen na 15 let. Barák, mj. i sběratel umění a díky jemu podřízené StB snad jediný soukromý vlastník originálu P. Picassa v tehdejší ČSR, se do politiky už nikdy nevrátil (Tomek 2009a: 45–48; Tomek 2009b: 69–158; Renner – Samson 1993: 51). Stal se také objektem osvědčené „těrkové techniky" (Fidelius 2016: 103), vymazávající osoby či události z dějin modelovaných stranickou propagandou: na oficiální fotografii A. Novotného s N. S. Chruščovem z jeho návštěvy Československa 9. 7. 1955 byl Barák vyretušován (Tomek 2009b: 128–129), stejně jako dříve V. Clementis na památné fotografii s K. Gottwaldem z února 1948 nebo „krvavý trpaslík" Nikolaj Ježov na fotografii se Stalinem.

Za Barákova řízení ministerstva byly po r. 1953 přenastaveny priority Státní bezpečnosti: byla posílena „dohlížitelská" role StB, šlo o přeorientování z monstrprocesů na procesy menší, na zahraniční zpravodajské agentury, jejich domácí styky a vůbec při novém akcentování rozvědky o intenzivní zájem o emigraci, jenž zesílil od r. 1954, a také o výstavbu početné agenturní sítě (Kaplan 1999: 20, 36, 67, 201). Nová koncepce činnosti proti emigraci byla dokončena v půli r. 1956, kdy v resortu ministerstva vnitra působilo stále na padesát sovětských poradců, měly být kompromitovány vedoucí osobnosti emigrace, mj. byla zvažována vražda F. Peroutky (Kaplan 1999: 30, 69–70). Barákův plán práce proti „reakční" emigraci, který projednávalo politbyro ÚV KSČ 11. 10. 1956, stanovoval, že je třeba docílit „zmenšení vlivu reakční emigrace na československé krajany [...] V emigraci v USA máme pět agentů, ale ani jeden z nich není přímo v objektech našeho zájmu" (Pacner 2002: 494). Barák početní stavy rozvědky postupně posiloval, jen mezi lety 1956 a 1961 téměř o 100 % (Pacner 2002: 576). Problémem bezpečnostních složek tehdy zůstávalo velmi nízké vzdělání: ještě v r. 1958 mělo 57 % příslušníků Sboru národní bezpečnosti základní vzdělání a 34 % základní vzdělání vůbec nedokončilo (Tomek 2009b: 71), přičemž ze 112 funkcionářů na vedoucích pozicích v krajských správách ministerstva vnitra mělo v r. 1954 maturitu jen pět (Koudelka 1993: 42). Nutno dodat, že tento stav se odráží i ve zprávách ze sledování R. Jakobsona, v nichž např. pravopis typu *neůstupný*, *literatůra* není žádnou výjimkou.

V domácích podmínkách se StB, tehdy nazývaná běžně „operativními orgány ministerstva vnitra" (Koudelka 1993: 17), mohla v polovině 50. let spolehnout na rozsáhlou dobudovanou síť agentů, informátorů či důvěr-

níků. Jejich počet od r. 1948 prudce stoupal, takže na konci r. 1955 dosáhl 37 972, na konci dalšího roku sice poklesl na 28 412 (Kaplan 1999: 77, 80), ale do r. 1961 znovu stoupal až na 41 859 (Koudelka 1993: 52). Pro srovnání: v letech 1954–1968 tak bylo registrováno celkem cca 132 000 tajných spolupracovníků a ke konci 80. let jejich počet přesáhl 200 000 (Bartošek 1999: 394). Kontrarozvědce se však příliš nedařilo: „Musíme odhalovat agenty vysílané západními tajnými službami! – hromoval na jednom shromáždění pracovníků kontrarozvědky a rozvědky Barák v roce 1958. – Zatím se nepodařilo najít ani jednoho. Je to výsledek špatné a neefektivní práce." (Pacner 2002: 518) V tomto ho snad chtěli podřízení potěšit, když už podle závěrečné zprávy kontrarozvědky z 1. 11. 1957 k Jakobsonovým československým pobytům toho roku bylo cílem akce „odhalit nepřátelskou činnost JAKOBSONA jako agenta americké rozvědky [...]"[3] a v lednu 1958 měl být případ Jakobson zařazen do akce Úder z přelomu let 1957–1958, zaměřené také „proti zahraničním špionážním centrálám a jejich spolupracovníkům doma".[4] V rozkazu ministra Baráka k přípravě a zajištění této akce se 10. 10. 1956 píše, že předpokladem je „široký nástup všech operativních pracovníků součástí ministerstva vnitra od defensivy k ofensivě v operativní práci" a že akce „ukáže našemu lidu při správném využití všech propagačních možností nepřátelskou činnost zbytku poražených třídních nepřátel a agentů zahraničních centrál".[5]

JAKOBSON ZNOVU V PRAZE

V této situaci vnitropolitické a v situaci české lingvistiky v polovině 50. let, poté, co byl po komunistickém únorovém puči rozprášen Pražský lingvistický kroužek a proti strukturalismu a strukturalistům rozpoutána štvanice,[6] vyřčeno sebekritické pokání kdysi předních a teď vysoce mocensky postavených strukturalistů,[7] co byly absolvovány ideologické názorové veletoče ohledně marrismu (jejž se napřed B. Havránek snažil ukázat jako blízký strukturalismu) a povinně oslavován geniální zásah koryfeje generalissima

/3/ ABS, fond 305 Ústředna Státní bezpečnosti, a. č. 740-2, fol. 276a (foliace propiskou). Dále zde zkracujeme takto: ABS, 305, 740-2, folio.

/4/ ABS, 305, 740-2, fol. 341a (foliace tužkou; v citátech normalizujeme mezery a ponecháváme bez upozornění málo závažné pravopisné chyby jako Jacobson místo Jakobson a výjimečně i nadbytečné čárky); Pacner 2002: 488.

/5/ Tajný rozkaz ministra vnitra, č. 99, 10. 10. 1956, s. 1. Dostupné na WWW: <http://www.ibadatelna.cz/data/pdf/badatelna/1956/TRMV_1956_99.pdf> [přístup 1. 7. 2017].

/6/ K dobové situaci v bohemistice např. Vykypěl (2013, 2016), Malčík (2015), Sládek (2015), Petráň (2015), Boček (2012), Pleskalová et al. (eds.) (2007).

/7/ Rektor Univerzity Karlovy J. Mukařovský a děkan její filozofické fakulty B. Havránek byli počátkem r. 1949 veřejně osočeni sovětským expertem P. G. Sofinovem, že „mají daleko k tomu, aby ve svém každodenním vědeckém životě aplikovali marxismus" (Petráň 2015: 202).

Stalina do jazykovědy, muselo působit jako senzace, když se v Československu, a to na oficiální pozvání, objevil Roman Jakobson, myšlenkový motor a čelný architekt pražského funkčního strukturalismu.[8] Jakobsonova klíčová role pro organizaci a vědecký potenciál Kroužku byla uznávána samotnými strukturalisty, např. podle listu Josefa Vachka z 15. 9. 1956 byl jeho „spiritus rector i agens" (RJP 46/48), podobně soudí Jaroslav Seifert ve svých vzpomínkách („Myslím, že nikterak neublížím ostatním členům [Kroužku, pozn. R. D.], když průbojnost a iniciativní roli přisoudím Jakobsonovi, který nikdy nedával lidem kolem sebe spočinout a sám se vždy bez rozmýšlení angažoval ve všech naskytujících se problémech" /Seifert 2015: 378/), ale třeba i v německy psané protektorátní zprávě zmiňující osud židovských vědců po Mnichovu a po vzniku protektorátu je Jakobson označen za „motorische Kraft" Pražské školy.[9] Jan Mukařovský při Jakobsonově první poválečné návštěvě údajně náhle onemocněl (ABS, 305, 740-2, fol. 67a) a Zdeněk Nejedlý, předseda ČSAV, který o pozvání Jakobsona nevěděl, se před bezpečnostními orgány při následném vyšetřování případu rozčílil a prohlásil, že by v žádném případě nepřipustil, aby byl Jakobson do Československa pozván (ABS, 305, 739-4, fol. 110a).

Jakobson odletěl do Evropy 18. ledna 1957. Československo navštívil poprvé od své emigrace v pohnutých dnech protektorátu na jaře r. 1939.[10] V této souvislosti je hned nutné upozornit, že podle některých zdrojů i pamětníků přijel Jakobson do Československa po válce poprvé už r. 1956.[11] V tom smyslu, zdá se, by mohl vyznívat i Jakobsonův dopis B. Havránkovi z 25. 2. 1957, v němž v souvislosti s Československem vzpomíná na „obě cesty a setkání

/8/ Jakobson dokonce vážně zvažoval návštěvu Československa v létě 1948, jak napsal Pavlu Trostovi 2. 4. 1947: „Myslil jsem na cestu do Evropy o letošních prázdninách. Ale musím se věnovat dokončení svých knih. Chci však určitě přijeti v létě 1948. Oslavy Karlovy university, pařížský linguistický kongres atd." (RJP 46/40). Ale situace se radikálně změnila, a tak Pavel Trost napsal Jakobsonovi na konci osmačtyřicátého vizionářsky: „Měl jsem správné tušení v dubnu 1939 (i když jsem si to poněkud jinak představoval), že my se nikdy už neuvidíme. Zase nebudeme moci číst Vaše práce, ale budeme přece vědět, že děláte báječné věci, a budeme toho vzpomínat, jak jste byl u nás" (RJP 46/40, dopis z 21. 12. 1948).

/9/ Národní archiv, fond 1799 Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, Praha ÚŘP – ST (bývalý fond SÚ MV č. 109), (1853) 1939–1945 (1948), fol. 39a. Tamtéž čteme o důvodech penzionování profesorů: „Auf Befehl aus Berlin musste die [tschechoslowakische] Regierung der zweiten Republik alle jüdischen Professoren entlassen und auch die Presse und das Wirtschaftsleben von Juden ‚säubern'." Dostupné na WWW: <http://badatelna.cz/fond/959/reprodukce/?reproId=356126&q=Jakobson> [přístup 1. 7. 2017].

/10/ Podle souhrnné zprávy zpravodajských orgánů III. správy ministerstva vnitra z 21. 2. 1957 o Jakobsonově návštěvě v ČSR zde byl Jakobson ve dnech 22. 1. až 6. 2. Viz ABS, 305, 740-2, fol. 78a (červená foliace – podle ní citujeme i dále, není-li uvedeno jinak). Jakobsonova manželka Svatava Pírková-Jakobsonová odcestovala do USA už 3. 2. 1957 (tamtéž).

/11/ Tak P. Kuldanová ve svých pracích (1990: 86; 1996: 177; 2002: 101) i F. Daneš ve vzpomínkách v *Rozhovorech s českými lingvisty* (Chromý – Lehečková 2007: 21) uvádějí, že Jakobson přijel po válce do Československa poprvé r. 1956. F. Daneš připomíná i sledování Jakobsona bezpečnostními orgány, to je ale doloženo v archivech až u návštěv v r. 1957.

se starými přáteli",[12] i některé archivní materiály StB, konkrétně zpráva jejího spolupracovníka s krycím jménem Učitel z 16. 4. 1957.[13] K archivním zprávám ovšem musíme přistupovat s velkou obezřetností, neboť obsahují mnoho nepřesností a zavádějících údajů.[14] Jakobsonovu cestu v listopadu 1956 naznačuje i dopis Josefa Vachka R. Jakobsonovi z 15. 9. 1956: „S radostí jsem slyšel, že máte v listopadu t. r. přijet do Prahy" (RJP 46/48). Vysvětlení v tomto případě podává sám Jakobson: schůze mezinárodního komitétu slavistů byla na jeho návrh oproti původnímu plánu o několik měsíců odložena až na leden 1957 (Glanc 2005: 255). To je také datum, které uvádějí u první Jakobsonovy návštěvy poválečného Československa jiní autoři a které je nepochybně správné.[15]

Nicméně už před lednem 1957 se Jakobson skutečně v Praze objevil, a to při mezipřistání na ruzyňském letišti r. 1955 nebo 1956, na letišti se přitom setkal s B. Havránkem: podle historika R. Vévody to bylo r. 1955 při mezipřistání na cestě do Jugoslávie,[16] nicméně tentýž archivní fond StB, z něhož R. Vévoda čerpal, obsahuje i odlišné svědectví, a to od obvykle dobře informovaného spolupracovníka s krycím jménem Blíska z 6. 3. 1957: „V roku 1956 bol po vojne [Jakobson] v ČSR po prvé. Zastavil sa na niekoľko hodín cestou do Moskvy, kde sa zúčastnil, príprav kongresu slávistov. Na letisku sa vtedy vraj s ním stretol HAVRANEK, ktorý sa s ním už zišiel v Belehrade na slavistickom kongrese [...]" (ABS, 305, 740-2, fol. 110a). Citovaná Blískova zpráva sice obsahuje některé nepřesnosti (např. Jakobsonův příchod do ČSR datuje okolo r. 1928), ale v tomto bodě jí zřejmě můžeme věřit: v přehledu svých extrakurikulárních aktivit za akademický rok 1955–1956 uvádí Jakobson, že navštívil mezinárodní slavistickou konferenci v Bělehradě ve dnech 15.–21. 9. 1955 a první zasedání mezinárodního komitétu slavistů v Moskvě 17.–22. 5. 1956 (RJP 1/26).

Jakobsonova lednová cesta r. 1957 vedla z Bostonu přes New York a Amsterdam do Prahy, zpět letěl Jakobson z Prahy (přes Amsterdam) do New

/12/ Havránková – Toman (2001: 93).

/13/ Spolupracovník Učitel ve zprávě informuje, že mluvil s „prof. PETREM z filosofické fakulty, který se v roce 1956 zúčastnil [sic] Slavistické konference v Olomouci", a dále pokračuje: „PETR vyprávěl[,] že se této konference zúčastnil [sic] též JACOBSON [...] Sám PETR s ním osobně nemluvil [...] Rovněž [Jakobson] naznačoval, že cestu do ČSR neměl povolenu, že se v ČSR stavěl pouze při cestě do jiné země a že po návratu do USA bude mít z této věci nepříjemnosti." Viz ABS, 305, 740-2, fol. 99a.

/14/ Slavistická konference v Praze a Olomouci se konala až na počátku r. 1957 a Jakobson byl na tuto cestu oficiálně pozván.

/15/ Např. Daňhelka (1992: 1) a Toman (1996: 237). Je tedy třeba opravit informaci v publikaci T. Glance (2005: 286) a M. Havránkové a V. Petkeviče (2014: 308, 451), že Jakobson poprvé po druhé světové válce přijel do Československa až v září 1957.

/16/ Vévoda (1996a: 89). Tato informace pochází ze souhrnné zprávy o druhém Jakobsonově pobytu, viz ABS, 305, 740-2, fol. 271a, přičemž zpráva v tomto bodě asi nepřesně převzala informaci spolupracovníka Blísky, kterou uvádíme dále.

Yorku a odtud do Bostonu, kam dorazil 7. února 1957. Zachovalo se vyúčtování této československé cesty s datem 18. 2. 1957, v němž Jakobson vyčísluje celkové útraty na 1000 amerických dolarů a 7 centů.[17] V anglicky psaném přehledu aktivit *Report of Extra-Curricular Activities of Roman Jakobson during the Academic Year 1956–57* Jakobson uvádí, že za československého pobytu v lednu až únoru 1957 přednášel v Praze, Brně, Olomouci a Bratislavě a pronesl celkem sedm přednášek.[18] Některé z nich vyšly ovšem v důsledku dalšího vývoje pouze v zahraničí (pražská přednáška o židovském písemnictví v přemyslovských Čechách, viz Jakobson 1957) nebo až po r. 1989 (Daňhelka 1992). Později shrnuje své lednové aktivity takto: „[d]uring my January sojourn, I took active part [...] in all of the transactions of the International Committee of Slavicists; delivered two papers and participated in the discussions of the Conference of Czechoslovak philologists in Olomouc and Prague [...]; lectured in the Institute of Czech Language of the Czechoslovak Academy of Sciences, had roundtable discussions in the Czechoslovak-Soviet Institute and in the Institute of Czech Language; took active part in the discussions on the Old Church Slavonic dictionary in preparation and a high number of conversations and discussions with Czech scholars on crucial problems of Czech medieval literature, comparative Slavic literature, general linguistics, sound analysis etc.; lectured on the influence of Czech literature on Old Russian literature in Brno University; had a roundtable discussion with Brno's linguists; gave two lectures in the Slovak Academy" (Glanc 2005: 249–250).

Druhá Jakobsonova cesta do Československa ve stejném roce 1957 se uskutečnila až po letních prázdninách v září až říjnu. Dobově příznačné je znění formulace III. správy ministerstva vnitra z 1. 11. 1957: „Ve dnech 16. 9. – 7. 10. 1957 byl opět v ČSR prof. Harvartské [!] university, americký státní příslušník, starý trockista z doby I. ČSR, nyní agent americké rozvědky."[19] Jakobsonovy československé pobyty roku 1957 měly, jak známo, dohru v denunciačním článku vyšlém v Rudém právu 26. 4. 1958 a podepsaném Vl. Štěpánkem. Situace vyústila v delší ochlazení oficiálních vztahů.

/17/ Viz *Data concerning trip to Czechoslovakia* (January 18 – February 7, 1957), RJP 1/28.

/18/ A to na témata (názvy ponecháváme v angličtině): On principles of structural analysis (Olomouc, leden 1957; viz Daňhelka 1992); On diachronic and synchronic linguistics (Praha, leden 1957; viz Daňhelka 1992); On Czech in Hebrew manuscripts of the 11th–13th centuries (ČSAV, leden 1957); On Slavic studies in America and the development of general linguistics since the interwar period (Slovenská akadémia vied, Bratislava, únor 1957), On Czech influence on Russian literature in the early Middle Ages (Masarykova univerzita, Brno, únor 1957), On Harvard research work on contemporary Russian (Československo-sovětský institut ČSAV, Praha, únor 1957), On the science of language in America (Ústav pro jazyk český ČSAV, Praha, únor 1957). Viz RJP 1/27.

/19/ ABS, 305, 740-2, fol. 271a. V citátu normalizujeme mezery a opravujeme chyby v interpunkci, ostatní chyby ponecháváme.

JAKOBSON A ČESKOSLOVENSKÁ SITUACE

Jakobson byl o situaci v poválečném Československu poměrně dobře informován. Svědčí o tom nejen to, že se sem po válce prozíravě nevrátil, byv informován z více stran o nebezpečí zatčení sovětskými agenty (srov. Glanc 2005: 282), ale i jeho četné osobní styky, mj. s politickou elitou včetně diplomatů, a zachovaná bohatá osobní korespondence. U zpráv agentů a dalších spolupracovníků StB o Jakobsonových návštěvách r. 1957 udivuje jeho velmi dobrá informovanost o dění v Československu, ví mnoho o věznění některých bývalých přátel (např. Michala Mareše, prvního spisovatele uvězněného po Únoru /srov. Brožová et al. 2007: 40/, nebo Deža Benaua),[20] o jejich chování a současné situaci. Spolupracovníku StB Blískovi řekl: „Ostatně jsme v Americe o vašich politických věcech lépe informováni než vy zde."[21]

Jedním z Jakobsonových přátel byl i Hubert Ripka, ministr londýnské exilové vlády v letech 1941–1945 a v Československu pak v rozmezí let 1945–1948,[22] jemuž se zázračně a za mimořádně dramatických okolností poda-

/20/ Dvouhodinový výslech M. Mareše z 11. 12. 1957, viz ABS, 305, 740-2, fol. 320b (foliace tužkou); hlášení spolupracovníka Blísky z 24. 9. 1957, viz a. č. 740-2, fol. 212a. D. Benau psal například z Osla Hubertu Ripkovi 17. 12. 1939: „Včera ma informoval p. prof. Jakobson o liste, ktorý obdržal z Vašej kancelárie. Dozvedel som sa od neho, že máte záujem o naše informácie. V najbližších dňoch budem s p. prof. Jakobsonom podrobnejšie o veci hovoriť" (Národní archiv, Archiv Huberta Ripky, číslo fondu 1419, inv. č. 1-1-3, kartón 1). Jako „starý trockista", jenž „navázal osobní přátelské styky s Dr. BENEŠEM, RIPKOU, PAPÁNKEM a jinými" a plnil „linii, kterou pro svoji rozvratnou činnost v odborech dostal od Dr. BENEŠE při své návštěvě po příjezdu z USA", byl obžalován z velezrady a dvojnásobného vyzrazení státního tajemství v souvislosti s procesem se Slánským a odsouzen na čtyři roky (Archiv bezpečnostních složek, fond Benau Dezider-žalobatrockista, sign. A2/1, i. j. 577, citáty z fol. 2a a 4a; fond Benau Dezider – stížnost, sign. A8/1, i. j. 1060, fol. 20a; dostupné na WWW: <https://mvu.ebadatelna.cz> [přístup 26. 9. 2017]).

/21/ Zpráva z 24. 9. 1957, viz ABS, 305, 740-2, fol. 209a.

/22/ Podrobněji k jejich spolupráci (do níž byl zčásti zahrnut i Dežo Benau), sahající i do dob odboje v prvních letech druhé světové války, viz Dittmann (2016). Archivní materiály StB obsahují mnoho cenného i pro detaily Jakobsonova životopisu, pokud jim můžeme věřit: například za války mu ve Švédsku pomohl konzulát SSSR (viz výslech Michala Mareše 11. 12. 1957, ABS, 305, 740-2, fol. 320b /foliace tužkou/), *Moudrost starých Čechů* vyšla údajně za pomoci československého vyslanectví v Londýně, které vedl dr. Papánek (zpráva spolupracovníka Nechleby z 29. 3. 1957, ABS, 305, 740-2, fol. 96a), na podzim r. 1920 sedával snad Jakobson v prvních lavicích na přednáškách prof. Murka, ještě neuměl česky a užíval ruštiny (zpráva spolupracovníka Josefa z 25. 2. 1957, ABS, 305, 740-2, fol. 41a), Jakobson sehrál obratně svou roli při habilitaci B. Václavka (ABS, 305, 739-2, fol. 137a) atd. Jedinečné svědectví o prvních měsících r. 1939 podává originál dopisu od Svatavy Jakobsonové pro Noëmi Ripkovou, manželku Huberta Ripky, z 10. 5. 1939: „Přes měsíc to trvalo, než jsme dostali povolení k odjezdu a visa do Dánska, Norska, Anglie a Jugoslavie. Roman byl pozván až od podzimu do těchto zemí + Holandska přednášet. Nakonec na naléhání vyslanectví těchto zemí po nejrozmanitějších nepříjemnostech a vyšetřování byl kladný výsledek a mohli jsme odject. Byt jsme likvidovali, nábytek složili u přátel, knihovnu předal R. svému žáku. Vzali jsme [s] sebou jen nejnutnější šaty a knihy. Teď sedíme v Dánsku. [...] Opustit naší [sic] zemi bylo pro Romana i pro mě stejně bolestné jako veliké štěstí, které nám všichni naši tamější smutní přátelé přáli. Ten poslední měsíc tam nám oběma šedivěly vlasy. Všichni tam jsou v hrůze a depresi a v naději, v jediné naději na válku jako jedinou možnost vysvobození [...] Soňa [Haasová, Jakobsonova první manželka, pozn. R. D.] s rodinou se snaží dostat se do Anglie, prozatím bez úspěchu. V Brně začalo týrání

řilo před komunisty uprchnout (srov. Ripka 1950), a stal se tak s P. Zenklem čelným představitelem poúnorové emigrace, zmiňovaným např. v procesu s M. Horákovou. V dopise Ripkovy ženy Noëmi Jakobsonovi z 28. 7. 1947 už čteme smutné postřehy v předzvěsti dalšího vývoje: „Mais nous constatons que nos communistes sont ravis et nous avons la preuve qu'ils se sont conduits encore infiniment plus mal que les Russes. C'est une sale histoire qui pèse très lourd sur nous tous. Ce que nous voudrions savoir et ce que nous ne savons pas, *c'est si c'est* simplement la méthode brutale à la mode en Russie et si c'est le début d'une nouvelle politique dont on a des exemples dans certains pays autour de nous. Ce qui est certain c'est que nos communistes jouent un rôle très déplaisant, et si jamais on avait encore quelques illusions sur leur patriotisme et leur loyauté nationale [...]" (RJP 45/6; podtržení v originále přepisujeme kurzivou). Hubert Ripka sám si už r. 1947 uložil materiály k příteli prof. Josefu Borovičkovi „pro případ, kdyby byl zatčen", neboť se mu svěřil, jak vyplývá z archivů StB, že „stejně dojde ke komunistickému převratu" (oba citáty viz ABS, 305, 739-2, fol. 39a).

O raném poúnorovém vývoji v Československu se Jakobson zmiňuje např. v dopise z 24. 6. 1948 adresovaném columbijskému profesoru Ernestu J. Simmonsovi[23] výstižně takto: „The news from Czechoslovakia is extremely bad [...] in Czechoslovakia [...] the situation is becoming much worse than Yugoslavia: everybody is terrorized and afraid to do anything. I received letters from left Czech intellectuals who fled with great danger from the country [...] What they write is entirely disappointing – endless purges of scholars, students, employes [sic], writers, books, etc. Prisons full of students. Worse depression in the population than even in 1939. I had a visit from Milosz.[24]

fysické nearijců, mezi nimi našich přátel. Řádí německá policie. [...] Smutně a přátelsky se s námi loučili hokynář, policajti, průvodčí ve vlaku, celníci. Lid se drží statečným švejkováním. [...] Snad tě bude zajímat, že v českém prostředí až na malé výjimky skoro vymizel antisemitismus, ba často lze mluvit o opaku. Loučení university s Romanem bylo hrozně dojemné. Profesoři všech směrů, posluchači bez výjimky, zřízenci, slzeli, objímali, zdůrazňovali na shledanou. Byla dokonce vydaná již za okupace brožůrka ‚Pozdrav a díkůvzdání R. J-ovi' a Arne, který vůbec exceluje odvahou až závratnou[,] ještě pře[de]včírem napsal v Lidovkách[,] že ‚Masarykova universita – *doufejme jen dočasně* – osiřela o slavistu světového jména'." (Viz ABS, 305, 739-3, nefoliovaný dokument u fol. 77a, odstraňujeme nadbytečnou interpunkci a podtržené segmenty v originále vyznačujeme kurzivou.) Pokud jde o Arne Nováka, zachoval se dopis Svatavy Jakobsonové z 25. 4. 1939 adresovaný manželům Novákovým: „Drahý Arne a drahá Jiřino, už jsem nestačila Vás vyhledat ve spěchu před odjezdem poslední den. Bylo mi to opravdu líto. Nezazlívejte nám, že jsme, doufám ne nadlouho, zůstali Vašimi dlužníky. Můj muž v těchto dnech začíná přednášky, jednak na kodaňské universitě (cyklus přednášek o struktuře fonemat)[,] jednak v kodaňském linguistickém kroužku o nulové kategorii v jazyce. [...] Učím se dánsky z Andersena, který nás znovu okouzlil. Nevíme dosud, jak dlouho zůstanem. Dojeli jsme v největším klidu, téměř ve spánku. Vzpomínáme na Vás s díky a s lítostí, že se nebudeme vídat. Vaše Svaťa" (LA PNP, fond Arne Novák, číslo fondu 1197, korespondence vlastní – přijatá – osoby – Jakobsonová Svaťa Novák Arne, fol. 1a).

/23/ Ernest J. Simmons (1902–1972), významný americký rusista, literární vědec, profesor Kolumbijské univerzity a vedoucí tamější katedry slavistiky (1946–1959).

/24/ Czesław Miłosz (1911–2004), polský básník a pozdější nositel Nobelovy ceny za literaturu (1980).

He also, and Polish intellectuals in general, are very concerned with the explosive development of Czechoslovak events."[25]

Jakobson samozřejmě dobře věděl také o atacích na strukturalismus a přímo na svou osobu, kdy byl označen za hlavního svůdce domácích jazykovědců k idealismu jako „protisovětský emigrant, kosmopolita a skrytý trockista" (Sgall 1952: 2), a o změně chování některých bývalých kolegů.[26] Můžeme se dohadovat, zda po zastavení korespondence s B. Havránkem věděl např. o jeho článku v *Rudém právu* v procesu s Miladou Horákovou pod názvem „Jednali z hluboké nenávisti k lidu",[27] v němž se tehdejší děkan pražské filozofické fakulty vyslovil také o ruské prvorepublikové emigraci: „Když jsme tak před 30 lety jako mladí dovedli se již rozhlédnout po tehdejší emigraci ze Sovětského svazu a vidět její soptící nenávist, spojující se kde s kým proti gigantickému růstu nového světa, říkali jsme si: Šťastná země, která se těchto lidí zbavila" (Formánková – Koura 2008: 436). B. Havránek ovšem jistě věděl, že M. Horákové není pomoci a Jakobson je v bezpečí za oceánem, připomeňme, jak účinně se zastával např. věřících jazykovědců, jako byli J. Vachek, F. V. Mareš, F. Kopečný, Ľ. Novák ad.

/25/ Columbia University Libraries – Bakhmeteff Archive, Ms Coll C. U. Slavic, Jakobson, Roman, New York, 24 June – 22 Dec. 1948, To Ernest Joseph Simmons, s. 2. Jakobsona o poúnorovém vývoji informoval např. Jaromír Krejcar, jehož tři dopisy vydal J. Toman.

/26/ Jakobsonova osobní korespondence o tom přesvědčivě vypovídá. Např. v ostře formulovaném dopise mu z Paříže 18. 12. 1948 píše syn spisovatele Jana Herbena a bývalý šéfredaktor brněnské redakce *Lidových novin* a později *Svobodného slova* Ivan Herben (1900–1968, po emigraci do USA působil v letech 1950–1965 v rádiu Svobodná Evropa; za okupace byl už na konci r. 1939 zatčen a tvrdě vyšetřován gestapem, v letech 1940–1945 vězněn v koncentračním táboře; prof. Otakaru Machotkovi napsal v r. 1952: „Prakticky jsem měl skoro tři měsíce hodně bolestivý permanentní záchvat žlučníku. Když mně vykuchali, ukázalo se proč: měl jsem žlučník zkamenělý, vrostlý do jater a přirostlý k dvanácterníku a k bránici. O těch srůstech sludí [sic, soudí] profesoři /včetně chirurga/, že byly způsobeny bitím na gestapu, kde mně pendrekem v lednu 1940 zmlátili přes břicho, boky a slabiny tak, že jsem tři neděle močil čistou krev" /Národní archiv, fond Machotka Otakar, Prof., PhDr., značka Machotka – AMV 34, arch. č. 827, Osobní korespondence – osoby H/): „Romane, ti kamarádi se nám strašně nepovedli. Z Trávníčka se stal kompletní slovanský blbec, z Havránka denunciant a Frank Wollman kolaboruje vesele jen proto, aby mohl lenošně žít [...] Když si vzpomenu na fašistické a kramářovské názory Trávníčkovy, Havránkovy a Wollmanovy z roku 1937, nevím[,] jestli je mi k pláči, k smíchu či k blití. To poslední asi nejvíc." V dopise z 11. 5. 1953 Herben děkuje Jakobsonovi za zaslání jisté Trávníčkovy brožury a píše: „Bavil jsem [se] při její četbě výborně. Ale zdá se mi, že se u něho opravdu začínají projevovat následky dávného zranění do hlavy. Je to přece tak neinteligentní! [...] V posledních Literárních Novinách [sic] zase psal o slohu Gottwaldově. To je tak nejapné, že opravdu pochybuji o jeho zdravém rozumu." RJP 42/10. O proměně F. Trávníčka, kdysi aktivního člena Ligy proti bolševismu, po druhé světové válce viz Malčík (2015). Na konci roku 1948, 20. prosince, píše Josef Vachek Jakobsonovi: „Jsem leckdy v situaci, která připomíná konec sil tělesných i duševních [...] Velmi mne ovšem skličuje to, že vidím, jak plnou pravdu máte v tom, co píšete o ústupu pražské školy ze slávy. Nedovedete si ovšem představit, jaká je nyní struktura vědeckého a veřejného dění – těžko je jít v ní rovně a zachovat rozhled [...]" (RJP 46/48). O rok později četl Jakobson v dopise od Pavla Trosta z 19. 12. 1949: „Vědecká thematika více méně odpadá. Neboť my se odcizujeme ne-li vědě vůbec, tak aspoň plodným problémům [...] Na naší straně je resignace. Latentní krise Linguistického kroužku vyústí v jeho marxistickou likvidaci" (RJP 46/40).

/27/ *Rudé právo* 30, č. 138, 11. 6. 1950, s. 4. Viz Formánková – Koura (2008: 436–437).

Jak odlišná od československé byla situace v tehdejším Polsku, ilustruje volba Jakobsona za člena Polské akademie věd v r. 1959: Když se profesor Henryk Jabloński pokusil volbu znemožnit poukazem na výše zmíněný denunciační článek v *Rudém právu*, Jerzy Kuryłowicz „raised his hand and asked: ‚Professor Jabloński, can you tell us what is ‹Rude Pravo›? Is it a linguistic periodical?' ‚No, it is an official organ of the Czechoslovak Communist Party', explained Jabloński. ‚If so', Kuryłowicz shot back, ‚I move to rule the subject out of order'" (Pomorski 1999: 267). Jakobson byl zvolen.

Ustrašenost českých jazykovědců, vyvolanou neobyčejně silným mocenským útlakem, a pomalejší „tání" oproti okolním lidovědemokratickým režimům dobře ilustruje zkušenost z mezinárodní konference slavistů v Bělehradě v září 1955, jak ji popsala ve vzpomínkách na Jakobsonovu návštěvu Československa r. 1957 Jiřina Hauková (1991: 6): „Na sjezdu v Jugoslávii se báli [...] čeští vědci s Jakobsonem promluvit, ani ho nepozdravili, teprve když akademik Vinogradov k němu přistoupil, objal ho a políbil, přiběhli k němu, jako by ho teprve teď poznali[,] a stiskli mu ruku: ‚To jsi ty, Romane?'" Totéž vypověděl StB i „pramen" Jindřich Chalupecký, s nímž byly údajně bezpečnostní orgány „ve spojení jako s aktivem" a jenž jim „podal zprávu k trockistům[,] se kterými se znal z doby první ČSR".[28] V Chalupeckého prohlášení z 2. 12. 1957 čteme, že Jakobson mluvil „také o svém prvním setkání se sovětskými a československými vědci na slávistickém [!] kongrese, který se konal asi před dvěma lety v Jugoslavii[,] a říkal při tom, že čsl. účastníci kongresu váhali, zda s ním mají hovořit[,] a že situace se rozluštila tím, že členové sovětské delegace Jacobsona [sic] velmi srdečně přivítali jako starého přítele objetím a políbením tváře. Profesor Roman Jacobson [!] si zřejmě tohoto přátelského vztahu sovětských vědců velmi váží a srovnává jej s nejistým přijetím u svých starých českých vědeckých přátel" (ABS, 305, 739-4, fol. 93a–94a, ABS, 305, 740-2, fol. 322a–323a /tužkou opravená foliace/). Podobně zpráva spolupracovníka StB Karla z 5. 11. 1957 o Chalupeckém, který vyprávěl o setkání s Jakobsonem, vypovídá: „JAKOBSON se vyslovil, že naše inteligence je nejustrašenější. Bojí se otevřeně vyslovit vůbec nějaký názor [...] Nemohl vlastně vůbec vysondovat[,] jaký názor mají naši vědci. Je to[,] jakoby [sic] člověk šlapal do bažiny, tápání, nejistota, strach" (ABS, 305, 740-2, fol. 269a).

/28/ ABS, 305, 740-2, fol. 318a (tužkou opravená foliace), srov. fol. 225a; jeden rozhovor s Chalupeckým byl veden v neděli dopoledne 29. 9. 1957, viz fol. 226a. Chalupecký byl orgány 1. odboru III. správy ministerstva vnitra opět vyhledán 30. 9. 1957, kdy proběhla třetí schůzka (fol. 233a), na níž byl Chalupecký „požádán o vypracování písemné zprávy o [...] stycích a rozhovorech, které měl s JAKOBSONEM". S Jakobsonem se v r. 1957 setkal třikrát. Zprávu měl předat už v ranních hodinách 1. 10. 1957. Viz ABS, 305, 740-2, fol. 233a, 234a.

AKCE BOR

Pozvání Jakobsona do Československa, dříve nepředstavitelné, bylo umožněno tím, že po Stalinově smrti se zhroutila naprostá blokáda uvalená r. 1947 na zahraniční vědecké a společenské kontakty: kulturní a posléze vědecká výměna SSSR a kapitalistických zemí se od r. 1955 začala poměrně intenzivně rozvíjet (Zubov et al. 2015: 310–311). Tehdejší americký velvyslanec v Československu Ural Alexis Johnson vzpomíná, že českoslovenští soudruzi i v tomto museli následovat Sovětský svaz, „albeit uncomfortably" (Johnson – McAllister 1984: 196).

Není divu, že Státní bezpečnost Jakobsonovy oba československé pobyty roku 1957, v lednu až únoru i v září až říjnu, pečlivě sledovala, ale bohužel neznáme přesnější pozadí: kdo dal k akci příkaz, kdy to bylo, jak začala – např. sledování Jakobsona je v protokolech doloženo až cca deset dní po jeho příletu. Jakobson mohl být jistě v hledáčku zpravodajských služeb jako československý emigrant ruského židovského původu, označený za trockistu, a světově známý intelektuál (a intelektuálové byli spolu se studenty „rozbuškou" maďarské „kontrarevoluce" v šestapadesátém, viz Zubov et al. 2015: 305). Je navíc známo, že sovětští poradci působící v StB se vyznačovali „silným antisemitismem, živelným nepřátelstvím k ‚trockismu'" (Kaplan 1999: 32), a jeden z tajných rozkazů ministra vnitra z r. 1954 obsahoval pokyny k důslednému rozpracování trockistů,[29] přičemž jejich podíl na celku rozpracovávaných osob byl už v r. 1953 druhý nejvyšší, po národních socialistech (Koudelka 1993: 69). Spolu s horečnatým hledáním agentů americké rozvědky, podporovaným v té době ministrem Barákem (viz výše), tak do sebe vše zapadalo a identifikace R. Jakobsona jako amerického agenta, jenž měl navíc prokazatelně zpravodajské zkušenosti z druhého odboje, kdy byl ve spojení s Hubertem Ripkou,[30] se více než nabízela. Stejně uvažuje historik R. Vévoda: „Leitmotivem Jakobsonova ‚zpravodajského vytěžování' byla snaha odhalit v něm agenta CIA, přinejmenším tak zamezit jeho dalším návštěvám Československa a současně zkomplikovat výměnu vědeckých a kulturních pracovníků včetně vzájemné výměny odborných publikací mezi ČSR a USA" (Vévoda 1996b: 332). Více světla na zákulisí celé akce vrhá souhrnná zpráva StB, v níž se uvádí, že důvodem rozpracování byla „závadná činnost JAKOBSONA z doby před okupací, kdy žil v ČSR a pracoval ve prospěch

/29/ Tajný rozkaz ministra vnitra, č. 158, 18. 8. 1954, dostupné z WWW: <http://www.ibadatelna.cz/data/pdf/badatelna/1954/TRMV_1954_158.pdf> [přístup 10. 7. 2017].

/30/ V Archivu Huberta Ripky (osobní složky československých občanů v zahraničí) se dochovalo čtyřicet jedna listů korespondence od R. Jakobsona z let 1939–1940, v září 2017 byly v péči restaurátorů před digitalizací. Srov. Národní archiv, Archiv Huberta Ripky, číslo fondu 1419, inv. č. 2866, sg. 1-28-2, dostupné z WWW: <http://www.badatelna.eu/fond/536/inventar/?q=Jakobson> [přístup 10. 8. 2017].

buržoasní zpravodajské služby. Dále proto, že byla známa jeho trockistická činnost z této doby a bylo důvodné podezření, že do ČSR přijel jako agent americké rozvědky, aby v ČSR plnil její úkoly mezi vědeckými a kulturními pracovníky" (ABS, 305, 739-3, fol. 78a–79a). Jakobsonova návštěva se stala příčinou opětovného „rozpracovávání" Jaroslava Seiferta, jehož osobní svazek byl založen už na počátku 50. let kvůli podezření z trockismu (viz níže).

V Archivu bezpečnostních složek se zachovalo pět obsáhlých složek nashromážděných ke zmíněným Jakobsonovým československým cestám r. 1957 i k jeho předchozí činnosti (fond 305 Ústředna Státní bezpečnosti, složky 305-739-2; 305-739-3; 305-739-4; 305-740-1; 305-740-2).[31] Jako první na ně upozornil R. Vévoda r. 1996. Při jejich čtení musíme být kritičtí, mnohé informace jsou dnes z jiných zdrojů neověřitelné a agenti, informátoři a další spolupracovníci StB jsou spolehliví v různé míře. Na to narážel sám ministr vnitra Barák, podle něhož byla v r. 1955 agenturní síť spolupracovníků StB „zaneřáděna desinformátory, alibisty a vůbec balastem" (Tomek 2009b: 73). Bez lustrace jednotlivých spolupracovníků, zejména pokud se nezachovaly jejich osobní svazky, registrační a archivní protokoly, nelze ani určit míru a dobrovolnost jejich spolupráce.

Rozpracování akce Bor, jak byla operace nazvána (zároveň to bylo krycí jméno pro Jakobsona), bylo prvním odborem III. správy ministerstva vnitra svěřeno oddělení 311, v němž se ho ujali náčelník npor. Antonín Zajíček a zejména npor. Jaromír Pátík.[32] S ním se Jakobson vlastně mohl osobně setkat, neboť Pátík byl při Jakobsonově odletu osobně účasten prohlídky jeho zavazadel (ABS, 305, 740-2, fol. 49a–49b). III. správa, podřízená 1. náměstku ministra vnitra (Tomek 2009b: 35), měla na starost vnitřní (politické) zpravodajství, byla to tedy politická kontrarozvědka (Koudelka 1993: 19), v letech 1955–1963 ji vedl Jaroslav Bartoň (Žáček 2005: iv). Pracovní náplň byla formulována takto: „bojuje proti vnitřnímu nepříteli, odhaluje ilegální organizace a protistátní skupiny" (Koudelka 1993: 19); její první odbor se specializoval na oblasti trockisté, sionisté a buržoazní nacionalisté (Koudelka 1993: 177).

Na základě dochovaných archivních materiálů popisuje R. Vévoda činnost bezpečnostních složek v akci Bor takto: „Jakobsona sledovali na každém kroku a prověřovali i každého, s kým se setkal. Mnozí z nich byli předvoláváni k výslechům a vybíráni k dalšímu ‚rozpracování' [...] Využívali síť

/31/ Viz [Prozatímní popis fondu 305 Archivu bezpečnostních složek], dostupný na WWW: <http://www.abscr.cz/data/pdf/abs/inventar_305.pdf> [přístup 8. 1. 2015]. Za spolupráci při shánění materiálů děkuji H. Gabrielové.

/32/ Vévoda (1996a: 90). Antonín Zajíček byl později povýšen na majora a působil ve 2. oddělení VII. odboru ministerstva vnitra (Žáček 2009: 126); Jaromír Pátík, nar. 19. 8. 1919, působil mezi 1. 3. 1969 – 14. 1. 1971 jako zástupce náčelníka správy sledování (IV. správy SNB) pod federální správou zpravodajské služby, viz Útvary federálního ministerstva vnitra 1. 3. 1969 – 15. 2. 1990, dostupné na WWW: <https://mvu.ebadatelna.cz> [přístup 1. 7. 2017].

svých agentů a informátorů, v níž figurovali jak členové vědecké obce, tak kupříkladu i jedna ze zaměstnankyň hotelu Paříž, ve kterém byli na přelomu ledna a února 1957 manželé Jakobsonovi ubytováni. Zadržovali a zkoumali zásilky všeho druhu, které Jakobson posílal do Československa z Harvardské univerzity, k čemuž dal příkaz generální prokurátor 15. května 1957. Hojně využívali operativní techniku: měli záznamy telefonických rozhovorů, fotografie a byli i s to pořídit magnetofonový záznam Jakobsonova rozhovoru s americkým velvyslancem v Praze A. Johnsonem, o čemž informoval akademika Havránka Václav Kopecký. Věděli i to, že se od Havránka tato informace dostala k dalším čtyřem lidem na filosofické fakultě v Brně."[33]

Ve spisech akce Bor jsou zachovány svodky sledování, žádosti o lustrace v evidenci osob, hlášení, zprávy a další materiály a také velmi početné zprávy od tajných spolupracovníků bezpečnostních orgánů. Dlouhý výčet jejich krycích jmen ze složek týkajících se Jakobsonových návštěv z r. 1957 ukazuje, jak rozsáhlou síť spolupracovníků různých kategorií měly československé bezpečnostní orgány pro tuto akci k dispozici: patřili k ní Jiřina, Tomáš, Maxim, Růžek, Milena, Kröger, Budínský, Horník, Blíska, Marcela, Dobruna, Máša, Julie, Janda, Erben, Josef, Jaroslav, Palo, Matěj, Šeřík, Nechleba, Týnecký, Učitel, Karel, Vejr, Rys, Jarda, Pavla, Pírek, Hugo, Rys, Alena, Režisér, Kostečka, Körner, Urbanek. Někteří byli ke spolupráci „vázáni" (slavista A. Isačenko; ředitel archeologického ústavu ČSAV akademik Jaroslav Böhm-Valenta[34]) nebo jsou uváděni jako „pramen" („pramen" byl méně důležitý informátor, který se oficiálně nezavazoval ke spolupráci). Někteří ze spolupracovníků byli pravděpodobně zaměstnanci hotelů, v nichž Jakobson s manželkou bydlel, tj. součástí „hotelové agentury": spolupracovník Vejr podával zprávy o hotelu Flora, takže například víme, že Jakobson a Paul Garvin zde byli ubytováni při druhém pobytu r. 1957 na pokojích č. 427 a 428 (ABS, 305, 740-2, fol. 232a), spolupracovníci Milena a Dobruna podávali zprávy z hotelu Paříž, kde Jakobson bydlel při prvním pobytu atd. Informátoři a další spolupracovníci nasazení na Jakobsona se byli schopni i navzájem opravit, tak např. Marcela, jak informuje ve zprávě z 16. 2. 1957, zjistila, že Jakobson se do hotelu v ranních hodinách (4:30) vrátil ráno dne 4. února, a nikoli poslední den pobytu, jak chybně uvádí spolupracovník Erben v agenturní zprávě č. 200 (ABS, 305, 740-2, fol. 39a). Někteří spolupracovníci informovali, soudě podle dochovaných agenturních zpráv, vy-

/33/ Vévoda (1996a: 90), srov. i Hermann – Zelenka (2015: 96–97). StB se skutečně v polovině 50. let podařilo nainstalovat odposlouchávací zařízení do pracovny amerického velvyslance v Praze, srov. Drda – Kroupa (2008: 166). Není tedy přesná informace J. Frolíka in Pacner (2002: 526): „Na americkou ambasádu se československé kontrarozvědce nikdy nepodařilo proniknout – ani zpravodajskou technikou, ani agenturou, nanejvýš se někdo dostal vestibulu."

/34/ Podle Výpisu z archivního svazku byl „vázán v prosinci 1955 jako majitel propůjčeného bytu [...] V květnu 1956 byli [sic] však místnosti vyžádány zpět pro potřebu ČSAV. Proto byl jeho svazek uložen do archivu." ABS, 305, 739-2, fol. 48a.

datně a ochotně, např. spolupracovník Blíska o E. Paulinym (jehož „činnost nemůže být označena jako pokroková a marxistická“), Ľ. Novákovi, J. Čaplovičovi, J. Hrabákovi, P. Garvinovi, J. Dieškovi či K. Šimončičovi (ABS, 305, 740-2, fol. 214a–220a; citát z fol. 216a).

Připomeňme v této souvislosti, že Jakobson byl československou rozvědkou sledován i v USA. O tom by svědčilo pozdní svědectví Jakobsonových, jak ho zaznamenal v osobních rozhovorech Jindřich Toman: „Podle Jakobsonových vlastních slov ho československá tajná služba sledovala i ve Spojených státech a jeho žena Krystyna Pomorska uváděla, že z jejich domu byly zcizeny dopisy, magnetofonové pásky, adresáře a podobné materiály, zatímco cenné předměty zůstaly nedotčené“ (Toman 2011: 277). Podobné svědectví se objevuje i v archivech na základě zpráv českých agentů ve Spojených státech: „Prostřednictvím I. správy MV[35] bylo zjištěno, že JAKOBSON se účastní na Harvardské universitě také výuky kádrů pro USA rozvědku, dále bylo zjištěno, že se JAKOBSON v USA důvěrně stýkal s Hubertem RIPKOU po jeho útěku do zahraničí v roce 1948.“[36] A jinde v archivech StB čteme, že podle „poznatků 1. odboru II. správy MV [tj. kontrarozvědky (obranného zpravodajství), 1. odbor se zabýval USA, pozn. R. D.; srov. Koudelka 1993: 175] byl JAKOBSON před odjezdem do ČSR na Státním Departmentu USA a má tam také podávat zprávu o své cestě po svém návratu“ (ABS, 305, 740-2, fol. 80a). Podle jednoho ze spolupracovníků StB přímo mezi pracovníky brněnské univerzity si nebyli Jakobsonovým posláním zcela jisti ani někteří jeho českoslovenští přátelé: jak informuje nejmenovaný zpravodajský zdroj, zřejmě spolupracovník Kröger, ve zprávě hodnotící ke dni 4. 5. 1958 ohlas denunciačního článku v *Rudém právu* mezi brněnskými akademickými pracovníky, ptala se i manželka akademika Havránka Zdeňka při jeho návštěvě, „zdali u nás provádí zpravodajskou činnost. Jakobson ji ujistil čestným slovem, že nic podobného nedělá a Havránková i její okruh tomuto tvrzení uvěřili“ (ABS, 305, 739-3, fol. 13a; srov. Vévoda 1996a: 98). Ještě ve zprávě datované 20. 9. 1972, která se týká Adolfa Hoffmeistra a byla zpracována pro II. správu federálního ministerstva vnitra kpt. Zdeňkem Kukrálem, čteme ohlas sledování Jakobsona z r. 1957: „Podle agenturních poznatků byl Roman Jakobson v r. 1957 dvakrát v ČSSR na pozvání ČSAV. Při obou těchto návštěvách plnil úkoly USA rozvědky. Pro USA rozvědku zjišťoval situaci mezi naší vědeckou a kulturní inteligencí, otypovával [sic] vhodné osoby a doporučil USA rozvědce způsoby ideologického ovlivňování naší inteligence a zanášení protistranických nepřátelských názorů. Jako jeden z mnoha styků Jakobsona z roku 1957 je veden právě prof. dr. Adolf Hoffmeister, se kterým byl ve styku

/35/ I. správa MV byla rozvědka. Podle statutu „provádí rozvědnou a kontrarozvědnou práci v kapitalistických zemích“, viz Tajný rozkaz ministra vnitra, č. 100, 22. 5. 1954; dostupné na WWW: <http://www.ibadatelna.cz/data/pdf/badatelna/1954/TRMV_1954_100.pdf> [přístup 10. 7. 2017].

/36/ ABS, 305, 739-3, fol. 83a.

dne 5. 2. 1957. Uvedený styk Hoffmeister–Jakobson potvrzuje ve své výpovědi Věra BASCHOVÁ, roz. Pírková, nar. 1. 4. 1906 Vídeň, švagrová Romana Jakobsona."[37] S podezřením, že je agentem, se musel Jakobson vyrovnávat vlastně podstatnou část života: byl sledován už za svého prvorepublikového pobytu a podezírán, že je sovětským špiónem, s týmž podezřením se musel vyrovnávat i v USA,[38] komunistické tajné služby ho zase podezíraly, že je agentem amerických tajných služeb, jak se o něm vyjádřil už r. 1947 v jednom rozhovoru Karel Teige[39] a jak o jeho údajné práci na Harvardu informovala rozvědka (Vévoda 1996a: 91). Podle dalších „agenturních poznatků" byl Jakobson „též aktivně činný v zahraničním hnutí ukrajinských nacionalistů a bělogvardějců proti Sovětskému svazu".[40] Československá rozvědka byla na základě vyhodnocení Jakobsonovy první cesty v r. 1957 oslovena oddělením 311 III. správy hned 6. 2. 1957 s tím, že by potřebovali zjistit tři věci: „1./ Jakou politickou činnost JAKOBSON v USA vyvíjí. 2./ Jeho styky s emigranty v ČSR a se kterými se stýká[.] 3./ Zda udržuje spojení s Josefem GUTTMANNEM [...]"[41]

Jakobson si skutečnosti, že je sledován, byl při pobytech r. 1957 velmi dobře vědom. Na sledování při této návštěvě vzpomíná v *Rozhovorech s českými lingvisty I* František Daneš takto: „Vybavuje se mi, jak jsem ho doprovázel po skončení diskuse Letenskou ulicí na americkou ambasádu a on po chvíli povídá: ‚Jste hodný, že se mnou jdete, ale víte, tamhle kousek za námi

/37/ Ponecháváme pravopis originálu. Cit. dle Hlaváč (2006), dostupné na WWW: <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=064&clanek=040614> [přístup 4. 1. 2013].

/38/ Jedním z bývalých přátel, který se tím netajil, byl Vladimir Nabokov, „convinced that Jakobson was a Communist agent", a za mccarthyismu se o Jakobsonovi nebezpečně vyjadřoval jako o bolševickém agentovi. Viz Boyd (1991: 311; odtud citát), Dragunoiu (2011: 251), k tomuto období v Jakobsonově životě viz Rudy (1999: 192–200).

/39/ Šlo o hlášení spolupracovníka Růžka z 30. 1. 1957: „Při té příležitosti řekl [Teige] také, že Roman JAKOBSON je americkým universitním profesorem a expertem FBI pro východoevropské a sovětské věci, což je vlastně jeho hlavní práce a universitní profesura je jeho vedlejší zaměstnání. Tehdy řekl, že to ví od důvěryhodné osoby, že mu to však potvrdili také NEZVAL, ŠTÝRSKÝ a / někdo třetí, jehož jméno si již Pramen nepamatuje[/]." ABS, 305, 740-2, fol. 5a–6a (černá foliace). Jakobson i jeho manželka se při návštěvě Československa o Teigeho a jeho pozůstalost zajímali s výhledem na její publikování v zahraničí, Jakobson byl pak podezřelý, že má být „iniciátorem rehabilitace díla trockisty Karla Teigeho", viz dokument Akce „Bor" – zařazení do akce „Úder" z 15. 1. 1958, ABS, 305, 740-2, fol. 341a (foliace tužkou).

/40/ ABS, 305, 739-3, fol. 97a. Informace čerpá ze zprávy spolupracovníka Blísky, s nímž Jakobson vedl rozhovor o kněžně Trubecké a její dceři Jeleně Kovačové, která je v Bratislavě a s níž se chtěl Jakobson setkat v Uherském Hradišti. „Kněžna TRUBECKÁ žije ve Vídni a kolem ní se soustřeďuje bělogvardějská emigrace v Rakousku. Dle agenturního zjištění je JAKOBSON s kněžnou TRUBECKOU v dobrém přátelském styku" (fol. 92a).

/41/ ABS, 305, 740-2, fol. 113a. „Pepík Guttmann" byl zmíněn Jakobsonem v rozhovoru se spolupracovníkem Blískou, že přispíval do *Partisan Review*, srov. ABS, 305, 740-2, fol. 211a. Josef Guttmann (1902–1958) patřil kdysi k vedoucím komunistickým funkcionářům a byl šéfredaktorem *Rudého práva*; ve 30. letech byl ze strany jako trockista vyloučen a se Z. Kalandrou kritizoval moskevské procesy. Po emigraci do USA v r. 1939 tam zůstal, do Československa se nevrátil. Kalandra byl v procesu M. Horákovou jako hlava vymyšlené trockistické skupiny r. 1950 popraven.

nás doprovází ještě někdo.' Byl tu neustále hlídán."[42] A podobně vzpomínala na Jakobsonovu návštěvu Prahy na podzim r. 1957 i Jiřina Hauková: „Pozvali jsme ho k nám na návštěvu, ale bál se přijít, že ho tu sledují tajní. My jsme ho ujistili, že nám to nevadí. Ale mělo to své následky" (Hauková 1991: 6). F. V. Mareš, tehdy sekretář Československého komitétu slavistů, kterého s Jakobsonem pojilo celoživotní úzké přátelství, později v rozhovoru zmínil, že po těchto Jakobsonových návštěvách za ním „[d]louho [...] jezdilo jisté auto – nikoliv soukromé – se značkou AE 27 11" (viz Rozhovor 1995: 39). Na F. V. Mareše, P. Trosta i některé další jazykovědce vedla StB spisy, jež se dochovaly v Archivu bezpečnostních složek v Praze a o jejichž obsahu budeme informovat jindy.

Prostřednictvím četných informátorů a dalších spolupracovníků se zpráva o Jakobsonově jistotě, že je při své návštěvě r. 1957 sledován, donesla i bezpečnostním orgánům. V *Návrhu na provedení zpravodajského pohovoru* s Pavlem Trostem z 9. 12. 1957 se píše: „Agenturní cestou bylo zjištěno, že JACOBSON vyprávěl Pavlu TROSTOVI, že je v ČSR sledován bezpečností. TROST o tom řekl agentu KS MV Brno ‚KRÖGEROVI', že to sice pokládá za smyšlenku, ale na druhé straně by to ani nebylo divné" (ABS, 305, 739-2, fol. 102a). V Agenturní zprávě č. 90 z 4. 5. 1958, popisující ohlas na článek o Jakobsonovi, jeden „pramen" uvádí, že během „svého druhého pobytu v ČSR mal [sic, měl] Jakobson a někteří jeho přátelé v Praze /na př. manželka akad. Havránka/ dojem, že je sledován orgány MV. [...] Havránek a Horálek se po Jak. odjezdu zamýšleli obrátit na akademika Průška, aby společně jménem 8[.] sekce Akademie protestovali proti nápadnému sledování oficiálního hosta ČSAV a MŠK" (ABS, 305, 739-3, fol. 12a–13a). V přísně tajné dvacetistránkové souhrnné zprávě o akci Bor (stupeň utajení byl zrušen 17. 4. 1996) ze 3. 2. 1958 se píše, že Jakobson upozorňoval spolupracovníka Blísku a dále Michala Mareše na své sledování bezpečnostními orgány

/42/ Chromý – Lehečková (2007: 21). StB měla v hledáčku také Jakobsonovu bývalou druhou manželku Svatavu Pírkovou-Jakobsonovou (od r. 1965) a její sestru Věru, provdanou Baschovou (zájem StB datován od r. 1958), jak ukazuje EZO – Evidence zájmových osob StB, dostupná na WWW: <https://stbezo.info> [přístup 7. 1. 2015]. Členové rodiny Baschových byli poté bezpečnostními orgány vyslýcháni a významný právník JUDr. Jaromír Basch, kdysi mj. předseda blízkovýchodní pobočky (s centrem v Jeruzalémě a Haifě) Spolku čs. advokátů ve Velké Británii, byl propuštěn z ministerstva zahraničních věcí, byl ostatně už předtím „rozpracováván" pro podezření ze špionáže (srov. Vévoda 1996a: 94). Jakobson ho zmiňuje 24. 5. 1947 v dopise z New Yorku V. Clementisovi: „Mám na Tebe jedinou prosbu: Judr Jaromír Basch, kterého znáš z dob studentských, byl ve válce a pak v československé diplomatické službě v Jerusalemě. Nyní se chystá s rodinou domů a žádost, kterou podal o převzetí do statu v zamini, byla kladně vyřízena zaměstnaneckou radou. Pak ale s tímto převzetím nastaly nějaké průtahy[,] a můžeš-li a chceš-li, moc bych se přimlouval o kladné rozřešení věci. Jde o člověka vysoce schopného a slušného a nesmírně oddaného práci." (RJP 40/35; normalizujeme mezery) Postoj S. Pírkové se odráží mj. v dopise R. Jakobsonovi z 28. 1. 1976, zmiňujícím její návštěvu Československa: „V Praze je smutno, ale oni *to už nevědí*. [...] Ale byla jsem se všemi na Vánoce, – to bylo velmi hezké. To víš. Na ulicích prodávali kapry v kádích! Rusové se procházejí v pápáchách po ulicích. Češi je bojkotují. Byla jsem náhodou i v pohraničí – kde jsou Rusáci usazení. Je to odporné." (RJP 1/76).

(ABS, 305, 739-3, fol. 95a). Blíska v reprodukci rozhovoru s Jakobsonem píše 24. 9. 1957, že Jakobson mu řekl: „Tady vůbec neuveřejnili, že jsem v Praze[,] a na programu neuvedli, že budu mluvit. Mluvil jsem totiž včera. Oni se totiž bojí, že by na mou přednášku přišlo moc lidí. Vůbec se ke mně chovají hrozným způsobem. Sledují mne. Vím to z toho, že každého, kdo se se mnou sešel, legitimovali, když se se mnou rozloučil. Lidé mi to přinesli. Ale já proti tomu budu rozhodně v poslední den svého pobytu ostře protestovat, třebaže se mně nemůže nic stát." Na Blískovu otázku, jestli si je jist sledováním, odpověděl: „Vím to zcela jistě a bezpečně" (ABS, 305, 740-2, fol. 210a, opravujeme pravopisné chyby). K Blískově zprávě připsal někdo z ministerstva vnitra červeně: „s. ministr – je vážné nebezpečí, že Jakobson po splnění jiných úkolů chce zakončit svůj pobyt u nás provokací" (ABS, 305, 739-3, fol. 208a). O sledování své osoby pověděl Jakobson také Michalu Marešovi, jak svědčí záznam bezpečnostních orgánů z pohovoru s Marešem ze dne 11. 12. 1957.[43]

Materiály z Archivu bezpečnostních složek podávají jedinečný vhled do prolínání vědy a aparátu totalitního státu a zároveň přesvědčivě ukazují, jak četní byli spolupracovníci StB. Obsahují také zajímavá svědectví o tehdejších protagonistech, a to lingvistech a literárních vědcích, mj. B. Havránkovi, J. Mukařovském, F. V. Marešovi, A. Isačenkovi, F. Kopečném, P. Sgallovi, P. Trostovi, K. Horálkovi, J. Daňhelkovi, J. Ludvíkovském ad., i spisovatelích, např. J. Durychovi, J. Seifertovi, J. Škvoreckém, a dalších osobách. Budeme se jim podrobněji věnovat jindy,[44] teď se zaměříme na průběh Jakobsonovy první návštěvy z ledna až února 1957, jak je zachycen v archivních materiálech Státní bezpečnosti.

PRŮBĚH A VÝSLEDKY AKCE BOR

Sledování R. Jakobsona při jeho první návštěvě začalo 27. ledna, jak uvádí svodka sledování z brněnské Krajské zprávy ministerstva vnitra datovaná 28. 1. 1957. Toho dne byl Bor, jak byl Jakobson komunistickou Bezpečností nazván, v 10:20 hod. v Brně „zachycen ve vestibulu hlavního nádraží, jak stojí u schodů na nástupiště. Oblečen byl prostovlasý, tmavý zimník, černé kalhoty, černé boty a v ruce nesl tmavohnědý kulatý kufřík a světlehnědou nákupní kabelu. Po malé chvíli k němu přišla i jeho manželka [...] Poté přešli na stanoviště autotaxi, kde nasedli do taxiku a odejeli ul. 1. máje, nám. RA,

/43/ ABS, 305, 740-2, fol. 320a (tužkou opravená foliace). „Trockista" Michal Mareš byl v 50. letech vězněn, a jak stojí v písemné zprávě o pohovoru, „má nebo alespoň měl z bezpečnosti strach. Toto odůvodnil tím, že pří [sic] prvním svém vyšetřování byl bit od orgánů, kteří jej vyšetřovali [...]" (fol. 320b).

/44/ Z osudů konkrétních jazykovědců v 50. letech byl podrobně popsán příběh prof. Bohumila Ryby, srov. obsáhlou studii V. Dvořáčkové (2009).

Tř. Obránců Míru, dále přilehlými ulicemi na ul. Grohovu, kde řidič auta zastavil před domem č. 34a. BOR s manželkou vystoupil a [...] v 11.00 hod. vešli společně do uvedeného domu. Pracovník[,] který objekta následoval[,] do uvedeného domu se nedostal, neboť tento je uzamčen patentním zámkem. [...] Více již nebyl [Bor] tento den spatřen. Ve 20.30 hod. bylo sledování pro tento den skončeno."[45] Jakobson měl jindy program skutečně nabitý návštěvami, jak ukazuje např. svodka sledování ze 4. února: v 9:25 byl Bor zachycen na pražském hlavním nádraží s těžkým kufrem, který mu pomáhal nést P. Trost, a odejel do hotelu Paříž, v 10:55 vyšel Jakobson s Trostem z hotelu a v 11:10 zašli do Státního židovského muzea, ve 12:20 odešli z muzea a pěšky šli do budovy Československé akademie věd, ve 13:15 Jakobson vyšel s dalšími dvěma muži a ve 13:28 zašli do Domu československých spisovatelů, ve 14:20 Jakobson vyšel se skupinou dalších osob, nasedl do automobilu, který řídil syn literárního kritika Alberta Vyskočila Pavel (ABS, 305, 739-2, fol. 10a), a odejel do Břevnova, kde ve 14:40 navštívil Jaroslava Seiferta (ten si uchoval na toto setkání úsměvnou vzpomínku, viz Seifert 2015: 377), v 16:15 vyšel, odejel autem, v 16:25 navštívil Bohumila Trnku, v 17:10 odejel na Prahu 6, kde od 17:20 navštívil Jaroslava Durycha, v 18:20 vyšel a odejel do ulice Národní obrany, kde od 18:25 navštívil Josefa Vašicu, ve 20:05 vyšel, odejel a automobil kličkoval, až „řidič zvýšil rychlost, odbočil do ulice Na Ladách, kde byl [...] ve 20,25 hodin ztracen. Cesta vozem po Dejvicích budila na orgány dojmem kontroly. Ve 21,30 hodin bylo sledování pro dnešní den přerušeno, aniž by byl BOR 2 více zachycen."[46] Docházelo i k úsměvným situacím, když např. 1. února byl Jakobson s manželkou sledován, jak vozem s poznávací značkou OE-19-65 jeli „ulicí Krocínovou, Karoliny Světlé, po Národní třídě, Spálenou, Žitnou, Anglickou, Slezskou, Kouřímskou, Stalinovou třídou do ulice Baranovy 11" a zašli tam do domu čp. 1901/4 a po příchodu „orgána do domu se tohoto ptali, kde bydlí Nezval". Svodka sledování pak pokračuje, že sledovaní odešli do šestého poschodí, „kde zašli do bytu s visitkou [...] Nezval Vítězslav" (ABS, 305, 740-2, fol. 17a.). Poslední den Jakobsonova pobytu, 6. února, končí sledování v 18:30 nasednutím Bora do letadla mířícího do Amsterdamu (ABS, 305, 740-2, fol. 29a). Jakobsonova manželka Svatava odletěla už 3. 2. (ABS, 305, 740-2, fol. 78a). Po návratu do USA měl Jakobson roztržku s prof. Lednickým[47] z amerického komitétu slavistů, který „organisoval již odpor proti uspořádání sjezdu slavistů",[48] rozešel se s ním ve zlém,

/45/ ABS, 305, 740-2, fol. 9a (foliace perem; ponecháváme velká písmena). Na Grohově ul. 34a bydlela Soňa Haasová, Jakobsonova první manželka.

/46/ ABS, 305, 740-2, fol. 21a–22a. Identifikaci J. Seiferta viz fol. 40a, P. Trosta fol. 23a.

/47/ Wacław Lednicki (1891–1967), polsko-americký literární vědec, slavista, profesor na Harvardu a Berkeley. Korespondence s Jakobsonem je dochována v RJP.

/48/ Výpověď S. Wollmana z 5. 12. 1957 a jeho zpráva o Jakobsonově cestě do Varšavy ze dne 22. 1. 1958, ABS, 305, 739-4, fol. 90a, 92a.

prof. Lednicki byl následně nahrazen prof. Edgertonem a do Moskvy nepřijel (ABS, 305, 739-4, fol. 92a).

Jakobsonův odlet z Československa nebyl ovšem bezproblémový: 6. 2. je datována přísně tajná žádost, podepsaná náčelníkem III. správy A. Zajíčkem, „o provedení prohlídky zavazadel" R. Jakobsona, které „se zúčastní orgán III. správy MV" (ABS, 305, 740-2, fol. 48a). Byl to sám npor. Jaromír Pátík, jenž III. správu zastupoval a o prohlídce podal 22. 2. zprávu: Jakobson se ovšem „dostavil na letiště až těsně před odletem letadla ještě spolu s jedním cestujícím [...] Měl [s] sebou 3 velké kufry a další zavazadlo bylo pak ze zelené nepromokavé látky. [...] U JAKOBSONOVÝCH zavazadel byly označeny dva kufry, aby byly otevřeny, JAKOBSON je měl několikráte převázány motouzem, který byl na každém křižování rozuzlován. JAKOBSON protestoval proti prohlídce zavazadel s tím, že mu bylo řečeno na velvyslanectví v USA, že mu nebude dělána žádná prohlídka zavazadel. Také jeho průvodce, pravděpodobně z ČSAV[,] se rozčiloval, že je prohlídka prováděna [...] Prohlídkou zavazadel bylo zjištěno, že kromě několika svršků obsahují samé knihy, většinou vědecké ze všech vědních oborů kromě marx-leninismu. [...] Podrobná prohlídka všech zavazadel nebyla taktická provést, protože by to bylo [sic] prakticky jediná prohlídka z celé posádky letadla a vzbudila by podezření, že je dělána záměrně jne [sic, jen] u JAKOBSONA" (ABS, 305, 740-2, fol. 49a–49b). Jakobson měl při odletu celkem asi 200 kg knih.[49] Na letišti doprovázel Jakobsona i jeho švagr právník Jaromír Basch; spolupracovník Máša hned 7. 2. hlásil, že Basch byl rozčilen a vyprávěl, jaké měl Jakobson na letišti potíže, nepomohlo mu potvrzení ani z Akademie věd, ani z amerického velvyslanectví.[50]

Výsledek sledování R. Jakobsona při jeho první poválečné návštěvě Československa byl impozantní: bylo prý zjištěno celkem 105 „styků",[51] přičemž poslední „den svého pobytu si [Jakobson] zval návštěvy do pokoje hotelu v půlhodinových intervalech" (ABS, 305, 740-2, fol. 80a), bezpečnostními orgány byla ofocena dlouhá řada dopisů a další korespondence (mj. Jakobson P. N. Savickému, J. Daňhelkovi, A. Závodskému, korespondence pro Jakobsona od S. Wollmana, J. Hrabáka, F. Novotného,[52] J. Krámského, F. V. Mareše, V. Skaličky, J. Daňhelky, J. Ludvíkovského, P. N. Savického,

/49/ Výslech Jakobsonovy švagrové Věry Baschové z 28. 11. 1957. Viz ABS, 305, 740-2, fol. 299a.

/50/ ABS, 305, 740-2, fol. 37a. Jakobson se jistil i zvláštním potvrzením z Harvardské univerzity vystaveným 16. 1. 1957, které končí slovy: „Officials at the University will appreciate such courtesies as civil and educational authorities elsewhere may find it possible to extend to Professor Jakobson during the course of his scholarly journey." Viz RJP 1/27.

/51/ ABS, 305, 739-3, fol. 84a. Správně má být 103 styků, viz níže.

/52/ Prof. F. Novotnému, který kdysi předložil votum separatum proti Jakobsonově habilitaci, Jakobson opatřoval v cizině léky. Jsou doloženy tři děkovné dopisy Novotného Jakobsonovi, viz ABS, 305, 739-2, fol. 120a, 144a, 201a. Jakobson s J. Hrabákem Novotného i navštívili, jak zpravuje spolupracovník Alena, dne 1. 10. 1957 po 17:00, prý se Jakobson přišel Novotnému poklonit a předat mu pozdravy holandských vědců; viz ABS, 305, 740-2, fol. 265a.

J. Rypky, I. Poldaufa, J. Cibulky, S. Králíka, A. Dostála ad.; S. Jakobsonové psali např. P. Trost, S. Haasová, Svatavina sestra Věra Baschová, srov. ABS, 305, 739-2, fol. 104a–201a), byly nahrány telefonické[53] i osobní rozhovory, po Jakobsonově návštěvě bylo zachyceno z USA na 300 různých zásilek knih, časopisů apod.[54] a byly podniknuta další opatření. Souhrnná zpráva oddělení 311 III. správy MV z 15. 2. 1957, podávající „vytěžení poznatků", uvádí, že při pobytu R. Jakobsona a jeho manželky v ČSR ve dnech 21. 1. až 6. 2. bylo užito sledování, odposlechů (pomocí úkonů 103 a 220, tj. dlouhodobého odposlechu a odposlechu telefonu), hotelové agentury nebo zachycování poštovní korespondence (ABS, 305, 740-2, fol. 50a). Robustní bezpečnostní aparát, jaký byl nasazen na sledování R. Jakobsona, svědčí o důležitosti, kterou mu orgány ministerstva vnitra přisuzovaly, např. v letech 1960–1962 bylo průměrně za rok operativní nebo zpravodajskou technikou, jako byl dlouhodobý a krátkodobý odposlech, tajně sledováno cca 3380 lidí (Koudelka 1993: 96).

Nutno poznamenat, že mnohá Jakobsonova setkání s dávnými přáteli a známými při jeho první nebo druhé návštěvě roku 1957 musela být bezpečnostním orgánům podezřelá, neboť tyto osoby byly již „rozpracovávány" (rozpracováním se myslí činnost pracovníků StB, která „měla objasnit a dokumentárně doložit protistátní činnost nebo signály o ní"; mezi koncem r. 1951 a koncem srpna r. 1954 činil nárůst rozpracovaných osob 353 % na 49 939, až r. 1956 počet nově rozpracovávaných osob výrazně poklesl, viz Kaplan 1999: 85–86, citát ze s. 86): tak J. L. Fischer byl „nyní rozpracováván jako starý trockista" (ABS, 305, 739-3, fol. 92a), „bělogvardějec" P. N. Savickij byl v té době „znovu rozpracováván pro pokračování své nepřátelské činnosti",[55] Michal Mareš byl rovněž „znovu rozpracováván pro aktivní trockistickou činnost" (ABS, 305, 740-2, fol. 274a), v akci „Roman" byl „rozpracováván VALENTA Jaroslav, který je podezřelý z trockistické činnosti" (ABS, 305, 740-2, fol. 121a), Václav Černý, s nímž se Jakobson setkal záměrně až při druhé návštěvě r. 1957, „je též aktivně rozpracováván jako trockista pro podezření z nepřátelské činnosti" (ABS, 305, 740-2, fol. 274a), prof. Josef Cibulka byl tehdy „rozpracováván 3. odborem III. správy MV" (ABS, 305, 740-2, fol. 274a; 3. odbor politické kontrarozvědky měl na starosti náboženskou oblast, typicky římskokatolickou církev, Koudelka 1993: 178), Jakobsonův švagr JUDr. Jaromír Basch byl „rozpracováván pro podezření ze špionáže II. správou MV" (ABS, 305, 740-2, fol. 274a), a to pro anglickou zpravodajskou službu (ABS, 305, 740-2, fol. 323a), Jakobsonova první manželka Soňa Haasová, která se v r. 1935 provdala za hudebního skladatele Pavla Haase

/53/ Např. rozhovor mezi S. Jakobsonovou a její sestrou V. Baschovou z 23. 1. 1957, 18:12.

/54/ ABS, 305, 739-3, fol. 90a. Stručná zpráva o Jakobsonově první cestě datovaná 31. 7. 1957 uvádí, že celkem „bylo zasláno na 110 adres asi 200 různých knih a časopisů". ABS, 305, 740-2, fol. 142a.

/55/ ABS, 305, 739-3, fol. 92a. Erbenova zpráva je v a. č. 740-2, fol. 38a.

(bratra herce Huga Haase), byla „rozpracovávána KS MV Brno“ (ABS, 305, 740-2, fol. 274a) a Pavel Trost byl „rozpracováván jako agenturní typ 6. odborem II. správy MV“ (ABS, 305, 739-2, fol. 103a).

Jakobsonovi jistě přitížilo, že se setkal s přáteli, kteří byli po Únoru vězněni, kromě známého případu Jakobsonova kmotra P. N. Savického (odvlečen r. 1945 do SSSR, vrátil se až po deseti letech) a výše zmíněného Michala Mareše (propuštěn r. 1956) se sešel také s dr. Oskarem Kostou, jenž byl vězněn v souvislosti se Slánského procesem,[56] prof. Josefem Borovičkou, jenž byl třicet let blízkým přítelem Huberta Ripky a poslal mu po jeho emigraci r. 1948 materiály a zprávu o poměrech ve vlasti, za což byl 19. 7. 1950 odsouzen na osm let pro „zločin úkladů o republiku“ a byl mu zabaven veškerý majetek v ČSR,[57] s Naděždou Melnikovovou-Papouškovou, manželkou legionáře a osobního sekretáře T. G. Masaryka Jaroslava F. Papouška a příslušnicí „hradní literární kliky kolem T. G. Masaryka, Ferdinanda Peroutky a Karla Čapka“, jež v době moskevských procesů psala články „zvláště velmi ostré“ a „vystupovala proti všemu socialistickému a marxistickému“.[58] Chtěl se setkat také s blízkým odbojovým spolupracovníkem Huberta Ripky Janem Horským-Hochbergrem,[59]

/56/ O. Kosta (1888–1973), dědeček známého jazykovědce prof. Petera Kosty. Podle hlášení spolupracovníka Mileny z 5. 4. 1957 se s O. Kostou Jakobson asi sešel, ale není to zcela jisté. ABS, 305, 739-2, fol. 44a. Spolupracovník Růžek o Kostovi 14. 1. 1957 hlásil, že Kosta snad sbírá pro židy informace, je „v neustálém styku se skupinou trockistů“ a při posledním setkání řekl doslova: „Vedoucí lidé z partaje jsou teď už úplně blbí.“ Pracovník ministerstva vnitra citát červeně přeškrtal a připsal: „poučte agenta, ať píše zprávy solidním způsobem, není třeba opakovat vulgárnosti reakce nebo různých pomatenců!“ ABS, 305, 739-2, fol. 42a–43a. Podle dalších informací StB mluvil 30. 1. 1957 Jakobson s manželkou o „nějakém Kostovi[,] který byl dříve žákem Jakobsona a který se měl vyjádřit ‚Jakobson je můj Bůh‘ […] Na nějakém večírku uprostřed přípitku vstal a říkal ‚pakáž jste vy a on je ten[,] co byl‘ /míněno Jakobson/“. ABS, 305, 740-2, fol. 66a.

/57/ ABS, 305, 739-2, fol. 38b–39a. Nikoli náhodou se pak jméno prof. Borovičky objevilo i v článku o Jakobsonovi v *Rudém právu* r. 1958. Borovička byl sledován i po propuštění z vězení, jak svědčí ustanovky StB (fol. 40a). Typické je i hodnocení jeho činnosti po návratu z Útvaru nápravných zařízení Valdice: „Prošetřovaný od svého návratu z ÚNZ se v místě bydliště nijak neprojevuje. Nezúčastňuje se žádných akcí, které jsou v bydlišti pořádány. O jakoukoliv politickou i veřejnou práci nejeví žádný zájem. Se svými spolunájemníky však nevede politické hovory ani jiným způsobem neprojeví svůj poměr k dnešnímu zřízení. Několikráte byl na domovní besedě, kde se však nijak nezapojil do žádné diskuse a ke všemu se staví lhostejně a bez zájmu. Jaké má v současné době politické názory, se nepodařilo zjistit, neboť se sousedy přijde velmi málo do styku. […] Proti zřízení na veřejnosti však nijak nevystupuje ani jej nekritisuje. Po této stránce se chová naprosto uzavřeně a nesdílně. V místě bydliště neudržuje žádné důvěrné styky. […] Ve svém bytě nepřijímá žádné návštěvy.“ ABS, 305, 739-2, fol. 40a–40b (upravujeme interpunkci). Obdobně čteme u dalšího „styka“ R. Jakobsona – vědecké pracovnice ÚJČ ČSAV PhDr. Jany Ondráčkové, s níž měl být také proveden „zpravodajský pohovor“, při němž se chtěly bezpečnostní orgány ptát na to, o čem spolu hovořili, s kým přišel Jakobson do styku, jak se vyjadřoval a na „vše ostatní, co by mohlo JACOBSONA [sic] usvědčit z nějaké nepřátelské činnosti proti našemu zřízení“ (fol. 57a). Ondráčková se podle prošetření z 16. 10. 1957 u předsedkyně uličního organizace KSČ a soudružky přímo v bydlišti „do žádné veřejné činnosti nezapojuje […] Nelze zjistit ani její postoj k dnešnímu zřízení, chová se pasivně a s nikým se nepouští do žádné debaty ani se v bydlišti nestýká s žádnou partají […] V bydlišti kromě pozdravu s nikým nehovoří“ (fol. 60a, upravujeme pravopis).

/58/ Hlášení spolupracovníka Růžka. ABS, 305, 739-3, všechny citáty z fol. 25a.

/59/ Zpráva od spolupracovníka s krycím jménem Julie, který 3. 7. 1957 informoval o své návštěvě u Horského 28. 6. 1957, vyznívá beznadějně: „Mimo rodinných věcí se nemluvilo o ničem!“

který za okupace později pracoval „přímo na protikomunistickém oddělení MV v Londýně“ (ABS, 305, 739-3, fol. 84a) a po ní jako ministerský rada ministerstva zahraničního obchodu.

Jakobsonova návštěva J. Seiferta měla za důsledek reaktivaci jeho osobního svazku. V materiálech Archivu bezpečnostních složek se v obsáhlém spise vedeném na J. Seiferta píše v jednom dokumentu z r. 1961, že na „jmenovaného byl v roce 1951 založen osobní svazek pro podezření z trockistické činnosti. Rozpracováním nebylo zjištěno, že by prováděl protistátní činnost[,] a protože se jevil jako pokrokový spisovatel, byl v dubnu 1956 svazek uložen do archivu MV. V roce 1957 byl svazek vyzvednut a SEIFERT byl znovu rozpracováván na základě záchytu korespondence Heleny ŠMAHELOVÉ [tj. manželky P. Trosta, pozn. R. D.], která psala SEIFERTOVI, že do Prahy přijede R. JACOBSON jako zástupce USA na velkém jazykovém kongresu a že by ho rád navštívil. JACOBSON skutečně SEIFERTA 4. 2. 1957 navštívil [...] Největší negativní vliv na SEIFERTA má jeho manželka, která je nábožensky založena. SEIFERT je agenturně obsazen a podle zpráv, vzhledem ke své těžké nemoci, je velmi pasivní jak po stránce umělecké, tak i politické. Od doby, kdy byl svazek vyzvednut z archivu MV[,] mimo styku s JACOBSONEM, TAUSIGEM, který již zemřel, nemá podstatných styků a nebyly zjištěny žádné stb poznatky. Navrhuji svazek uložit do archivu MV a mít jmenovaného pod stále [sic, stálou] agenturní kontrolou“.[60] Nám již známý Jaromír Pátík k tomu 20. 4. 1961 připsal: „Vzhledem k jeho zdravotnímu stavu není nebezpečí aktivní nepřátelské činnosti. Souhlasím s uložením do archivu.“[61] V této souvislosti připomeňme jakési osudové propojení dvou osobností, Jakobsona a Seiferta: Jakobsonovo náhodné setkání se Seifertem na peroně při odjezdu z protektorátu v dubnu 1939 (Toman 2011: 257) a jeho významný podíl na pozdějším udělení Nobelovy ceny za literaturu J. Seifertovi, kterého se ale Jakobson nedožil (Janouch 1995).

Během první návštěvy r. 1957 navštívil Jakobson jak sovětské, tak americké velvyslanectví. Sovětské velvyslanectví navštívil „podle agenturní zprávy“ 25. 1. (Jakobson byl předtím při návštěvě Moskvy přijat samotným N. S. Chruščovem, srov. ABS, 305, 740-2, fol. 89b), na americkém velvyslanectví byl celkem třikrát, 23. 1. a dále dvakrát 1. 2. (ABS, 305, 740-2, fol. 51a, 80a). Kromě toho Jakobson několikrát s americkým velvyslancem Uralem Alexisem Johnsonem (1908–1997) hovořil telefonicky (ABS, 305, 739-3, fol. 84a). Pětistránkový přepis odposlechu Jakobsonova rozhovoru

(ABS, 305, 739-2, fol. 7a.)

/60/ *Vyhodnocení pozorovacího svazku* č. 29 (III. správa MV, odd. 341), 14. 4. 1961. Viz Fondy ABS, Svazky kontrarozvědného rozpracování – Centrála, KR-784708 MV až KR-795253 MV, a. č. 790153, fol. 116a. Normalizujeme mezery. Svazek byl podle titulní strany ukončen dne 2. 5. 1961, ale obnoven opět r. 1977. Cit. podle on-line verze dostupné na WWW: <http://www.ebadatelna.cz> [přístup 8. 8. 2017].

/61/ Tamtéž, fol. 116b.

na americkém velvyslanectví s velvyslancem Johnsonem z večera 1. 2. 1957 se nedochoval, i když původně byl součástí spisu o akci Bor jako doklad č. 35, ale listy jsou ze spisu vytrženy (srov. ABS, 305, 739-4, fol. 5a). Můžeme se nicméně opřít o popis rozhovoru, jak je dochován na jiném místě v archivu. Kromě velvyslance Johnsona byl přítomen velvyslanecký rada Harold Vedeler (1903–2007) a jistý Hofman, jenž dorazil z Rakouska.[62] „JAKOBSON s manželkou podávali zprávu o své dosavadní návštěvě v ČSR. Hovořili o situaci mezi naší vysokoškolskou inteligencí. Dle JAKOBSONA jsou mnozí z nich velmi dobří vědci, ale jsou ve špatné situaci. Jako příklad uvádí historika KÁCHU,[63] který byl uvězněn koncem Stalinova režimu, historika STLOUKALA,[64] který vedl na univ[ersitě] politické řeči a měl ostrý konflikt s komunistickým rektorem MUKAŘOVSKÝM, VOČÁDLA [sic],[65] který má být největším českým specialistou na americké věci a který byl po roce 1948 vyřazen pro své západní, zvláště proamerické sklony, ČERNÉHO Václava, profesora románské literatury, jehož články byly silně proti a který je nyní na universitě na indexu. Dále hovoří JAKOBSON o tom, že u nás je protikatolické zaměření. Uvádí výrok polského delegáta sjezdu Miloše SLAVINSKÉHO, že v Polsku ani za dob největšího stalinského režimu nebylo takové protikatolické zaměření, jako je v nyní v ČSR. JAKOBSON sám hovořil s jedním býv. studentem theologie, který pracuje ve školství a je touto politikou znechucen. Také MAŠIC z Moravy a CIBULKA mají potíže s vydáváním svých prací a jsou to mladí katolíci. O politické příslušnosti vysokoškolských a vědeckých pracovníků uvádí, že mnoho profesorů není komunisty a jiní že vystoupili, protože byli ve straně pod nátlakem. Dále v hovoru pak uvádí, že také všichni komunisté nejsou skutečnými komunisty, ale že patří ke straně z módy, jak to bývalo dříve u církve. Nejvíce živá mezi naší inteligencí je otázka zrušení doktorských titulů. Dnes prý jsou dávány jen komunistům a lidem naprosto loyálním. Profesor FLOROVSKIJ,[66] který přednáší v Praze ruské dějiny a má bratra profesorem theologie na Harvardské universitě[,] prý pokládá zrušení doktorských titulů za nejhorší věc. JAKOBSON uváděl dále jako nespokojené s dnešním zřízením SUTKA, DURYCHA, DEMLA

/62/ Souhrnná zpráva z 3. 2. 1958 upřesňuje, že rozhovoru byli přítomni kromě velvyslance „tři orgánové USA rozvědky, z nichž jeden pracuje na USA velvyslanectví ve Vídni“. ABS, 305, 739-3, fol. 85a.

/63/ Zřejmě Zdeněk Kalista (1900–1982), uvězněn r. 1951.

/64/ Karel Stloukal (1887–1957), profesor obecných dějin, byl v r. 1950 nejprve zbaven práva vyučovat, posléze byl r. 1951 z univerzity vyhozen, viz Petráň (2015: 173, 207).

/65/ Lustrace „ve všech evidencích“ o prof. Otakaru Vočadlovi (1895–1974), kterou si nechal npor. Pátík v rychlosti „blesk“ zpracovat, říká, že byl „důvodně podezřelý z napomáhání illeg. útěků některých osob z řad studentstva“, byl u něho doložen styk s cizinci jako u nepřítele lidově-demokratického zřízení a jeho „záporný postoj k lid dem zřízení se projevil v jeho přednáškách“. ABS, 305, 739-2, fol. 45a–46a.

/66/ Prof. Antonij Vasiľjevič Florovskij (1884–1968) a jeho bratr Georgij Vasiľjevič Florovskij (1893–1979).

a Laco NOVOMESKÉHO.[67] V dalším hovoru JAKOBSON vykládá svůj názor, co by bylo třeba dále dělat. [,]Doporučujeme zasílání literatury několika specialistům, o kterých víme, že mají o ni zájem a jsou zajímaví. [...] Nedoporučuje zasílat literaturu na velké universitní knihovny, protože jsou pod příliš velkou kontrolou strany. Má za to, že je lepší posílat literaturu na malé instituty, knihovny a semináře [...]. Bylo dohodnuto, že knihy bude zasílat přímo JAKOBSON a výdaje, které budou činit několik set dolarů, bude hradit Státní Department. JAKOBSON má udělat seznam s adresami a bude pak možno najít způsob, jak knihy budou předávány. Velvyslanectví má zájem, aby americké knihy dostávali především lidé kolem filosofické fakulty[,] a dle mínění tajemníka velvyslanectví je to nejlepší investice. JAKOBSON dále navrhuje, aby byli do USA zváni někteří vědečtí pracovníci, kteří jsou velmi přátelsky nakloněni USA a západní kultuře vůbec. Upozorňuje však, aby nebyli zváni historici a pracovníci z oboru sociálních věd, ti prý jsou pod silným vlivem strany a má za to, že je to u nich beznadějné. Doporučuje, aby byli zváni vědečtí pracovníci z méně významných oborů, jako archeologové a pod., kde není tak silný vliv strany" (ABS, 305, 740-2, fol. 80a–82a).

PŘEHLED „STYKŮ" A ZASÍLANÉ LITERATURY

Přehled všech styků manželů Jakobsonových při první návštěvě r. 1957 vypracovaný československými bezpečnostními orgány zabírá sedmnáct stran strojopisu, obsahuje číslovaný seznam 103 styků, některé se ovšem opakují a některé osoby zůstaly blíže neidentifikovány,[68] o některých Jakobson jen mluvil, ale nesetkal se s nimi. Seznam styků je rozdělen na oficiální styky „při sjezdu Slávistů" (ABS, 305, 740-2, fol. 59a) v Praze (B. Havránek, F. Wollman, J. Dolanský, K. Horálek, A. Dostál, J. Böhm, J. Průšek), organizátory konference (S. Wollman, F. V. Mareš) a personál konající službu (M. Černá, Z. Váňa, P. Vyskočil, K. Haderka, K. Oliva, M. Loos, J. Valenta, A. Měšťan, M. Frydrich, I. Němec, A. Frinta), přičemž na „schůzích v Olomouci bylo přítomno až 120 lidí" (ABS, 305, 740-2, fol. 60a), dále na styky zjištěné sledováním (J. Borovička, J. Durych, neznámý muž a žena – snad Melnikovová-Papoušková, V. Nezval, J. Pekárek, J. Seifert, Z. Tichá, B. Trnka, J. Urbánková-Galandauerová, J. Vančura, H. Vančurová, P. Trost, J. Vašica), na styky zjištěné operativní technikou (např. Akerman, J. Böhm, V. Beneš, prof. Dubská, B. Havránek, V. Holan – toho Jakobson jen zmiňoval, že ho nenavští-

/67/ Souhrnná zpráva z 3. 2. 1958 udává výčet L. Novomeský, O. Kosta, O. Vočadlo, J. Cibulka, J. Durych, A. V. Florovskij a konstatuje, že „[p]rověřením bylo zjištěno, že se skutečně jedná o osoby reakčně zaměřené a údaje JAKOBSONA že jsou pravdivé". ABS, 305, 739-3, fol. 85a.

/68/ Zpráva z 21. 2. 1957 o návštěvě R. Jakobsona informuje, že Jakobsonovi se sešli se 74 lidmi, z nichž někteří dosud nebyli identifikováni. ABS, 305, 740-2, fol. 59a.

vil, Holánková či Bolánková, A. Hoffmeister, K. Horálek, J. Horský,[69] A. Isačenko, J. Jirouš, J. Král, O. Kosta, Krejčová, prof. Kolaja, Kocourek, R. Lev, M. Loos, L. Machoň, A. Machoňová, arch. Müllerová, N. Melnikovová-Papoušková, J. Mukařovský /k jeho náhlému ochoření říká Jakobsonová, že až „Roman odjede, že bude hned zdravý", ABS, 305, 740-2, fol. 67a/, V. Neffová, A. Novák, J. Nedzelský,[70] Poláček /autor brožury o strukturalismu/, J. Průšek, Rychnová, J. Rypka, F. Sládeček, Dr. Slípka, K. Svoboda, E. Šimonová-Boudová, H. Šmahelová-Trostová, V. Štoková, E. Tlustá, F. Trávníček /o něm bylo jen hovořeno/, J. Valenta, R. Wellek, F. Vodička, S. Wollman, P. Vyskočil, J. Werich, F. Wünschová, J. Zahelová, A. Zástěra, Dr. Zich), styky zjištěné pomocí agentury (O. Muneles, J. Weil, Z. Zguriška, F. Kopečný), styky zjištěné 1. odborem II. správy (J. Cibulka, V. Černý – s ním se Jakobson záměrně nesešel, J. Deml, A. V. Florovskij, J. Horák, historik Kachta nebo Kaksta – o něm se Jakobson jen zmínil /tj. zřejmě Z. Kalista/, Mašic, L. Novomeský, historik K. Stloukal, Sudek, O. Vočadlo) a styky zjištěné pomocí prověrky poštovní korespondence (Dr. Jirkovský, K. Krejčí, J. Žantovský), viz ABS, 305, 740-2, fol. 59a–75a.

Pokud jde o literaturu, která byla následně zasílána do Československa, zabírá seznam adresátů sedm a seznam titulů dvanáct stran strojopisu. Mezi adresáty jsou např. M. Bakoš, J. Bauer, A. S. Bedňakov, J. Bělič, V. Blanár, J. Cibulka, J. Daňhelka, M. Dokulil, A. Dostál, L. Ďurovič, P. Eisner, A. V. Florovskij, B. Havránek, M. Havránek, K. Horálek, J. Hrabák, E. Chalupný, A. Isačenko, K. Janáček, M. Komárek, L. Kopeckij, O. Králík, J. Krámský, J. Kurz, J. Ludvíkovský, J. Macek, J. Macůrek, V. Machek, F. V. Mareš, I. Němec, J. Neustupný, Ľ. Novák, E. Pauliny, J. Peprník, V. Polák, P. N. Savickij, J. Stanislav, A. Škarka, J. Škvorecký, P. Trost, J. Vachek, J. Vašica, V. Vážný, S. Wollman, P. Vyskočil, ale i řada přírodovědců, mj. Rudolf Zahradník nebo prof. František A. Novák. Dále byla literatura zasílána na několik institucí, např. do brněnské univerzitní knihovny nebo do Státního archeologického ústavu v Praze (ABS, 305, 739-4, fol. 7a–25a). Např. prof. J. Macůrkovi došly – v archivech blíže nespecifikované – publikace, které jsou podle zprávy pro bezpečnostní orgány z 1. 8. 1957 „od začátku až do konce ostře zaměřeny proti Sovětskému svazu" (ABS, 305, 739-4, fol. 33a); s prof. Macůrkem bylo 27. 8. sepsáno dvoustránkové prohlášení, v němž vypověděl, že si tuto literaturu neobjednal a publikace hodnotí jako „nepřátelský propagační materiál" (ABS, 305, 739-4, fol. 32a). Dvě knihy, jejichž zaslání si u Jakobsona objednal Jaroslav Böhm-Valenta, podle posudků „narušují ideologickou jednotu našeho lidu a jejich obsah je kontrarevoluční"

/69/ S ním se Jakobson podle své reakce na článek v *Rudém právu* nakonec nesešel, minuli se, srov. Glanc (2005: 256).

/70/ PhDr. Jevgenij Leopoldovič Nedzelský (1894–1961), folklorista, historik, spisovatel, emigrant z bolševického Ruska, znal Jakobsona ještě z předrevoluční Moskvy, jak informoval spolupracovník Maxim dne 1. 3. 1957, viz ABS, 305, 739-2, fol. 27a.

(ABS, 305, 740-2, fol. 121a). Jde o knihy *Czechoslovak-Polish Confederation, 1940–1943*[71] a knihu L. Schapira *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State*, *1917–1922*. J. Valenta se v prohlášení od jejich obsahu distancuje, o Jakobsonovi předpokládal, „že jako vědec mi zašle skutečně cenné vědecké publikace, nikoliv knihy protistátního charakteru" (ABS, 305, 739-2, fol. 51a). Tato věta, stejně jako další část z Valentovy výpovědi, pak bude použita v článku o Jakobsonových návštěvách v *Rudém právu* (Glanc 2005: 208). Jakobson sám si byl problematičnosti těchto dvou knih vědom, jak dosvědčil při výslechu 22. 1. 1958 S. Wollman: „Jakobson jmenoval řadu našich lidí, vesměs z našeho oboru, kterým v poslední době poslal vědecké publikace, většinou podle ústního slibu. Mnozí mu ještě neodpověděli, takže některé zásilky patrně nedošly. [...] Myslí proto, že adresy byly správné a že některé publikace snad nebyly připuštěny našimi úřady. Myslí však, že k tomu nezavdal důvody, zejména ne výběrem publikací. Pokud si vzpomíná, mohly vzbudit námitky jen dvě publikace pro aspiranta Valentu [...], které však zaslal na jeho výslovnou žádost" (ABS, 305, 739-4, fol. 92a). J. Valentovi balíček knih nedošel: už 21. 2. 1957 je v opatřeních navazujících na Jakobsonovu návštěvu Československa formulován úkol „[s]e 2. zvláštním odborem projednat zadržování závadné literatury posílané JAKOBSONEM do ČSR",[72] v archivech je dochována žádost pro generální prokuraturu datovaná 14. 5. 1957 o „prokurátorské usnesení k vyřazení poštovní zásilky" pro J. Valentu a usnesením prokurátora č. j. 022 49/57-3 z 20. 5. 1957 je nařízeno „pro trestní účely zadržet a přezkoumat zásilky všeho druhu" zasílané Jakobsonem.[73] Jaroslav Valenta posílá pak 7. 9. 1957 Jakobsonovi dopis, v němž zásilky vrací (ABS, 305, 739-2, fol. 49a).

JAKOBSONOVA PROTIHRA: „UČTE SE OD MOSKVY"

Jakobson na veřejnosti nevyjadřoval svoje politické názory. V tom měl ostatně dlouhodobé zkušenosti, už v počátcích svého československého pobytu byl podezříván ze špionážní činnosti. Jaroslav Papoušek ze zpravodajského odboru ministerstva zahraničních věcí v přísně důvěrné zprávě z 5. 3. 1923 informuje, že Jakobsona zná, přicházívá za ním na návštěvu: „Nikdy o politických věcech nemluví, na nic se neptá ani v českých, ani v ruských věcech [...] Pokud je mi známo – informoval jsem se u některých předáků emigrace – nečinil dosud pokusů proniknouti do ruských emigrantských kruhů. Při návštěvách u mne

/71/ Přesněji: Piotr Stefan Wandycz, *Czechoslovak-Polish Confederation and the Great Powers*, 1940–43, Bloomington 1956.

/72/ ABS, 305, 740-2, fol. 84a. II. zvláštní odbor ministerstva vnitra měl na starost právě tzv. prověrky korespondence (Koudelka 1993: 20).

/73/ ABS, 305, 740-2, fol. 122a, 123a. Vévoda (1996a: 90) uvádí u příkazu prokurátora nepřesně datum 15. 5.

sestává [sic, setkává] se často s emigranty různých politických směrů. Chová se při tom naprosto zdrženlivě [...] Z jeho celkového chování mám vůbec dojem, že úzkostlivě se vyhýbá nejen jakékoliv politice, nýbrž i všemu[,] co by sebe méně ho mohlo kompromitovati[,] a že si připravuje postupně půdu, aby se mohl buď v Čechách, nebo v Německu usaditi a úplně se věnovati vědecké a literární práci, zároveň však tak, aby mu nebyla uzavřena cesta do Ruska."[74]

Také v r. 1957 při návštěvách byl Jakobson samozřejmě velmi opatrný. Jeho synovec Michal Basch při výslechu 28. 11. 1957 vypověděl: „Zajímal se o věci v ČSR, velmi bystře se tázal, sám však otevřené stanovisko, které by vyjádřilo jeho politické přesvědčení, nesdělil [...]" (ABS, 305, 739-3, fol. 95a). Tak vyznívají i zprávy spolupracovníků a výsledky pohovorů s předvolanými „styky". Spolupracovník Učitel na základě rozhovoru s prof. Petrem referuje 16. 4. 1957: „Na oficielních jednáních vystupoval[,] pokud šlo o poměr k našemu zřízení[,] kladně. Připíjel zdaru naší práce a pod." (ABS, 305, 740-2, fol. 99a) Agent Kröger hlásil 7. 10. 1957 o průběhu besedy s Jakobsonem na filozofické fakultě brněnské univerzity na konci září 1957, že na otázku R. Mrázka ohledně přijetí Stalinových statí v USA se Jakobson při odpovědi „vyhnul politickému výkladu této otázky [...] Během besedy JAKOBSON se nezmiňoval o politických problémech nebo otázkách." A dále: „K politickým otázkám JAKOBSON nezaujímal stanovisko a náznaky v tomto směru nechal bez povšimnutí" a „neprovádí žádnou přímou politickou agitaci" (ABS, 305, 740-2, fol. 237a–238a, 239a, 240a). O této dopolední debatě na brněnské univerzitě podal zprávu 17. 10. 1957 také informátor Kostečka. I on konstatuje: „Politickému hodnocení se [Jakobson] vyhnul" (ABS, 305, 740-2, fol. 266a). Podobně z rozhovoru s pramenem J. Chalupeckým z 30. 9. 1957 plyne, že Jakobson „zachovává [...] neutrální politický postoj a velmi citlivě reaguje na projevy přízně či nepřízně v sovětském i v čsl. prostředí" (ABS, 305, 740-2, fol. 226a). „Úzkostlivě se vyhýbá politickým diskusím a je jakýmsi mostem mezi západem a východem na vědeckém poli," zaznamenaly dále orgány o Jakobsonovi ze schůzky s Chalupeckým (ABS, 305, 740-2, fol. 234a). Také Pavel Vyskočil při předvolání vypověděl (o návštěvě u Durycha), že mluvili „o stopách českého verše", kdežto o „politických problémech nebylo hovořeno" (ABS, 305, 740-2, fol. 126a). V prohlášení S. Wollmana z 5. 12. 1957 čteme: „Je politicky nevyhraněný a nikdy se mi však neprojevil protikomunisticky, nebo protisovětsky. Rozhodně však není stoupencem komunistické ideologie. V Sovětském svazu jsem zjistil velmi příznivé stanovisko k jeho osobě, které u vědeckého dorostu přechází v obdiv [...]. Byl tam přijímán velmi srdečně. O našem zřízení a o konkretních politických otázkách nemluvil" (ABS, 305, 739-4, fol. 90a). A nakonec i souhrnná zpráva StB o Jakobsonově první návštěvě kon-

/74/ Opis výpisu ze spisu MZV č. 39192/1923 (Roman Jakobson), viz ABS, 305, 739-3, nefoliováno. Papoušek uzavírá, že „[p]ovažovati p. Jakobsona za špiona neb provokátora není podle mého soudu důvodu..."

statuje: „Na veřejnosti se snažil chovat vždy pokrokově, jak o tom svědčí jeho zápis do pamětní knihy Akademie věd, do které vepsal jako čestný host ‚Učte se od Moskvy'."[75] Své nedávné vřelé přijetí v Moskvě se Jakobson snažil zdůrazňovat často a „řídit se příkladem a příkazy Moskvy," jak vystihl o tři roky později i P. Tigrid, „je neodolatelnou, druhou přirozeností [prezidenta Antonína] Novotného a druhů" (Tigrid 1960: 266).

Jenomže StB měla i další zprávy o Jakobsonově skutečném postoji, o jeho protistalinském článku z 30. let,[76] o jeho protistalinských postojích v odbojových zprávách ze Skandinávie pro Huberta Ripku, o ostře protistalinském vyjadřování u Isačenka i z korespondence, zajištěné „operativní cestou", mezi Michailem Zarečňakem z Harvardu a Borisem Čebotarevem ve Frankfurtu. Zarečňak, údajně řízený americkou rozvědkou, psal: „Můj profesor R. Jakobson se vrátil z Moskvy, kam jel jako host AV SSSR[,] a tento vypráví, že akademici jsou totálně proti sovětskému systému a všechny ‚polorozhovory, polopožadavky' nepřivedou [sic] k ničemu. Tam je zapotřebí celého Ruska" (ABS, 305, 739-3, fol. 94a; ABS, 305, 739-4, fol. 99a). V souhrnné devítistránkové zprávě o Jakobsonově první cestě, kterou zhotovilo oddělení 311 III. správy ministerstva vnitra 21. 2. 1957, se dočteme, že na soukromých schůzkách mezi československými a zahraničními delegáty po slavistickém zasedání „bylo hovořeno o politické situaci v Polsku, Maďarsku a u nás, ve smyslu reakčním byl napadán Sovětský svaz a reakčním způsobem hodnoceny události v Maďarsku. [...] Dále pak pomlouvali politiku strany a vlády u nás vůči inteligenci. JAKOBSON při této příležitosti přislíbil, že bude jejich názory tlumočit na západě" (ABS, 305, 740-2, fol. 78a). Závěrečné shrnutí této zprávy, která nezapře své ukotvení v padesátých letech, vyznívá nekompromisně: Jakobson „zůstal i nadále zarytým nepřítelem Sovětského svazu a vědeckého světového názoru marx-leninismu. Je využíván i se svojí manželkou americkou rozvědkou. Jejich na oko pokrokové vystupování je pláštíkem na zakrytí jejich podvratné činnosti" (ABS, 305, 740-2, fol. 83a). Jakobson prý obnovil styky z meziválečné doby, vytipoval vhodné lidi, „které je možno získat k podvratným účelům", doporučil, jak „by bylo nejlépe ovlivňovat naši inteligenci reakční ideologií a tím vnášet mezi ně ideologický zmatek a připravovat tak zvrat dnešního zřízení po stránce ideologické" (ABS, 305, 740-2, fol. 83a). Zhruba o rok později,

/75/ ABS, 305, 740-2, fol. 78a. Tragická doba 50. let, stejně jako za protektorátu, dávala vyniknout i českému smyslu pro humor, např. když se ritualizovaná sebekritika funkcionářů odvozovala žertovně od *sebe krýti*, o akademiku L. Štollovi se říkalo, že je dokonce *obchodním akademikem* (kromě reálky byl jen absolventem jednoročního kurzu na obchodní akademii), narážka na jeho jméno se objevila i v přezdívce ministerstva školství (*ministerstvo štollství*) a odkaz *Ladislav Štoll* byl víceznačně uveden v oficiálním terminologickém slovníku v hesle *literární impotence*. Janu Mukařovskému se říkalo Stará struktura, angažovanému spisovateli Janu Drdovi Drdašvili a tandemu Drda–Řezáč *Drzáč* a za panování Z. Nejedlého kolovala říkanka *Českým školám třikrát běda, když jim vládne rudý děda*, srov. Petráň (2015: 202, 219); Černý (1992: 423); Nejedlý – Šofar (2016: 25, 101, 126).

/76/ Ten připomíná spolupracovník Blíska 6. 3. 1957, viz ABS, 305, 740-2, fol. 110a. Ve zprávě jsou však některé nepřesnosti, např. Jakobsonův příchod do ČSR je datován kolem r. 1928.

3. února 1958, byla vypracována obsáhlá, dvacetistránková souhrnná zpráva o akci Bor a návrhu „na ukončení rozpracování". Čteme v ní, že Jakobson „se snažil budit dojem pokrokového amerického vědce a přítele Sovětského svazu. Při každé příležitosti zdůrazňoval přátelské přijetí, kterého se mu dostalo při jeho návštěvě v SSSR [...]" A závěrečné shrnutí praví: „Roman JAKOBSON, který se navenek snažil budit dojem nepolitického, velkého vědce, je ve skutečnosti starým nepřítelem socialismu jak v SSSR, tak i v zemích lidové demokracie" (ABS, 305, 739-3, fol. 78a, 94a, 96a).

ZÁVĚR

V závěrečné zprávě po první Jakobsonově návštěvě, datované 21. 2. 1957, jsou formulována opatření, jak se má dále postupovat: „1/ Prostřednictvím agenta oddělení 314 ‚Jaroslava' zjistit jména čsl. delegace na sjezdu Slávistů a obsah jejich rozhovorů s JAKOBSONEM po zasedání sjezdu. 2/ Prostřednictvím aktivisty MACHÁTA z ČSAV prověřit poznatky získané 6. odborem III. správy MV o reakčním postoji čsl. delegace v přítomnosti JAKOBSONA [...] 3/ Po dohodě s KS MV Praha úkolovat agenta PALA k Janu HORSKÉMU [...] 4/ Ztotožnit všechny styky JAKOBSONA a jeho manželky v ČSR, provést jejich prošetření, vyhodnotit a důležité aktivně rozpracovávat. 5/ Ze styků JAKOBSONA vybrat vhodné typy na vázání ke spolupráci s MV, aby při příští návštěvě mohla být odhalena celá jeho činnost v ČSR. 6/ Pomocí PK [prověrky, tj. kontroly, korespondence, pozn. R. D.] kontrolovat spojení JAKOBSONA do ČSR. 7/ Se 2. zvláštním odborem [zabývajícím se kontrolou listovních zásilek, ke struktuře viz Koudelka 1993: 175–183] projednat zadržování závadné literatury posílané JAKOBSONEM do ČSR. 8/ Seznam všech styků JAKOBSONA v ČSR předat 1. odboru II. správy MV [tj. kontrarozvědnému oddělení zaměřenému na USA, pozn. R. D.], aby mohli provádět kontrolu, na které osoby ze styků JAKOBSONA se bude obracet velvyslanectví USA, případně americká rozvědka" (ABS, 305, 740-2, fol. 83a–84a). V žádosti adresované 27. 5. 1957 třetímu zvláštnímu odboru ministerstva vnitra, jenž měl na starosti agendu pasů a víz (Koudelka 1993: 20), žádá náčelník 1. odboru III. správy „o okamžité sdělení dojítí [sic] žádosti o vydání vstupního visa do ČSR" npor. Pátíkovi (ABS, 305, 740-2, fol. 128a), 23. 7. 1957 je témuž odboru podána další žádost náčelníka 1. odboru, aby byla podána zpráva, jakmile bude Jakobsonovi vstupní vízum vydáno (ABS, 305, 740-2, fol. 129a), ale už 30. 7. 1957 píše opět náčelník 1. odboru III. správy mjr. Alois Zalabák třetímu zvláštnímu odboru ministerstva vnitra, že vzhledem ke skutečnostem zjištěným při rozpracovávání „žádáme, aby vstupní visum do ČSR nebylo vydáno" (ABS, 305, 740-2, fol. 130a). Pokračování příběhu, tj. Jakobsonově druhé návštěvě r. 1957 ve světle archivů StB a vyústění akce Bor, se budeme věnovat ve zvláštním příspěvku.

PŘÍLOHA: VYBRANÉ MATERIÁLY SHROMÁŽDĚNÉ V AKCI BOR Z ARCHIVU BEZPEČNOSTNÍCH SLOŽEK

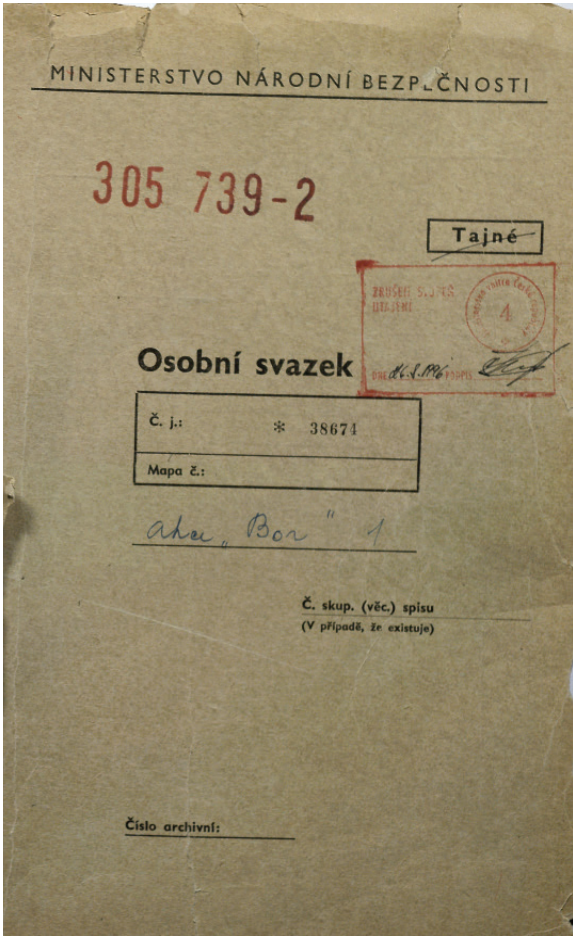

Archiv bezpečnostních složek, fond 305 (Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-739-2
Jedna z pěti objemných složek zachovaných v rámci akce Bor. Obsahuje svodky sledování, lustrace styků v evidencích, ustanovky, zprávy spolupracovníků, kopie zachycené korespondence a další materiály.

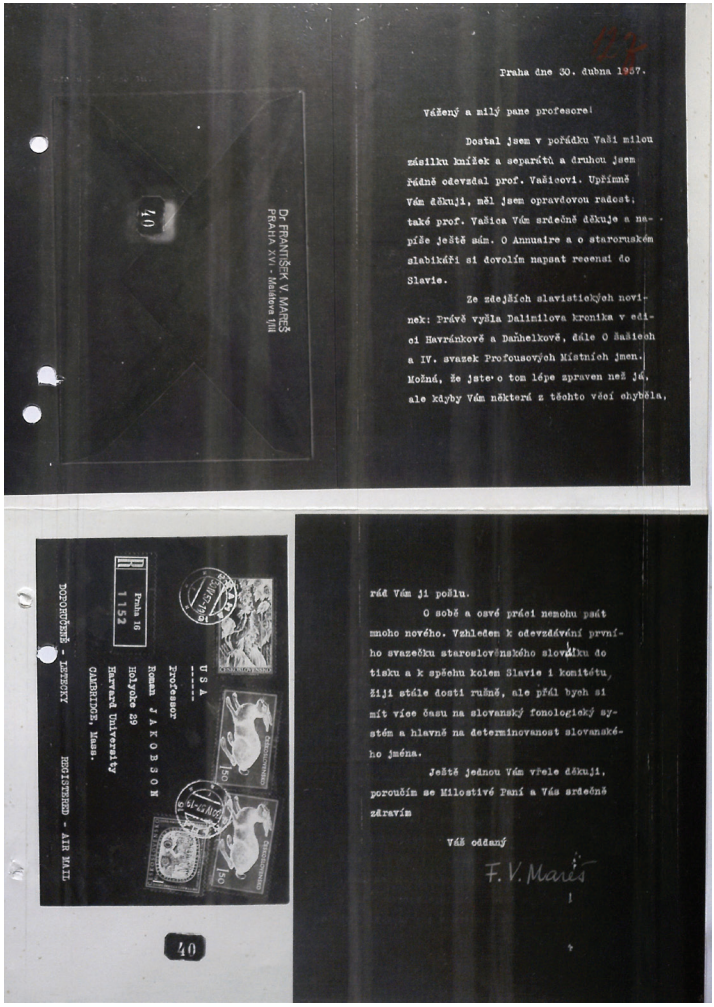

Praha dne 30. dubna 1957.

Vážený a milý pane profesore!

Dostal jsem v pořádku Vaši milou zásilku knížek a separátů a druhou jsem řádně odevzdal prof. Vašicovi. Upřímně Vám děkuji, měl jsem opravdovou radost; také prof. Vašica Vám srdečně děkuje a napíše ještě sám. O Annuaire a o staroruském slabikáři si dovolím napsat recensi do Slavie.

Ze zdejších slavistických novinek: Právě vyšla Dalimilova kronika v edici Havránkově a Daňhelkově, dále O Šašicích a IV. svazek Profousových Místních jmen. Možná, že jste o tom lépe zpraven než já, ale kdyby Vám některá z těchto věcí chyběla, rád Vám ji pošlu.

O sobě a své práci nemohu psát mnoho nového. Vzhledem k odevzdávání prvního svazečku staroslovenského slovníku do tisku a k spěchu kolem Slavie i komitétu, žiji stále dosti rušně, ale přál bych si mít více času na slovanský fonologický systém a hlavně na determinovanost slovanského jména.

Ještě jednou Vám vřele děkuji, poroučím se Milostivé Paní a Vás srdečně zdravím

Váš oddaný

F. V. Mareš

Dr FRANTIŠEK V MAREŠ
PRAHA XVI - Malleva 314

40

USA
Professor
Roman JAKOBSON
Holyoke 29
Harvard University
CAMBRIDGE, Mass.

Praha 16
1152

NEDOŠTENÉ - LETECKY
HOLSTERED - AIR MAIL

40

Archiv bezpečnostních složek, fond 305
(Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-739-2

Tzv. prověrka korespondence – ve složce akce Bor jsou dochovány fotokopie několika dopisů objekta a jeho styků. Na snímku zachycený dopis styka Františka Václava Mareše z 30. 4. 1957, v němž Jakobsonovi děkuje za zaslané materiály a píše o svém přání mít více času na „slovanský fonologický systém a hlavně na determinovanost slovanského jména“.

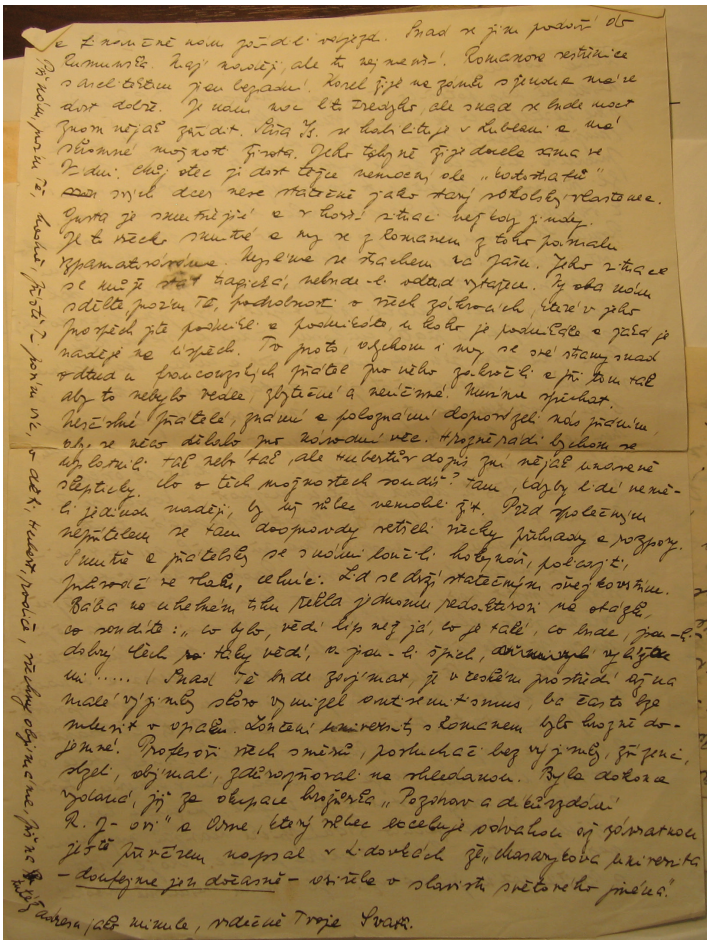

Archiv bezpečnostních složek, fond 305
(Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-739-3
Originál dopisu Jakobsonovy manželky Svatavy Pírkové-Jakobsonové manželce Huberta Ripky Noëmi z Dánska 10. 5. 1939: „Musíme spěchat. Nesčíslní přátelé, známí a poloznámí doprovázeli nás přáním, aby se něco dělalo pro národní věc. Hrozně rádi bychom se uplatnili tak nebo tak [...] Tam [doma, pozn. R. D.], kdyby lidé neměli jedinou naději, by už vůbec nemohli žít“ (s. 2).

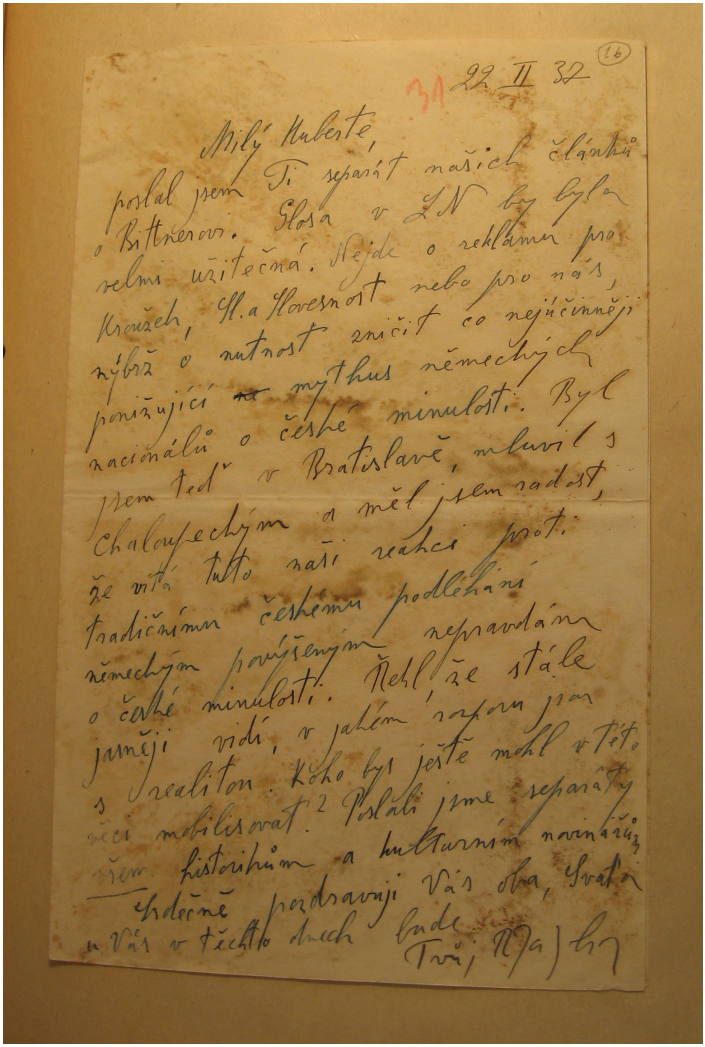

31 22 II 37 (16)

Milý Huberte,
poslal jsem Ti separát našich článků
o Bittnerovi. Glosa v LN by byla
velmi užitečná. Nejde o reklamu pro
Kroužek, Sl. a Slovesnost nebo pro nás,
nýbrž o nutnost zničit co nejúčinněji
ponižující ~~ne~~ mythus německých
nacionálů o české minulosti. Byl
jsem teď v Bratislavě, mluvil s
Chaloupeckým a měl jsem radost,
že vítá tuto naši reakci proti
tradičnímu českému podléhání
německým povýšeným nepravdám
o české minulosti. Řekl, že stále
jasněji vidí, v jakém rozporu jsou
s realitou. Koho bys ještě mohl v této
věci mobilisovat? Poslali jsme separáty
všem historikům a kulturním novinářům.
Srdečně pozdravuji Vás oba, Svatá
u Vás v těchto dnech bude.
Tvůj R. Jakobson

Archiv bezpečnostních složek, fond 305
(Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-740-1
Doklad č. 16 v akci Bor: originál Jakobsonova dopisu Hubertu Ripkovi z 22. 2. 1937, tehdy redaktoru *Lidových novin*, zmiňující studie vzniklé v ostré reakci na publikace Konrada Bittnera, jež se vyznačovaly zkreslováním historie v intencích německého nacionalismu.

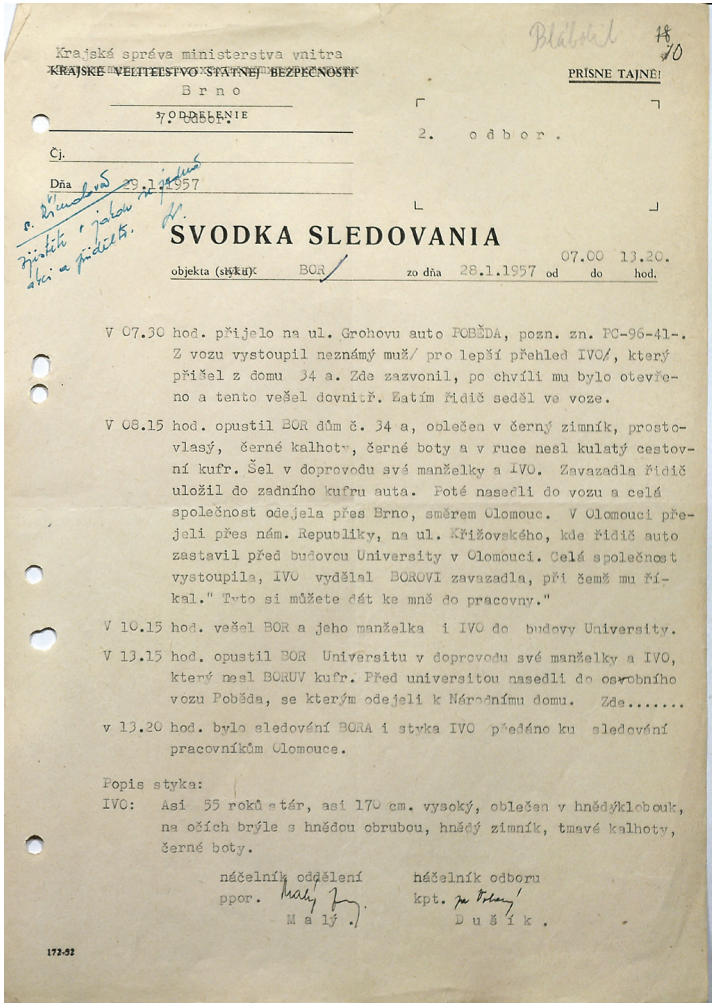

Krajská správa ministerstva vnitra
~~KRAJSKÉ VELITELSTVO STÁTNEJ BEZPEČNOSTI~~
B r n o
~~7. ODDELENIE~~

PRÍSNE TAJNÉ!

2. o d b o r.

Čj.

Dňa 29.1.1957

SVODKA SLEDOVANIA

objekta (styku): BOR zo dňa 28.1.1957 od 07.00 do 13.20. hod.

V 07.30 hod. přijelo na ul. Grohovu auto POBĚDA, pozn. zn. PC-96-41-. Z vozu vystoupil neznámý muž/ pro lepší přehled IVO/, který přišel z domu 34 a. Zde zazvonil, po chvíli mu bylo otevřeno a tento vešel dovnitř. Zatím řidič seděl ve voze.

V 08.15 hod. opustil BOR dům č. 34 a, oblečen v černý zimník, prostovlasý, černé kalhoty, černé boty a v ruce nesl kulatý cestovní kufr. Šel v doprovodu své manželky a IVO. Zavazadla řidič uložil do zadního kufru auta. Poté nasedli do vozu a celá společnost odejela přes Brno, směrem Olomouc. V Olomouci přejeli přes nám. Republiky, na ul. Křižovského, kde řidič auto zastavil před budovou University v Olomouci. Celá společnost vystoupila, IVO vydělal BOROVI zavazadla, při čemž mu říkal." Tyto si můžete dát ke mně do pracovny."

V 10.15 hod. vešel BOR a jeho manželka i IVO do budovy University.

V 13.15 hod. opustil BOR Universitu v doprovodu své manželky a IVO, který nesl BORUV kufr. Před universitou nasedli do osobního vozu Poběda, se kterým odejeli k Národnímu domu. Zde.....

v 13.20 hod. bylo sledování BORA i styka IVO předáno ku sledování pracovníkům Olomouce.

Popis styka:
IVO: Asi 55 roků stár, asi 170 cm. vysoký, oblečen v hnědý klobouk, na očích brýle s hnědou obrubou, hnědý zimník, tmavé kalhoty, černé boty.

náčelník oddělení ppor. M a l ý .

náčelník odboru kpt. D u š í k .

172-52

Archiv bezpečnostních složek, fond 305 (Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-740-2

Svodka sledování objekta R. Jakobsona (krycím jménem Bor) ze dne 28. 1. 1957: brněnská správa ministerstva vnitra toho dne sledovala Jakobsona na cestě z Brna (Grohova ul. 34a, kde bydlela první Jakobsonova manželka Soňa Haasová) na olomouckou univerzitu na ulici Křížkovského. Ve 13:20 předali brněnští pracovníci sledování svým olomouckým kolegům.

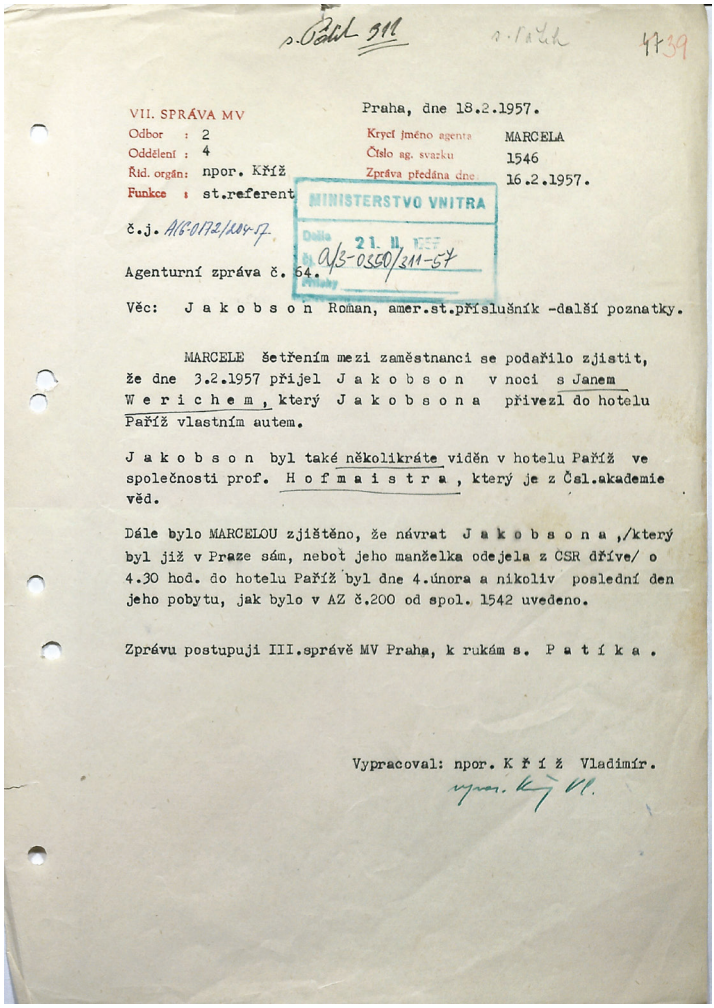

s. Pátek 311 s. Pátek 4739

VII. SPRÁVA MV
Odbor : 2
Oddělení : 4
Řid. orgán: npor. Kříž
Funkce : st.referent

Praha, dne 18.2.1957.
Krycí jméno agenta MARCELA
Číslo ag. svazku 1546
Zpráva předána dne 16.2.1957.

MINISTERSTVO VNITRA
Došlo 21. II. 1957
Čj. 0/3-0350/211-57
Přílohy

č.j. A16-0172/204-57

Agenturní zpráva č. 64.

Věc: J a k o b s o n Roman, amer.st.příslušník -další poznatky.

MARCELE šetřením mezi zaměstnanci se podařilo zjistit, že dne 3.2.1957 přijel J a k o b s o n v noci s Janem W e r i c h e m , který J a k o b s o n a přivezl do hotelu Paříž vlastním autem.

J a k o b s o n byl také několikráte viděn v hotelu Paříž ve společnosti prof. H o f m a i s t r a , který je z Čsl.akademie věd.

Dále bylo MARCELOU zjištěno, že návrat J a k o b s o n a ,/který byl již v Praze sám, neboť jeho manželka odejela z CSR dříve/ o 4.30 hod. do hotelu Paříž byl dne 4.února a nikoliv poslední den jeho pobytu, jak bylo v AZ č.200 od spol. 1542 uvedeno.

Zprávu postupuji III.správě MV Praha, k rukám s. P a t í k a .

Vypracoval: npor. K ř í ž Vladimír.
npor. Kříž Vl.

Archiv bezpečnostních složek, fond 305
(Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-740-2

Agenturní zpráva č. 64 od spolupracovníka Marcely pro VII. správu ministerstva vnitra (sledování), předaná 16. 2. 1957. Marcele se podařilo v hotelu „šetřením mezi zaměstnanci [...] zjistit, že dne 3. 2. 1957 přijel Jakobson v noci s Janem Werichem, který Jakobsona přivezl do hotelu Paříž vlastním autem“, a dále se jí podařilo opravit jinou zprávu, neboť Jakobson se do hotelu vrátil o půl páté ráno dne 4. února.

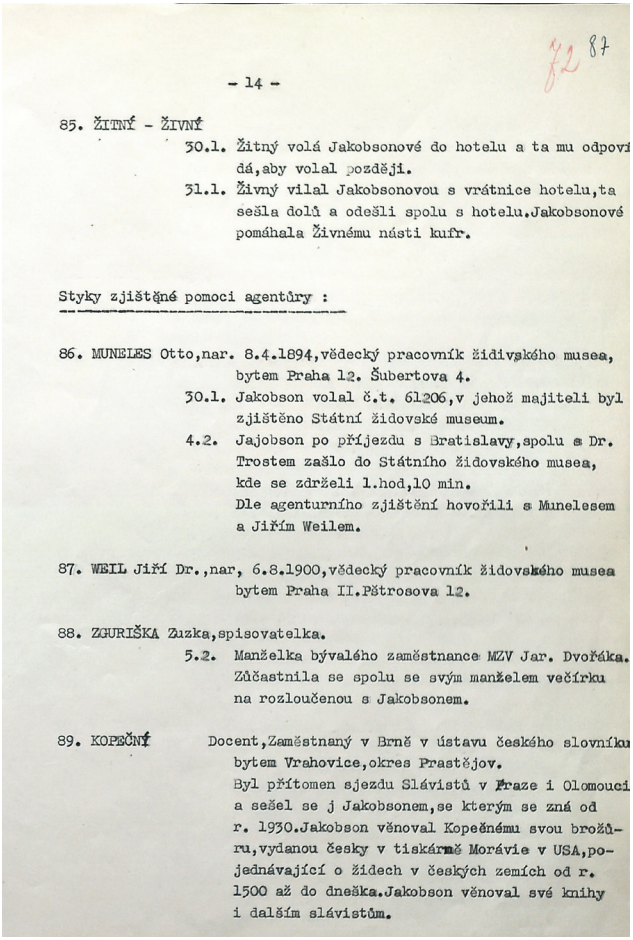

72 87

- 14 -

85. ŽITNÝ - ŽIVNÝ

30.1. Žitný volá Jakobsonové do hotelu a ta mu odpovídá, aby volal později.

31.1. Živný vilal Jakobsonovou s vrátnice hotelu, ta sešla dolů a odešli spolu s hotelu. Jakobsonové pomáhala Živnému násti kufr.

Styky zjištěné pomoci agentůry :

86. MUNELES Otto, nar. 8.4.1894, vědecký pracovník židivského musea, bytem Praha 12. Šubertova 4.

30.1. Jakobson volal č.t. 61206, v jehož majiteli byl zjištěno Státní židovské museum.

4.2. Jajobson po příjezdu s Bratislavy, spolu s Dr. Trostem zašlo do Státního židovského musea, kde se zdrželi 1.hod, 10 min.
Dle agenturního zjištění hovořili s Munelesem a Jiřím Weilem.

87. WEIL Jiří Dr., nar, 6.8.1900, vědecký pracovník židovského musea bytem Praha II. Pštrosova 12.

88. ZGURIŠKA Zuzka, spisovatelka.

5.2. Manželka bývalého zaměstnance MZV Jar. Dvořáka. Zúčastnila se spolu se svým manželem večírku na rozloučenou s Jakobsonem.

89. KOPEČNÝ Docent, Zaměstnaný v Brně v ústavu českého slovníku bytem Vrahovice, okres Prastějov.
Byl přítomen sjezdu Slávistů v Praze i Olomouci a sešel se j Jakobsonem, se kterým se zná od r. 1930. Jakobson věnoval Kopečnému svou brožůru, vydanou česky v tiskárně Morávie v USA, pojednávající o židech v českých zemích od r. 1500 až do dneška. Jakobson věnoval své knihy i dalším slávistům.

Archiv bezpečnostních složek, fond 305 7 (Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-740-2

Přehled zjištěných styků Bora při jeho prvním československém pobytu r. 1957 se pohybuje okolo stovky. Styky zjištěné za pomoci „agentůry“ zahrnují O. Munelese, J. Weila, Z. Zgurišku a F. Kopečného. Seznam je rozdělen na oficiální styky „při sjezdu Slávistů v Praze“ (fol. 59a), styky zjištěné „sledováním“ (fol. 60a), „I. odborem II. správy“ (fol. 73a, II. správa ministerstva byla vojenská kontrarozvědka, její I. odbor se zaměřoval na USA, viz Koudelka 1993: 175), „prověrky korespondence“ (fol. 75a), nejvíce je styků zjištěných „operativní technikou“ (fol. 63a).

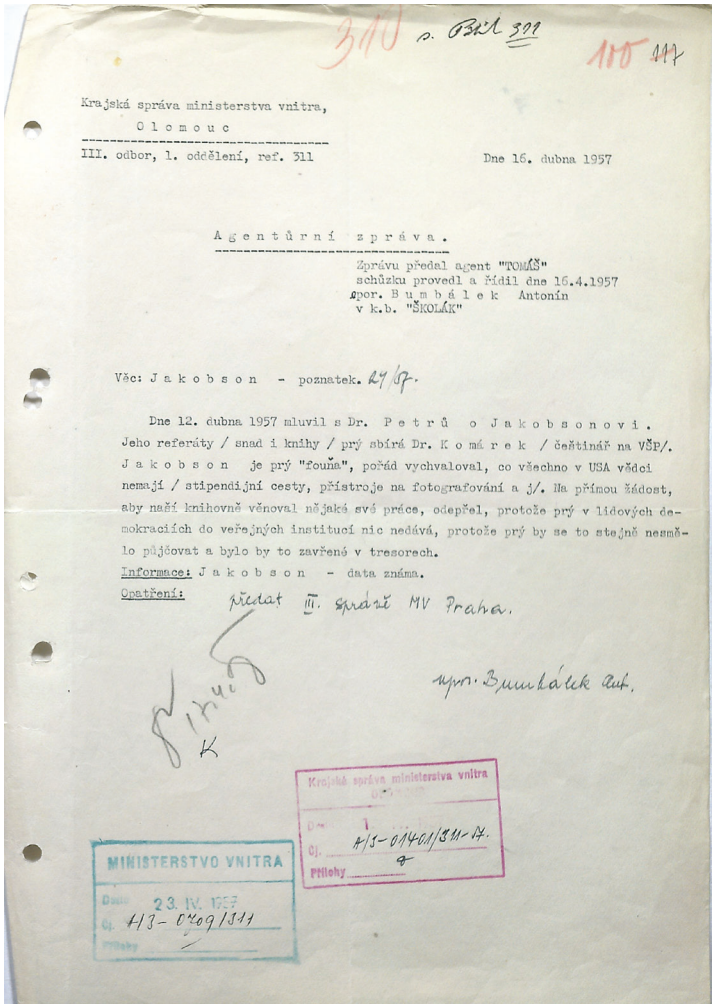

Krajská správa ministerstva vnitra,
O l o m o u c
III. odbor, 1. oddělení, ref. 311 — Dne 16. dubna 1957

A g e n t ů r n í z p r á v a.

Zprávu předal agent "TOMÁŠ"
schůzku provedl a řídil dne 16.4.1957
spor. B u m b á l e k Antonín
v k.b. "ŠKOLÁK"

Věc: J a k o b s o n - poznatek.

Dne 12. dubna 1957 mluvil s Dr. P e t r ů o J a k o b s o n o v i. Jeho referáty / snad i knihy / prý sbírá Dr. K o m á r e k / češtinář na VŠP/. J a k o b s o n je prý "fouňa", pořád vychvaloval, co všechno v USA vědci mají / stipendijní cesty, přístroje na fotografování a j/. Na přímou žádost, aby naší knihovně věnoval nějaké své práce, odepřel, protože prý v lidových demokraciích do veřejných institucí nic nedává, protože prý by se to stejně nesmělo půjčovat a bylo by to zavřené v tresorech.

Informace: J a k o b s o n - data známa.

Opatření: předat III. správě MV Praha.

MINISTERSTVO VNITRA
Dne 23. IV. 1957
Čj. A/3-0409/311

Krajská správa ministerstva vnitra
Dne
Čj. A/3-0140/311-17.
Přílohy

Archiv bezpečnostních složek, fond 305
(Ústředna Státní bezpečnosti Praha), sign. 305-740-2
„Agentůrní zpráva“ (fol. 100a) z 16. 4. 1957 od spolupracovníka Tomáše informuje o rozhovoru R. Jakobsona s dr. Eduardem Petrů z olomoucké univerzity, v němž Jakobson odmítl věnovat své práce knihovně, neboť v lidových demokraciích „by se to stejně nesmělo půjčovat a bylo by to zavřené v tresorech“. Jakobsonovy referáty a snad i knihy údajně sbírá češtinář dr. Komárek.

ARCHIVY

ABS = Archiv bezpečnostních složek, Praha; zkoumané fondy: fond 305 Ústředna Státní bezpečnosti, a. č. 739-2, 739-3, 739-4, 740-1, 740-2; Svazky kontrarozvědného rozpracování – Centrála, KR-784708 MV až KR-795253 MV, a. č. 790153; fond Benau Dezider-žaloba-trockista, sign. A2/1, i. j. 577; fond Benau Dezider – stížnost, sign. A8/1, i. j. 1060.

Columbia University Libraries – Bakhmeteff Archive, Ms Coll C. U. Slavic, Jakobson, Roman, New York, 24 June – 22 Dec. 1948, To Ernest Joseph Simmons.

LA PNP = Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Arne Novák, číslo fondu 1197, korespondence vlastní – přijatá – osoby – Jakobsonová Svaťa Novák Arne.

Národní archiv, fond 1799 Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, Praha ÚŘP – ST (bývalý fond SÚ MV č. 109), (1853) 1939–1945 (1948); fond 1419 Archiv Huberta Ripky (bývalý fond SÚ MV č. 1 a fond SÚA Ripka Hubert, Doc. dr.); fond 827 Machotka Otakar, Prof., PhDr.

RJP = Roman Jakobson Papers, MC 72, Massachusetts Institute of Technology, Institute Archives and Special Collections, Cambridge, Massachusetts, USA; zkracujeme na RJP, číslo krabice/složky.

LITERATURA

BARTOŠEK, Karel
1999 „Střední a jihovýchodní Evropa"; in COURTOIS, Stéphane et al.: *Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe. I* (Praha – Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka), s. 350–404

BOČEK, Vít
2012 „I. ideologická konference vysokoškolských vědeckých pracovníků v Brně a její místo v dějinách československé jazykovědy v 50. letech 20. století"; *Dějiny vědy a techniky* 45, č. 2, s. 88–104

BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.)
2009 *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy* (Praha: Česká asociace orální historie a Političtí vězni.cz)

BOYD, Brian
1991 *Vladimir Nabokov: the American Years* (Princeton: Princeton University Press)

BROŽOVÁ, Věra et al.
2007 „Politické a kulturní souvislosti"; in JANOUŠEK, Pavel et al.: *Dějiny české literatury 1945–1989. II. 1948–1958* (Praha: Academia), s. 15–60

BURKS, Richard Voyles
1961 *The Dynamics of Communism in Eastern Europe* (Princeton: Princeton University Press)

ČERNÝ, Václav
1992 *Paměti III (1945–1972)* (Brno: Atlantis)

DAŇHELKA, Jiří
1992 „Dvě nepublikované přednášky Romana Jakobsona"; *Slavia* 61, č. 1, s. 1–22

DITTMANN, Robert
2016 „Jakobson, Masaryk und die tschechische politische Elite. Ein Beitrag zur Linguistikgeschichte des 20. Jahrhunderts in Mitteleuropa"; in KUßE, Holger – KOSOUROVÁ, Hana (eds.): *Persönlichkeiten in der tschechischen Sprach- und Kulturgeschichte. Beiträge zum 8. Bohemicum Dresdense: Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) 07. 11. 2014 und 9. Bohemicum Dresdense: Jan Hus (~1370–1415) – Erbe und Bedeutung 30. 10. 2015* (Leipzig: Biblion Media), s. 61–87

DRAGUNOIU, Dana
2011 *Vladimir Nabokov and the Poetics of Liberalism* (Evanston: Northwestern University Press)

DRDA, Adam – KROUPA, Mikuláš
2008 *Kruté století. Příběhy z rozhlasového pořadu Příběhy 20. století* (Praha: Radioservis)

DVOŘÁČKOVÁ, Věra
2009 „Profesor Bohumil Ryba, mezi vědou a vězením"; in *Sborník Archivu bezpečnostních složek* 7, s. 227–274

„eBadatelna Archivu bezpečnostních složek"; http://ebadatelna.cz [přístup 8. 8. 2017]

„EZO – Evidence zájmových osob StB"; https://stbezo.info [přístup 7. 1. 2015]

FIDELIUS, Petr
2016 *Řeč komunistické moci. Nové, rozšířené vydání* (Praha: Triáda)

FORMÁNKOVÁ, Pavlína – KOURA, Petr
2008 *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol. (historická studie a edice dokumentů)* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů)

GAĎOUREK, Ivan – NEHNĚVAJSA, Jiří
1997 *Žalářovaní, pronásledovaní a zneuznaní. Svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích* (Brno: Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav)

GLANC, Tomáš (ed.)
2005 *Roman Jakobson. Formalistická škola a dnešní literární věda ruská. Brno 1935* (Praha: Academia)

HAUKOVÁ, Jiřina
1991 „Roman Jakobson v Praze"; *Tvar* 2, č. 39, s. 6

HAVEL, Václav
1990 *Dálkový výslech (rozhovor s Karlem Hvížďalou)* (Praha: Melantrich)

HAVRÁNKOVÁ, Marie – PETKEVIČ, Vladimír (eds.)
2004 *Pražská škola v korespondenci. Dopisy z let 1924–1989* (Praha: Karolinum)

HAVRÁNKOVÁ, Marie – TOMAN, Jindřich (eds.)
2001 *Quadrilog. Bohuslav Havránek, Zdeňka Havránková, Roman Jakobson, Svatava Pírková-Jakobsonová. Vzájemná korespondence 1930–1978* (Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum)

HERMANN, Tomáš – ZELENKA, Miloš
2015 „Válečný spis Romana Jakobsona. Mezi strukturální lingvistikou, slavistikou a politizující ideologií"; in JAKOBSON, Roman: *Moudrost starých Čechů. Komentovaná edice s navazující exilovou polemikou*, eds. Tomáš Hermann a Miloš Zelenka (Praha – Červený Kostelec: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Pavel Mervart), s. 17–106

HLAVÁČ, Pavel
2006 „Adolf Hoffmeister v očích II. Správy"; *Listy. Dvouměsíčník pro kulturu a dialog* 36, č. 4; www.listy.cz, http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=064&clanek=040614 [přístup 4. 1. 2013]

CHROMÝ, Jan – LEHEČKOVÁ, Eva (eds.)
2007 *Rozhovory s českými lingvisty I* (Praha: Dauphin)

JAKOBSON, Roman
1957 „Řeč a písemnictví českých židů v době přemyslovské"; in MATĚJKA, Ladislav (ed.): *Kulturní sborník ROK* (New York: Moravian Library), s. 35–46

JANOUCH, František
1995 *Šel básník chudě do světa. Nobelova cena pro Jaroslava Seiferta* (Praha: Český spisovatel)

JOHNSON, Ural Alexis – McALLISTER, Jef Olivarius
1984 *The Right Hand of Power* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall)

KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel
2008 *Komunistický režim a politické procesy v Československu* (Brno: Barrister & Principal)

KAPLAN, Karel
1992 *Československo v letech 1953–1966: 3. část* (Praha: SPN)
1999 *Nebezpečná Bezpečnost. Státní bezpečnost 1948–1956* (Brno: Doplněk)
2005 *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956* (Brno: Barrister & Principal)

KOUDELKA, František
1993 *Státní bezpečnost 1954–1968 (Základní údaje)* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR)

KULDANOVÁ, Pavlína
1990 *Roman Jakobson a jeho vztah k Československu* (Brno: FF MU) [nepublikovaná diplomová práce]
1996 „Roman Jakobson a Československo"; in KŠICOVÁ, Danuše – POSPÍŠIL, Ivo (eds.): *Litteraria humanitas IV. Roman Jakobson* (Brno: Masarykova univerzita), s. 171–179
2002 *Roman Jakobson v kontextu české vědy a kultury* (Brno: FF MU) [nepublikovaná dizertační práce]

MALČÍK, Petr
2015 „František Trávníček a otázka československého jazyka“; in BALLEKOVÁ Katarína – KRÁLIK, Ľubor – MÚCSKOVÁ, Gabriela (eds.): *Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty* (Bratislava: Veda), s. 518–520

NEJEDLÝ, Jan – ŠOFAR, Jakub
2016 *Po práci legraci. Lexikon lidové tvořivosti z dob socialismu* (Brno: BizBooks)

PACNER, Karel
2002 *Československo ve zvláštních službách. Pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914–1989. Díl III. 1945–1961* (Praha: Themis)

PERNES, Jiří
2008 *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury)
2009 „The Establishment and First Crisis of the Communist Regime in Czechoslovakia (1948–1958)“; in PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich et al.: *A History of the Czech Lands* (Praha: Karolinum), s. 491–520

PETRÁŇ, Josef (ve spolupráci s L. Petráňovou)
2015 *Filozofové dělají revoluci, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)* (Praha: Karolinum)

PLESKALOVÁ, Jana et al. (eds.)
2007 *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (Praha: Academia)

POMORSKI, Stanisław
1999 „Remembering Roman Osipovič Jakobson“; in BARAN, Henryk et al. (eds.): *Roman Jakobson: Těksty, dokumenty, issledovanija. Roman Jakobson: Texts, Documents, Studies* (Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitět), s. 262–268

[„Prozatímní popis fondu 305 Archivu bezpečnostních složek“]; *www.abscr.cz*, http://www.abscr.cz/data/pdf/abs/inventar_305.pdf [přístup 8. 1. 2015]

PRŮCHA, Václav et al.
2009 *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl. Období 1945–1992* (Brno: Doplněk)

RENNER, Hans – SAMSON, Ivo
1993 *Dejiny Československa po roku 1945* (Bratislava: Slovak Academic Press)

RIPKA, Hubert
1950 *Czechoslovakia Enslaved. The Story of the Communist Coup d'État* (London: Gollancz)

1995 „Rozhovor s profesorem Františkem Václavem Marešem“, *Historické listy* 4, s. 39–41

RUDY, Stephen
1999 „Jakobson pri makkartizme“; in BARAN, Henryk et al. (eds.): *Roman Jakobson: Těksty, dokumenty, issledovanija. Roman Jakobson: Texts, Documents, Studies* (Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitět), s. 192–200

SEIFERT, Jaroslav
2015 *Všecky krásy světa. Co všechno zavál sníh. Dodatky* (Praha: Filip Tomáš – Akropolis)

SGALL, Petr
1952 „Stalinovy články o jazykovědě a pražský lingvistický strukturalismus“; *Slovo a slovesnost* 13, č. 1, s. 1–11

SLÁDEK, Ondřej
2015 *Jan Mukařovský. Život a dílo* (Brno: Host)

SYNEK, Jan
2016 „Kněžská oddělení v československých věznicích a život v nich“; in DOLEŽALOVÁ, Markéta (ed.): *Církev za totality – lidé a místa. Sborník k životnímu jubileu opata Heřmana Josefa Tyla* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů), s. 94–108

„Tajný rozkaz ministra vnitra“, č. 99, 10. 10. 1956, s. 1; *www.ibadatelna.cz*, http://www.ibadatelna.cz/data/pdf/badatelna/1956/TRMV_1956_99.pdf [přístup 1. 7. 2017]

„Tajný rozkaz ministra vnitra“, č. 158, 18. 8. 1954; *www.ibadatelna.cz*, http://www.ibadatelna.cz/data/pdf/badatelna/1954/TRMV_1954_158.pdf [přístup 10. 7. 2017]

„Tajný rozkaz ministra vnitra“, č. 100, 22. 5. 1954; *www.ibadatelna.cz*, http://www.ibadatelna.cz/data/pdf/badatelna/1954/TRMV_1954_100.pdf [přístup 10. 7. 2017]

TIGRID, Pavel
1960 „Marx na Hradčanech – II (Pokus o pohled na československou otázku deset let po únoru)“; *Svědectví. Čtvrtletník pro politiku a kulturu* 3, č. 3, s. 208–270

TOMAN, Jindřich
1996 „‚Balancovat v nepředstavitelných situacích‘: poznámky k českým létům Romana Jakobsona“; *Slovo a slovesnost* 57, č. 3, s. 226–240
2011 *Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948* (Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum)

TOMEK, Prokop
2009a „Barák Rudolf“; in BÁRTA, Milan et al.: *Biografický slovník představitelů ministerstva vnitra v letech 1948–1989. Ministři a jejich náměstci* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů), s. 45–48
2009b *Život a doba ministra Rudolfa Baráka* (Praha: Vyšehrad)

„Útvary federálního ministerstva vnitra 1. 3. 1969 – 15. 2. 1990“, https://mvu.ebadatelna.cz [přístup 1. 7. 2017]

VÉVODA, Rudolf
1996a „Muž, který byl nepohodlný aneb Od agenta III. internacionály k agentovi FBI /II.[,] závěrečná část/"; *Střední Evropa. Revue pro středoevropskou kulturu a politiku* 20, č. 65, s. 88–100
1996b „Václav Černý jako ‚nepřátelská osoba'"; in *Václav Černý – život a dílo. Materiály z mezioborové konference pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR, Filozofickou fakultou UK, Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR. Náchod 23.–25. března 1995* (Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR), s. 328–338

VLČEK, Vojtěch
2006 *Kříž jsem hlásal, kříž jsem snášel. Rozhovory s kněžími a řeholníky pronásledovanými za komunismu v letech 1948–1989* (Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství)

VYKYPĚL, Bohumil
2013 *Skizzen zur linguistischen Historiographie* (München: Lincom)
2016 „Linguistik und die ideologische Struktur der Zeit"; in idem: *Perspektiven auf die Geschichte des Tschechischen und die tschechische Geschichte* (München: Lincom), s. 153–172

ZAHRADNÍČEK, Jan
2008 *Mezi nás prostřena noc... Dopisy z vězení ženě Marii* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury)

ZUBOV, Andrej et al.
2015 *Dějiny Ruska 20. století – díl II. 1939–2007* (Praha: Argo)

ŽÁČEK, Pavel
2005 *Nástroj triedneho štátu. Organizácia ministerstiev vnútra a bezpečnostných zborov 1953–1990* (Bratislava: Ústav pamäti národa)
2009 „Činnost Hlavní správy Státní bezpečnosti ve dnech 20.–26. 8. 1968"; in VOLNÁ, Kateřina (ed.): *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro. Sborník z mezinárodní konference pořádané v Praze ve dnech 7.–9. září 2008* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů), s. 125–159

On Functions of Verbal Nouns in Old and Middle Czech

The paper deals with the functions of verbal nouns in Old and Middle Czech, analyzing the onomasiological categories that are employed with these nouns. As in contemporary Czech, action nouns represent by far the most frequent (paradigmatic) category; however, there are some differences between them and their contemporary-Czech counterparts, among which different valence possibilities stand out. Other frequently represented categories are nouns of results, means, qualities and places, the rest of the categories (such as agent nouns) being rather marginal. The article shows that this arrangement of categories (including their paradigmaticity) is not accidental but corresponds to the general relations between these categories, which are reflected in the distribution of a number of other derivative formants. These relations have been previously described by a semantic map; this paper shows that the semantic map methodology might be a useful tool also for the analysis of the degree of paradigmaticity of onomasiological categories in word formation.

Keywords: verbal noun, word formation, Old Czech, Middle Czech, action noun

PhDr. Jiří Pergler
oddělení vývoje jazyka
Ústav pro jazyk český
Akademie věd České Republiky, v. v. i.
Valentinská 1
110 00 Praha 1
pergler@ujc.cas.cz

K FUNKČNÍMU VYUŽITÍ VERBÁLNÍCH SUBSTANTIV VE STARÉ A STŘEDNÍ ČEŠTINĚ

JIŘÍ PERGLER

1 ÚVOD

Českým verbálním substantivům, tj. paradigmaticky tvořeným deverbativním substantivům zakončeným na *-ní/-tí*[1], je v lingvistické literatuře věnována značná pozornost, a to především ze strany formálních syntaktiků (srov. např. Veselovská 2001, Karlík 2002 či Kolářová 2014), kteří se soustředí zvláště na užívání těchto substantiv v jejich nejčastějším, tj. dějovém významu. Taková užití přitom chápou jako výsledek nominalizace větných struktur a zabývají se zejména možnostmi vyjadřování jednotlivých aktantů, resp. vztahy mezi valenčními doplněními sloves a jejich protějšky u příslušných verbálních substantiv; stranou zkoumání nezůstávají ani morfosyntaktické rozdíly mezi substantivy verbálními a tzv. substantivy dějovými (tj. jinými deverbativními substantivy s dějovým významem). Zároveň je tato pozornost až na výjimky (srov. Karlík 2012) soustředěna především na situaci v češtině současné, zatímco verbální substantiva ve starších fázích češtiny stojí spíše na okraji zájmu lingvistů.

V tomto článku se proto zaměříme na verbální substantiva právě ve starších fázích vývoje češtiny, konkrétně v češtině staré a střední. Přitom se nebudeme omezovat jen na jejich většinová užití dějová, nýbrž obrátíme pozornost rovněž k dalším funkcím, které tato substantiva plnila. Cílem příspěvku je tak podat přehled distribuce verbálních substantiv z hlediska onomaziologických kategorií, v jejichž rámci se ve staré a střední češtině tato substantiva uplatňovala. Zároveň si však položíme i obecnější otázku, do jaké míry tato distribuce odráží celkové vztahy mezi onomaziologickými kategoriemi, které je možno odvodit z distribuce dalších derivačních prostředků, jimiž se ve staré a střední češtině tvořila deverbativní substantiva.

2 VÝZKUM

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu řešeného v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český,[2] jehož cílem je podat komplexní popis tvoření

/1/ Ve staré češtině (resp. před změnou *ie* > *í*) byla tato substantiva v nominativu singuláru zakončena na *-nie/-tie*.

/2/ Jde o projekt GA ČR č. 15-00987S: Slovotvorný vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině (2015–2017).

deverbativních substantiv ve staré a střední češtině. Po stránce teoretické vychází tento výzkum především z monografie Dokulilovy (1962), materiálovou základnu pak pro češtinu starou představují staročeské slovníky (StčS, ESSČ, v omezené míře též MSS) v kombinaci s lexikální excerpcí uloženou v oddělení vývoje jazyka ÚJČ, pro češtinu střední pak *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Nejedlý et al. 2012) ve své interní verzi.

Výraznou část staro- a středněčeských deverbativních substantiv představují právě substantiva verbální, kterých je ve zkoumaném materiálu doloženo cca 8200.[3] Z nich byly v rámci uvedeného projektu v době vzniku tohoto článku zpracovány přibližně tři čtvrtiny – právě jejich analýza bude tedy hlavním předmětem následujících výkladů.[4] Klíčovou součástí tohoto zpracování je přitom přiřazení jednotlivých významů těchto substantiv k onomaziologickým kategoriím, které se při tvoření deverbativních substantiv ve staré a střední češtině uplatňovaly. Je však třeba upozornit předem, že mezi jednotlivými onomaziologickými kategoriemi neexistují jasné hranice, takže přiřazení ke konkrétní kategorii je v řadě případů nejednoznačné.[5]

3 ANALÝZA

Jak bylo možné očekávat, mezi významy stč. a střdč. verbálních substantiv jasně dominují významy dějové, v menší míře se však uplatňuje řada dalších onomaziologických kategorií. V následujících pasážích představíme distribuci verbálních substantiv vzhledem k jednotlivým kategoriím, a to v sestupném pořadí podle počtu substantiv doložených v každé kategorii.

3.1 JMÉNA DĚJOVÁ/STAVOVÁ

Jména v této kategorii pojmenovávají děj nebo stav[6] označovaný motivujícím slovesem, srov. příklady (1) a (2). V našem souboru se jmen s tímto významem nachází cca 6350, dějový/stavový význam je tedy doložen u naprosté většiny zkoumaných verbálních substantiv a jedná se tak o zřetelně nejčastěji zastoupenou onomaziologickou kategorii.

/3/ Přibližně třetinu z tohoto počtu představují substantiva doložená v obou obdobích. Substantiva doložená jen ve staré češtině tvoří necelou čtvrtinu materiálu, substantiva doložená jen ve střední češtině tvoří více než dvě pětiny.

/4/ Do analýzy tedy nejsou zahrnuta všechna verbální substantiva doložená ve zkoumaném období, počet zahrnutých derivátů je nicméně dostatečně vysoký na to, aby bylo lze získané poznatky zobecnit na celou třídu verbálních substantiv (rozdíl mezi zpracovanými a nezpracovanými jmény nevyplývá z jejich chronologické distribuce).

/5/ Zkoumaný materiál navíc není zpracován zcela koherentně, protože jednotliví autoři, kteří se na jeho zpracování v rámci uvedeného projektu podíleli, nepracovali s jednotným vymezením onomaziologických kategorií.

/6/ V závislosti na tom, zda je motivující sloveso dějové, nebo stavové.

(1) *přinutili sú* [vojáci] *Šimona k* ***nesení*** *kříže* LyraMat 175r[7]

(2) *aby po* […] *cestě věčného spasení tak kráčel, že by se po časném svém životě k* ***vidění*** *a* ***vychvalování*** *ji do nebeské slávy dostati mohl* TannJanVácl 61

Staro- a středněčeská dějová/stavová verbální substantiva se v řadě aspektů podobají svým protějškům v současné češtině, v jiných se ovšem liší. Podobně jako v současné češtině mohla být tato substantiva negována, srov. doklady (3)–(4), a mohla se vyskytovat i v reflexivní podobě, a to jak s reflexivem *sě/se*, tak s reflexivem *sebe*, které mohlo být rovněž inkorporováno do struktury substantiva, srov. doklady (5)–(7).

(3) *nabrals na sě v jednotu svú přieliš nedržebných lidí a jich* ***nedrženie****, pane, vše tobě připisují* ListářRožmb 4,52 (1449)
(4) *ale jak škodné bylo to syna zanedbání a z hříchův* ***nekárání****, brzy se ukázalo* JestřVid 16
(5) *podivil se nejvyšší kněz v tak mladičkém věku takové k* ***odevzdání se*** *na služby boží panenčině hotovosti* ŠtajLeg A3v
(6) *najprvé potřebné jest pověděti* ***o poznání sebe*** *a potom o potupení světa* HusZrcMen 59v
(7) *to hle sobě ten nešlechetný křivopřísežník svým lakomstvím, křivou přísahou,* ***sebeproklínáním*** *zejskal* ManniŽalářE 131

Pokud jde o rozdíly, jsou v našem materiálu doložena verbální substantiva tvořená i od sloves, od nichž se v současné češtině tato substantiva netvoří, případně nemají dějový význam,[8] srov. jména jako *roščenie*[9] < *rósti*, *moženie* < *moci*, *mušenie* < *musiti* či *jměnie* < *jmieti*,[10] viz doklady (8)–(11). Z dalších rozdílů upozorňuje Gebauer (1929: 630) na skutečnost, že se ve starší češtině často používají verbální substantiva tvořená „z imperfektiv, kde by nč. volila třeba perfektivum"; Karlík (2012: 135) zase zmiňuje časté tvoření kompozit, srov. jména jako *bohomyšlenie* ‚rozjímání o Bohu' či *bláz-*

/7/ Zkratky staročeských památek citujeme dle StčS (1968), zkratky památek středněčeských podle Nejedlého et al. (2012). Vzhledem k tomu, že v předkládané analýze neusilujeme o postižení diachronního vývoje, nezohledňujeme při výběru ani při řazení dokladů hledisko chronologické, nýbrž pouze hledisko relevantnosti vzhledem k obsahu výkladu.

/8/ Srov. Jelínek (1967: 576).

/9/ Jména doložená v daném významu ve staré češtině uvádíme v hláskové podobě k roku 1300 (tj. se zakončením *-ie*), ovšem (v souladu s metodikou grantového projektu) bez značení měkkosti konsonantů, jména doložená jen ve střední češtině (tj. nikoli v češtině staré) v podobě k roku 1500 (tj.se zakončením *-í*).

/10/ Jak správně připomíná anonymní recenzent, od slovesa *mít* existuje v současné češtině stavové verbální substantivum *mání* v konstrukci *být k mání*, srov. Jelínek (1967: 576). Substantivum *jmění* však již stavový význam ztratilo.

nomluvenie ‚nerozumné mluvení', která nemají doloženy odpovídající slovesné protějšky, a jedná se tedy o kompozita tvořená z verbálních substantiv.

(8) *dentitio, zubatost, čas zubuov dětem* ***roštění*** ReŠSlovA S2r
(9) *slibujemy věrni a poslušni býti, a proti každému člověku jemu pomoci věrně podle našeho* ***moženie*** *a síly* PulkR 191v
(10) [s]*mrt má* [...] *rodičům naším méně bolesti způsobí* [...], *neb se přihodí z bratrské lásky, an při vaší smrti myslili by lidé, že ona nepochází z ctnosti, ale z* ***mušení*** VýbSládVítr 293–294
(11) *městečko Sezemice s vesnicemi, dvory, dědinami* [...] *týmž synóm našiem a dědicóm jich ke* ***jmění****, držení a požívání jich přidali sme a přidáváme* ArchČ 16, 160 (1465)

Zřejmě nejdůležitější rozdíl mezi staršími fázemi češtiny a češtinou současnou se týkal valence verbálních substantiv, konkrétně možností formálního vyjadřování jednotlivých aktantů.[11] Zatímco v současné češtině se jak u prvního aktantu (vyjádřeného u finitního slovesného tvaru nominativem, typicky agentu), tak u druhého aktantu (vyjádřeného u slovesa akuzativem, typicky patientu) uplatňuje nejčastěji buď forma genitivu, nebo forma posesivního adjektiva (příp. zájmena), ve staré a střední češtině bylo možností více. Pokud jde o první aktant, ten mohl být kromě genitivu a posesiva, srov doklady (12)–(13), vyjadřován také relačním adjektivem či dativem,[12] doklady (14)–(15); druhý aktant pak mohl být kromě všech těchto čtyř možností, srov. doklady (16)–(19), vyjadřován rovněž akuzativem (20), tj. stejnou formou jako u slovesa. Z možnosti vyjadřovat druhý aktant verbálních substantiv akuzativem vyvozuje Karlík (2012: 140–141) hypotézu, že ve staré češtině existovalo verbální gerundium (podobně jako např. v současné angličtině), za podmínku její platnosti přitom pokládá možnost rozvíjení příslušných verbálních substantiv adverbii,[13] kterou by bylo třeba ještě ověřit. Domníváme se, že detailní popis distribuce jednotlivých typů formálního vyjadřování valenčních doplnění verbálních substantiv ve starších fázích češtiny a jejího vývoje představuje důležitý úkol pro budoucí výzkum.

/11/ Přehled valenčních možností verbálních substantiv podává Gebauer (1929: 632–635). Jeho výklad je ovšem třeba brát poněkud s rezervou, protože např. spojení *otpuščenie hřiechóm* uvádí autor jako příklad vyjádření aktantu, který je u finitního slovesa nominativem, ve výčtu dokladů na akuzativní doplnění je řada slov s homonymií tvarů pro akuzativ a genitiv apod.

/12/ V případě dativní formy doplnění se může jednat o paleoslovenismus, za upozornění na tuto skutečnost vděčím M. Vepřkovi.

/13/ Uvedená podmínka je motivována skutečností, že autor pracuje s generativistickým pojetím kategorií, které chápe jako univerzální, předem dané, formálně definované a jasně ohraničené. Vzhledem k tomu, že v angličtině jsou verbální gerundia rozvíjena adverbii, předpokládá autor nutnost analogického rozvíjení rovněž pro češtinu.

(12) *takež bude* ***příščie syna*** *člověčieho* KristA 84v
(13) *jichžto těla* [...] ***ciesařovým otpuščením*** *do Kolína na Rýn jsú přinesena* KristA 25r
(14) *vidúci* ***trápení ďábelské*** *na své dceři* ChelčPost 83r
(15) *v pekle pláč a škřípenie* ***zubóm****, když tě* [...] *vrhú do temnic zevnitřních* Hyn 46v–47r
(16) *mají zkažené dásni milováním věcí tohoto světa* ŠtítKlem 28r
(17) *nikdy by spaspitel pro ně* ***zatracenie bohatcova*** *neohlásil* ChelčPost 13v
(18) *když sě* ***vinné sbieranie*** *dokoná* Pror Is 24,13
(19) *vyznávám jeden křest na* ***odpuštěnie hřiechóm*** *a čakám* ***vzkřiešenie mrtvým*** ŠtítKlem 10v
(20) *čehož kde móž dosáhnúti dobytím nepravým nebo* ***dary braním*** ŠtítPař 65v

3.2 JMÉNA VÝSLEDKŮ DĚJE

Verbální substantiva v této kategorii pojmenovávají výsledek děje označeného motivujícím slovesem, tj. entitu, která tímto dějem vzniká, srov. doklady (21)–(22). Po jménech dějových/stavových se jedná o druhou nejčastěji zastoupenou onomaziologickou kategorii, ovšem její zastoupení je v porovnání se jmény dějovými/stavovými řádově nižší: v našem souboru je význam výsledku děje doložen cca u 850 jmen, tedy přibližně u 13 % verbálních substantiv. Zpravidla se jedná o jména polysémní, která mají kromě významu výsledku děje rovněž význam dějový.

(21) *aby* ***ošancování*** *u pevnosti Denia, které* [...] *bouře tůze pokazila,* [...] *opraveno bylo* NovPražPošt 6/1, 4
(= opevnění, tj. to, co vzniklo procesem opevňování)
(22) *jsa král nade všemi králi, jehož vše* ***stvořenie*** *chválí* ŠtítSvátA 146v
(= všechny entity, které vznikly procesem stvoření, tj. které byly stvořeny)

Z hlediska sémantického je možné rozdělit jména výsledků děje na výsledky konkrétní, srov. jména jako *pálení* ‚pálenka', *holenie* ‚tonzura', *vystřělenie* ‚výhonek, odnož', *slúčenie* ‚strup', *zetlenie* ‚hniloba', *ukrojenie* ‚pruh látky' aj., a výsledky abstraktní, např. *dovolenie* ‚povolení', *proviňenie* ‚vina', *zavedenie* ‚klam', *slíbení* ‚slib', *mněnie* ‚domněnka', *zapověděnie* ‚zákaz', *přezdění* ‚přezdívka', *dovedenie* ‚důkaz' aj.; často se jedná o jména označující výsledný stav, tj. stav, který vzniká důsledkem proběhnuvšího děje, srov. jména *upokojenie* ‚klid', *rozlúčenie* ‚stav odloučenosti', *zpuščenie* ‚zpustlost', *zatměnie* ‚tma, zatmění', *popleňenie* ‚spoušť, zkáza', *omdlenie* ‚slabost', *sklíčení* ‚obklíčení', *vykrmenie* ‚vypasenost', *žeňenie* ‚manželství', *zbledění* ‚bledost tváře' aj.

Lze samozřejmě vydělovat také detailněji vymezené významové skupiny výsledků děje, jako jsou např. právní termíny (*usúzenie* ‚rozsudek', *pokládanie* ‚obvinění'), pojmenování nemocí (*nakaženie* ‚infekce', *zmožděnie* ‚zhmožděnina', *ožženie* ‚popálenina'), výsledky mluvených či psaných projevů (*sepsánie* ‚spis', *kletie* ‚klatba', *podepsánie* ‚podpis') apod.

3.3 JMÉNA PROSTŘEDKŮ

Za jména prostředků pokládáme taková verbální substantiva, která pojmenovávají entity sloužící agentům děje označeného motivujícím slovesem k vykonání tohoto děje, srov. doklady (23)–(24). Jména prostředků jsou u verbálních substantiv v pořadí třetí nejzastoupenější kategorií, doloženo je v našem materiálu cca 120 těchto jmen, zpravidla jde opět o jména polysémní, která mají kromě významu prostředku rovněž význam dějový.

(23) *pravil, že ty rybníčky kúpil jest* [...] *s týmž vody* ***vedením****, jakož bylo od starodávna* ARCHČ 28,82 (1477)
(= vodovodem, přívodem vody)

(24) *a nemajíce* [oloupení] *ižádného* ***oblečenie****, v skalách sě chovají* BIBLOL Job 24,8

Za pozornost stojí, že se zpravidla nejedná o pojmenování prototypických prostředků, tj. nástrojů, nýbrž jde spíše o pojmenování prostředků méně prototypických, jako jsou například zařízení či jiné složitější lidské výtvory (např. *plavení* ‚plavidlo', příp. již zmíněné *vedenie* ‚vodovod') nebo jejich součásti (*nabíjení* ‚součást varhan sloužící k přivádění vzduchu'). Výrazně zastoupeny jsou pak některé sémantické typy, které je třeba rovněž chápat spíše jako prostředky méně prototypické, jde především o pojmenování oděvů (*oděnie* ‚oděv; zbroj', *oblečenie* ‚oděv, šat', *zavíjěnie* ‚závoj, šátek', *okrášlenie* ‚skvostné roucho', *opasovánie* ‚opásání, pás')[14] a pojmenování pokrmů (*krmenie* ‚pokrm', *napojenie* ‚nápoj', *svačenie* ‚pokrm, svačina', *sniedanie* ‚pokrm, snídaně'), vyhraněnou skupinou jsou také pojmenování smyslů (*dotčenie* ‚hmat', *hleděnie* ‚zrak').

Vzhledem ke zmíněné neostrosti kategoriálních hranic je příslušnost některých substantiv ke kategorii prostředku sporná, srov. např. jméno *darovánie* ‚dar',[15] které je možné ve stejném (uvedeném) významu interpretovat jak jako jméno prostředku (co slouží k obdarování), tak také jako jméno výsledku (co je výsledkem obdarování), příp. též jako pojmenování patientu (co je darováno).

/14/ Dalším verbálním substantivem pojmenovávajícím oděv je výraz *sedění* ‚spodní krátké kalhoty', který však zřejmě nelze pokládat za pojmenování prostředku děje vyjádřeného motivujícím slovesem.

/15/ Srov. např. doklad *kteréž byšte koli schválili skrze listy, ty pošli, aby donesli* ***darování*** *vaše do Jerozolíma* BIBLNÁMNZ 1 C 16,3.

3.4 POJMENOVÁNÍ VLASTNOSTÍ

V této kategorii soustředěná verbální substantiva pojmenovávají vlastnosti, a to zpravidla podle děje, kterým se tyto vlastnosti projevují, srov. doklady (25)–(26). V analyzovaném materiálu je těchto jmen cca 60, pro většinu z nich je opět charakteristická polysémie (kromě významu vlastnosti mají též význam spadající k jiné onomaziologické kategorii, nejčastěji význam dějový).

(25) *ta* [pýcha] *z sebe rodí* ***nepoddánie*** *a soběvolnost neústupnú* Chelč-Pař 123r (= neústupnost)
(26) *žádost duše byla by milost pořádná, radost, pokoj, trpedlnost, nerozpačnost, dobrota, šlechetnost, úklidnost, viera, smiernost,* ***sdrženie****, čistota a ta svobodnost* ŠtítBes 196 (= zdrženlivost)

Nejčastěji se jedná o vlastnosti lidské, kromě uvedených příkladů lze zmínit např. jména *požádanie* ‚žádostivost, chtivost', *zveličenie* ‚povýšenost' či *rozmyšlenie* ‚rozvážnost', vlastnosti mohou pojmenovávat rovněž verbální substantiva se záporkou *ne-*, čímž dochází ke vzniku antonymních dvojic, srov. jména *tbánie* ‚pečlivost' a *netbánie* ‚nedbalost'. V některých případech nemusí jít nutně o vlastnosti lidské, nýbrž mohou být tyto vlastnosti chápány obecněji, srov. jména *proměňenie* ‚proměnlivost' či *kolébanie* ‚nestálost'. Zvláštní případ vlastnosti pak představuje Klaretův gramatografický termín *nevychoděnie* ‚intranzitivnost'.

Ke jménům vlastností lze snad dále řadit také substantiva tvořená od verbální čeledi slovesa *hleděti* s významem ‚vzhled', srov. jména *hleděnie*, *pohledění*, *vzhleděnie*, *vyhleděnie*, *rozhleděnie*. Nejde ovšem o vlastnost ve stejném smyslu, jako jsou vlastnosti uvedené výše, navíc je zde sémantický vztah k motivujícím slovesům méně přímočarý.

3.5 OBECNÁ JMÉNA MÍSTNÍ

Poslední hojněji zastoupenou onomaziologickou kategorií jsou obecná jména místní, tj. substantiva pojmenovávající místa, která jsou nějak významově spjata s dějem označeným motivujícím slovesem, srov. příklady (27)–(28). Těchto jmen je v našem souboru verbálních substantiv doloženo cca 50, opět jde zpravidla o jména polysémní.

(27) *koba* [...] *k zámku letěla, tu, kdež ta překrásná a výborná panna přebývala. A tu se nad jejím* ***přebývaním*** *tak dlúho točila* PasKal H19v (tj. místem, kde panna přebývala)
(28) *někteří zlí obykli sú v nových* ***nalézaních*** *viece dieluov prodávati, nežli jich tudiež svědomo jest mieti* PrávHorS 156r (= nalezištích)

Prototypicky se jedná o pojmenování míst, na kterých se odehrává děj, který označuje motivující sloveso, srov. jména jako *bydlenie* ‚příbytek' (místo, kde se bydlí), *smývání* ‚lázně' (místo, kde se člověk myje), *učenie* ‚univerzita' (místo, kde se učí) či *vězěnie*[16] ‚žalář' (místo, kde se „vězí", tj. kde je člověk vězněn). Ojediněle jde o pojmenování místa podle toho, že na něm příslušný děj vykonat nelze, srov. jméno *neprojdenie* ‚neproniknutelné místo'.

V některých případech označuje verbální substantivum místo, které vzniká důsledkem děje označeného motivujícím slovesem, taková jména pak mají blízko jak ke jménům místním, tak ke jménům výsledků děje, srov. substantivum *ostrouhání* ‚ostrouhané místo'.

3.6 DALŠÍ ONOMAZIOLOGICKÉ KATEGORIE

Kromě dosud popsaných typů se v našem materiálu okrajově vyskytují rovněž substantiva náležející k některým dalším onomaziologickým kategoriím. Tyto onomaziologické kategorie jsou zpravidla zastoupeny pouze jednotkami verbálních substantiv, a jde tedy spíše o výjimečné případy.

Jednou z těchto onomaziologických kategorií jsou pojmenování nositelů vlastnosti, tato kategorie je však jednotlivými autory zapojenými do grantového projektu vzhledem k absenci jednotného vymezení (viz výše) pojímána značně nekoherentně. Autoři k ní řadí např. jména *obřězánie* ‚společenství obřezaných', *prýščenie* ‚krvácející rána; pramen', *zvodnění* ‚přítok', *obtočení* ‚révové úponky' či *vydutí* ‚vydutá část lodi'.

Další kategorii tvoří pojmenování patientu děje označeného motivujícím slovesem, s touto kategorií ovšem většina autorů nepracuje, takže není jasné, u kolika verbálních substantiv by ji bylo možné identifikovat. Jak již navíc bylo naznačeno (srov. část 3.3), má tato kategorie často velmi blízko ke kategorii výsledku děje nebo prostředku. Jako pojmenování patientu děje (popř. objektu stavového slovesa či slovesa vnímání) lze chápat např. jména *lúbanie* ‚pacifikál, co se líbá nebo podává k políbení v kostele', *plenie* ‚plevel', *jměnie* ‚majetek' či *viděnie* ‚zjevení, přízrak'.

Velmi okrajovou kategorií jsou dále jména činitelská, reprezentovaná jen několika málo substantivy, která jsou navíc v činitelském významu doložena vždy jen jedním či dvěma doklady, jejichž činitelská interpretace je někdy značně sporná. Tak u jména *provázěnie* předpokládá StčS význam ‚doprovodný zástup tvořený kým', v obou uváděných dokladech se ovšem toto jméno uplatňuje pouze po předložce *s*, kde je možné je interpretovat také dějově, srov. příklad (29).[17] Sporná je činitelská interpretace rovněž u jména *spomožení* na základě dokladu (30), neboť tento doklad lze vykládat také jako aktuální metonymii. Kromě uvedených substantiv lze ke kategorii jmen

/16/ MSS (s. 564) uvádí pouze podobu *vězenie*.

/17/ Na význam činitelský by zde ovšem mohla ukazovat přítomnost výrazu *mnohým*.

činitelských řadit ještě jména *obsazenie* ‚posádka, vojenská jednotka mající něco obsazeno' a *vyhlédanie* ‚kdo vyhlíží, stráž'.

(29) *s mnohým dvořan* ***provázením*** *vjidechu* [poslové] *do pokoje králova* TrojK 112r
(30) *Pán byl* ***spomožení****, řečí potvrzoval skrz znamení* LomnPís 46v

Ještě méně zastoupenou kategorií jsou pojmenování časových úseků, srov. jména *bděnie* ‚doba nočního bdění, noční stráže ap.' a *tčenie* ‚okamžik, nepatrný časový úsek'. K této kategorii patří rovněž klaretismus *dronie*, přijmeme-li interpretaci Michálkovu (1986: 94), že jde o z rytmických důvodů zkrácené verbální substantivum *drobenie* s významem ‚dopolední doba určená ke konání mešních obřadů, při nichž se láme hostie' (tuto interpretaci přijímá rovněž ESSČ).

4 DISTRIBUCE KATEGORIÍ

Shrneme-li popsanou distribuci verbálních substantiv z hlediska zastoupených onomaziologických kategorií, můžeme konstatovat, že nejčetnější je v našem materiálu kategorie jmen dějových/stavových s cca 6350 doklady (příslušný význam je doložen u naprosté většiny verbálních substantiv), následovaná kategoriemi jmen výsledků děje (cca 850 dokladů), jmen prostředků (cca 120), pojmenování vlastností (cca 60) a obecných jmen místních (cca 50); ostatní kategorie (jména nositelů vlastnosti, patientů, činitelská a pojmenování časových úseků) se uplatňují pouze okrajově. Nyní si již položíme v úvodu naznačenou obecnější otázku, jak tato distribuce odráží obecné vztahy mezi dotčenými onomaziologickými kategoriemi, resp. jak souvisí s distribucí dalších prostředků tvoření deverbativních substantiv ve staré a střední češtině.

Jak jsme ukázali v Pergler (2017), vztahy mezi onomaziologickými kategoriemi z hlediska distribuce jednotlivých derivačních prostředků ve staré a střední češtině je možné popsat pomocí sémantické mapy zachycené na obr. 1.[18] Tato mapa je formulací hypotézy, která předpokládá, že každý derivační prostředek může disponovat pouze takovou kombinací kategorií, která na mapě vymezuje souvislou oblast (propojenou spojnicemi). Je přitom třeba uvést, že tato mapa byla vytvořena na základě distribuce jiných (76) formantů, než které se uplatňují u verbálních substantiv, verbální substantiva tedy při jejím konstruování nebyla zohledněna a porovnání jejich

/18/ K pojmu sémantická mapa srov. např. Haspelmath (2003), k aplikaci sémantických map na oblast slovotvorby viz zejm. Luján (2010).

distribuce s touto mapou tak lze chápat jako dílčí ověření hypotézy, již tato mapa představuje.

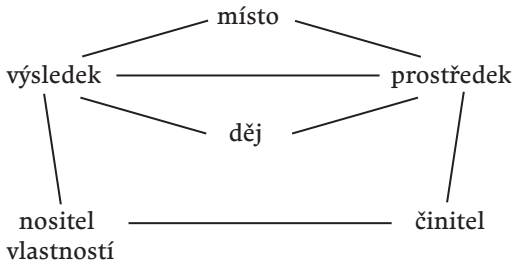

Obrázek 1 | sémantická mapa dle Pergler (2017: 126)

Vzhledem k tomu, že se verbální substantiva uplatňují u všech šesti onomaziologických kategorií, které jsou na mapě zobrazeny, je zřejmé, že na ní tato substantiva souvislou oblast vymezují, tj. odpovídají základní hypotéze, kterou mapa představuje. Z předchozího výkladu je ale zřejmé, že se jejich uplatnění u jednotlivých kategorií od sebe navzájem výrazně liší co do míry své paradigmatičnosti,[19] tj. co do počtu tvořených derivátů. S rozdílnou mírou paradigmatičnosti ovšem metodologie sémantických map nepracuje, neboť byla vytvořena primárně pro prostředky gramatické, kde k této míře v zásadě není třeba přihlížet (neboť gramatické prostředky mají tuto míru obecně vysokou, tj. není tu třeba očekávat relevantní rozdíly). Nabízí se proto teoretická otázka, zda (a případně jak) je možné sémantickou mapu využít i pro interpretaci různé míry paradigmatičnosti jednotlivých onomaziologických kategorií.

Představený materiál přitom ukazuje na to, že uvedené využití skutečně možné je. Seřadíme-li totiž jednotlivé onomaziologické kategorie podle míry jejich paradigmatičnosti a postupujeme-li sestupně od kategorie nejparadigmatičtější, zůstává podmínka o souvislé oblasti na mapě v průběhu celého postupu splněna, přičemž dochází k postupné expanzi na mapě, jejíž průběh odráží strukturu vztahů, kterou mapa zachycuje:[20] Jak již bylo uvedeno, nejparadigmatičtější kategorií je kategorie děje, na druhém místě v počtu derivátů je pak kategorie výsledku, která na mapě s kategorií děje přímo sousedí (resp. je s ní propojena spojnicí). Třetí v pořadí je kategorie prostředku,

/19/ K problematice paradigmatičnosti ve vztahu k onomaziologickým kategoriím a jejich zachycení na sémantické mapě srov. Pergler (2017: 127–128).

/20/ Odhlížíme zde přitom od skutečnosti, že sémantická mapa nezachycuje všechny onomaziologické kategorie, které jsme u verbálních substantiv identifikovali, a pracujeme v následujícím výkladu pouze s těmi, které mapa zachycuje.

která nejenže s dosud obsazenou oblastí (tj. oblastí tvořenou kategoriemi děje a výsledku) přímo sousedí, ale je také jediná, která je s ní propojena hned dvěma spojnicemi najednou (spojnicí k ději i spojnicí k výsledku). Stejný princip přitom platí i u další kategorie v pořadí, tj. u kategorie místa, která je opět jedinou kategorií propojenou s dosud obsazenou oblastí dvěma spojnicemi. Zbývající dvě kategorie (nositel vlastnosti a činitel) mají míru paradigmatičnosti jen velmi nízkou, o něco vyšší je přitom tato míra u kategorie nositele vlastnosti, což odpovídá skutečnosti, že je na mapě tato kategorie spojnicí propojena s kategorií výsledku, která je zastoupena zřetelně větším počtem derivátů než kategorie prostředku, s níž je na mapě propojena kategorie činitele. Tím je možné vysvětlit, že jména činitelská jsou ze všech šesti kategorií paradigmatická nejméně.

Popsaná rozdílná míra paradigmatičnosti jednotlivých onomaziologických kategorií tedy zcela odpovídá vztahům, které jsou zachyceny na představené sémantické mapě. Na základě toho je tak možné tvrdit, že distribuce kategorií včetně míry jejich paradigmatičnosti není u verbálních substantiv nijak náhodná, nýbrž odpovídá obecným vztahům mezi onomaziologickými kategoriemi, jak se ve staré a střední češtině u jednotlivých derivačních prostředků realizují, a jak je tedy sémantická mapa předpokládá. Zároveň tato distribuce představuje argument ve prospěch hypotézy sémantickou mapou formulované, resp. ve prospěch univerzální platnosti této mapy, neboť tato mapa platí i pro verbální substantiva, přestože byla vytvořena na základě distribuce jiných formantů; z hlediska teoretického je pak tato distribuce důležitá v tom, že ukazuje na možnost využití sémantických map také pro popis míry paradigmatičnosti jednotlivých funkcí derivačních prostředků.[21]

5 ZÁVĚR

V příspěvku jsme se zabývali verbálními substantivy ve staré a střední češtině, přičemž jsme podali základní přehled jejich funkčního využití z hlediska onomaziologických kategorií, u kterých se uplatňují. Jak jsme očekávali, jsou zde jednoznačně dominantní onomaziologickou kategorií jména dějová (dějový význam je doložen u naprosté většiny verbálních substantiv), u nichž jsme upozornili především na jiné formální možnosti vyjadřování valenčních doplnění ve srovnání se situací v současné češtině. Z ostatních kategorií, uplatňujících se u řádově nižšího počtu derivátů, jsou zastoupena především jména výsledků děje, prostředků, vlastností a jména místní, další kategorie jsou reprezentovány pouze ojediněle.

Dále jsme ukázali, že konkrétní rozdíly v míře paradigmatičnosti mezi jednotlivými onomaziologickými kategoriemi nejsou náhodné, nýbrž od-

/21/ Tuto možnost by však bylo třeba ověřit dalším výzkumem.

povídají struktuře vztahů mezi onomaziologickými kategoriemi, kterou je možné odvodit z distribuce dalších derivačních prostředků a zachytit pomocí sémantické mapy. Tím jsme zároveň poukázali na možnost využití metody sémantických map i pro popis míry paradigmatičnosti funkcí jednotlivých derivačních prostředků, tuto možnost by přitom bylo vhodné ještě ověřit dalším výzkumem.

LITERATURA

DOKULIL, Miloš
1962 *Tvoření slov v češtině 1: Teorie odvozování slov* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

ESSČ = VAJDLOVÁ, Miloslava et al.
2005–2015 *Elektronický slovník staré češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR), http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=essc&o=slovniky [přístup 19. 5. 2017]

GEBAUER, Jan
1929 [2007] *Historická mluvnice jazyka českého IV: Skladba* (Praha: Academia)

HASPELMATH, Martin
2003 „The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison"; in TOMASELLO, Michael (ed.): *The new psychology of language* (Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum), s. 211–242

JELÍNEK, Milan
1967 „Jména dějová"; in DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAŘ, Jaroslav (eds.): *Tvoření slov v češtině 2: Odvozování podstatných jmen* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd), s. 562–653

KARLÍK, Petr
2002 „Ještě jednou k českým deverbálním substantivům"; in HLADKÁ, Zdeňka – KARLÍK, Petr (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 4* (Praha: NLN), s. 13–23
2012 „Bemerkungen zur Diachronie der tschechischen -ní-/-tí-Derivate"; *Anzeiger für slavische Philologie* 39, s. 113–145

KOLÁŘOVÁ, Veronika
2014 „Nominalizované struktury se dvěma aktanty ve formě bezpředložkového genitivu"; *Naše řeč* 97, č. 4–5, s. 286–299

LUJÁN, Eugenio Ramón
2010 „Semantic maps and word formation: Agents, Instruments, and related semantic roles"; *Linguistic Discovery* 8, s. 162–175

MICHÁLEK, Emanuel
1986 „*Drovie caro* a *przistrow mediolanus* Klaretova Glosáře"; *Listy filologické* 109, s. 94–96

MSS = BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel
1979 *Malý staročeský slovník* (Praha: SPN)

NEJEDLÝ, Petr et al.
2012 *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.), https://madla.ujc.cas.cz [přístup 19. 5. 2017]

PERGLER, Jiří
2017 „Sémantické mapy a slovotvorba aneb k polyfunkčnosti deverbativních slovotvorných prostředků ve staré a střední češtině“; *Naše řeč* 100, s. 121–129

STČS = kol.
1968–2008 *Staročeský slovník* (Praha: Academia)

VESELOVSKÁ, Ludmila
2001 „K analýze českých deverbálních substantiv“; in HLADKÁ, Zdeňka – KARLÍK, Petr (eds.): *Čeština – univerzália specifika 3* (Brno: MU), s. 11–28

Czech Catholic Bibles in the Second Half of the 19th Century: the Last Stage before the Turn of the Tradition

Linguistically, Czech Catholic bibles of the second half of the 19th century (six complete editions of the bible and one separate edition of the New Testament) are strongly dependent on the Latin Vulgate and on older Czech tradition. The contain numerous phenomena reflecting the influence of Latin syntax and Latin word order and many lexical archaisms. Their language was relatively distant from the standard Czech of that period which is why it represented an obstacle for understanding of the text. The validity of these general statements, often mentioned in scholarly studies on this topic, is documented by partial probes the results of which are included in this article. Furthermore, the comparison with the selected Catholic translations from subsequent period of time suggests that in the 20th century, translators strove for independent and more comprehensible interpretation of the text. Another partial probe proves that the official Czech text that has been used in Catholic church service since the end of 1960s adopted many innovative formulations from Jan Hejčl's translation of the Old Testament which represents a turning point in the development of Czech Catholic bibles.

Keywords: Czech bible, translation of the bible, the Czech language of the 19th century, Vulgate, Latinisms

doc. PhDr. Karel Komárek, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 47 Olomouc
karel.komarek@upol.cz

ČESKÉ KATOLICKÉ BIBLE 2. POL. 19. STOLETÍ: POSLEDNÍ FÁZE PŘED ZLOMEM V TRADICI

KAREL KOMÁREK

V dřívějším článku na podobné téma (Komárek: 2013) jsem zkoumal, nakolik jsou české katolické bible vydané v 18. a 19. století závislé na textu památné *Biblí české* (1677–1715), tradičně nazývané bible Svatováclavská, kterou redaktoři zkoumaných vydání uváděli jako svůj zdroj: analýza různočtení ukázala, že pro většinu biblí 19. století bylo základem vydání v redakci Františka Faustina Procházky z roku 1804, ve kterém byla provedena řada změn podle textu Kralické (tedy nekatolické) bible.

V následující studii se soustředím na jazykovou stránku českých katolických biblí 2. poloviny 19. století: pokusím se ukázat, že jejich jazyk se vzdaloval i tehdejší spisovné češtině a stával se překážkou porozumění textu, což mohlo být příčinou nápadného přelomu v tradici, který se projevil hned v dalších katolických překladech z 1. čtvrtiny 20. století. Studie vychází z mého nepublikovaného vystoupení na mezinárodní konferenci „History of Bible Translation“, kterou pořádalo Centrum excelence „Historie a interpretace Bible“ 15. a 16. října 2015 v Praze. Většinu příspěvků z této akce přinesly časopisy *Listy filologické* (č. 1–2 a 3–4 z roku 2016) a *Slavia* (č. 3–4 z roku 2016).

1 ZKOUMANÁ VYDÁNÍ BIBLE

Objektem analýzy je sedm katolických vydání českého překladu bible, která vyšla mezi lety 1851 a 1894: šest kompletních a jeden samostatný Nový zákon. Kurzívou uvádím jejich tituly podle původních výtisků, obyčejným písmem pak jejich neoficiální názvy užívané v odborné literatuře. Zkratka ed. naznačuje, že jmenovaní redaktoři byli spíš editoři revidující starší vydání než překladatelé: samostatněji překládal jenom František Sušil. Zkratky v závorkách, vytvořené podle příjmení hlavních redaktorů, užívám dále v citacích.

- *Bible česká*, tzv. konzistorní, dvě vydání 1851 a 1857, ed. Jan Krbec (Krb);
- *Biblí česká*, 1860–1864, ed. Innocenc Antonín Frencl a Jan František Desolda (Des);
- *Písmo svaté Nového zákona*, 1864–1872, přeložil František Sušil (Suš);
- *Biblí česká*, tzv. svatojanská, 1888–1889, ed. František Srdínko a Klement Borový (Bor);
- *Písmo svaté*, 1888–1892, ed. Václav Štulc a Antonín Lenz (Lenz);
- *Zlatá bible*, 1884–1894, ed. Klement Borový, Jan Drozd a Josef Kyselka (týž text jako Bor).

Kromě Sušilova překladu Nového zákona všechna zmíněná vydání vycházejí z textu *Biblí české* z roku 1804 v redakci F. F. Procházky a jsou to jeho revize pravopisné, jazykové a částečně obsahové: byly například vypouštěny Procházkovy překladové varianty uváděné v závorkách. Téměř shodný text mají Krb, Bor a Zlatá bible, novější úpravy jazyka a lexika provedli Des a Lenz. Nebudeme probírat trojdílné ilustrované vydání *Biblí svaté čili Písma svatého* z let 1862–1865 (ed. František S. Bezděka): Robert Dittmann (2012: 315–330) prokázal, že jde o pouhou úpravu Kralické bible a její přizpůsobení textovým odchylkám Vulgáty od originálu. V článku zmíněném v úvodu (Komárek 2013: 200–203) jsou uvedeny také podrobné charakteristiky zkoumaných vydání bible a okolnosti jejich vzniku.

Pro srovnání cituji starší památné bible Kralickou a Svatováclavskou a dále vybrané katolické překlady z 20. století, relativně nezávislé na předchozí tradici (zkratka Bog bude v citátech doplněna zkratkou příslušné biblické knihy):

- *Biblí svatá*, 1613 (Kral);
- *Biblí česká*, 1677–1715 (Václ);
- *Bible česká. Knihy Starého zákona*, 1930–1940, přeložil Jan Hejčl (Hej);
- *Bible česká. Knihy Nového zákona*, 1922–1923, přeložil Jan Ladislav Sýkora (Sýk);
- *Starý zákon* (bez tzv. dějepisných knih), 1973–1985, přeložil Václav Bogner (Bog1);
- *Čtení ze Starého zákona* (úryvky předčítané při bohoslužbách), 1981, přeložil Václav Bogner (Bog2);
- *Nový zákon*, 1989, ed. Václav Bogner, revize překladu Ondřeje M. Petrů z roku 1969 (Bog3).

Latinskou Vulgátu cituji podle kritického vydání *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem* z roku 1994 (Vulg), staročeské bible Drážďanskou, Olomouckou a Boskovickou podle edice Kyas 1981 a Kyas – Kyasová – Pečírková 1996.

Zkratky citovaných biblických knih (užívané v katolických vydáních): Est – Ester, Žl – Žalmy, Mt – Evangelium podle Matouše, Lk – Evangelium podle Lukáše, Jan – Evangelium podle Jana, Kol – List Kolosanům, 1Tim – První list Timotejovi.

2 DOBOVÝ KONTEXT A VNĚJŠÍ FAKTORY

Mezi *Biblí českou* v Procházkově redakci (1804) a tzv. konzistorní biblí (Krb 1851) je bezmála padesátiletá přestávka, kterou narušil jenom komentovaný *Výklad český ne obšírný, však bezpečný všech písem svatých*, vydaný vlastním nákladem překladatele Tomáše Draského v letech 1821–1832 bez církev-

ního schválení. Zato hned v následujícím půlstoletí vyšlo sedm oficiálních katolických vydání a některá se dokonce časově překrývala: předmluva k Bor (s. XIV) obsahuje upozornění, že tento kompletní překlad se objevuje v době, kdy vyšly zatím první díly Lenz a Zlaté bible. Jaká tedy byla po české katolické bibli tehdy poptávka?

Některé předmluvy zkoumaných vydání přinášejí údaje o počtu výtisků: náklad Krb 1851 byl 5 000 + další 2 000 samostatný Nový zákon, Krb 1857 pak 20 000; podle předmluvy k Bor z něho v roce 1889 „už jen skrovný počet exemplářů [...] na skladě zbývá". Podle úvodu k 2. vydání Sušilova překladu Matoušova evangelia (1871) bylo v roce 1868, kdy Sušil zemřel, rozebráno 1. vydání: roku 1869 výbor Dědictví sv. Prokopa rozhodl, „aby Evangelium sv. Matouše u vydání druhém a sice v 1 000 exemplářů bylo znovu vytištěno, ovšem nikoli k podělování údův Dědictví, nébrž ku prodeji". V letech 1885 a 1886 pak vyšla ještě druhá vydání evangelií sv. Marka, Lukáše a Jana.

České katolické bible měly v 19. století značnou konkurenci v překladech nekatolických. Plyne to z předmluvy k Bor (s. XIV): „A přece jest žádoucno, aby nejvzácnější kniha, Písmo sv., dostala se věřícím do rukou v ceně co možná levné a to sice nikoli ve spůsobu zkomoleném, jakž na tisíce biblí od cizozemských společností biblických protestantských i mezi lid katolický zdarma neb za babku vrháno bývá..." Přesnější údaje o počtu výtisků nemáme, ale přibližnou představu si můžeme udělat už podle množství vydání. Soupis českých biblí (Verner 1987: 21–22 a 61–62) registruje v sledovaném období, tj. v 2. polovině 19. století, 24 kompletních edic a 13 Nových zákonů, které vyšly nákladem buď „Biblické společnosti britické i zahraničné", nebo „A. Reicharda a Komp.", případně dalších subjektů ve Vídni, v Praze, v Berlíně, v Pešti či v Kiseku. Jejich text navazuje na tradici, která vede od posledního vydání kralického (1613) přes tzv. bible Hallské (1722 a další vydání), Berlínské (1807 a další vydání) a Prešpurské (mj. ed. Jiří Palkovič 1808).

Počet vydání a výtisků se jistě odvíjel i od toho, komu byl překlad bible určen. V katolickém prostředí byla jiná situace než v nekatolickém. Bohoslužby a povinné modlitby duchovenstva se prováděly latinsky, takže katolickým kněžím sloužila česká bible spíš jako další zdroj při přípravě kázání nebo vyučování. U katolických laiků se soukromá četba bible teprve postupně vžívala a v 19. století neměla tak výhradní postavení v osobní zbožnosti jako u evangelíků. Péče katolických biskupů a vyššího kléru o české vydání bible byla také projevem dobového vlastenectví, které navazovalo na národní obrození i na tradice baroka. Svědčí o tom rozdíl, který ovšem nemůžeme přeceňovat: nekatolické překlady počínaje druhým vydáním kralickým z roku 1596 přecházejí na titul *Biblí svatá* nebo *Biblia sacra*, kdežto katolické od 17. až do počátku 20. století udržují tradiční název *Biblí* (*Bible*) *česká*.

Konfesní konkurenci ilustrují další příklady z kulturních dějin: Antonín Dvořák, praktikující katolík, komponoval *Biblické písně* na text nekatolické bible Kralické. Bylo to v březnu 1894 při jeho delším pobytu v Americe. Volba

textu může mít i praktické vysvětlení: pokud si skladatel nepřivezl z domova vlastní výtisk, pak ve Spojených státech mezi českými krajany byla dostupná spíš Kralická bible (například v zmíněných reedicích zahraničních biblických společností) než česká katolická vydání. Dále: Karel Václav Rais, též katolík, v povídce „Konec života" z knihy *Výminkáři* (1891) cituje Kralickou bibli v přímé řeči starého výminkáře z tradiční katolické vesnice, mj. 1Tim 6,10 „Kořen zajisté všeho zlého jestiť milování peněz" a Kol 3,20–21 „Dítky, poslouchejte rodičů ve všem; nebo to jest dobře libé Pánu. Otcové, nepopouzejte k hněvivosti dítek svých, aby sobě nezoufaly" (Rais 2013: 95). Katolické bible, které mohl mít Rais k dispozici, překládají obě místa podle Vulgáty, tudíž jinak: „Kořen zajisté všeho zlého jest žádostivost; Synové [a dcery], poslouchejte rodičů ve všech věcech, nebo to jest libé Pánu. Otcové, nepopouzejte k hněvivosti synů [a dcer] svých, aby nebyli malomyslní" (Bor). Volba kralického překladu tentokrát mohla být záměrná: Rais víckrát ve svých dílech vyjádřil sympatie k husitské a bratrské tradici a postava onoho výminkáře patří k typu lidových písmáků, kteří často uchovávali Kralickou bibli jako dědictví po předcích.

3 ODBORNÁ HODNOCENÍ

České katolické bible 19. století nejsou filologicky interpretovány tolik jako překlady staročeské nebo naopak moderní. Dosavadní odborná hodnocení tohoto období jsem rekapituloval v dřívějším článku (Komárek 2013). Tady připojím jenom několik faktických poznámek k heslu „Bible" v *Lexikonu české literatury*, které napsal Josef Vintr. Zkoumaným vydáním je věnována následující pasáž:

„Katolíkům dlouho sloužila Procházkova a Durychova úprava Svatováclavské bible (vydaná 1778–80), podle níž se ustálil český pravopis. Nahradil ji překlad J. Krbce (vydaný 1849–51), upravený I. A. Frenclem a J. N. F. Desoldou (v této úpravě 1860–64). Širokým vrstvám byl určen přehlédnutý a ilustrovaný text Svatováclavské bible (1884–94 pod titulem Zlatá bible s obrazy starých mistrů, 1888–94 pod titulem Písmo svaté s ilustracemi G. Doréa). I evangelíky byla ceněna Bible česká (vydaná 1917–25), kterou z Vulgáty revidované podle originálů přeložili J. Hejčl a J. L. Sýkora" (Merhaut a kol. 2008: 1885).

Po přístupu ad fontes je třeba některá tvrzení revidovat:

„Překlad J. Krbce" (Krb) nenahradil úpravu Svatováclavské bible, nýbrž převzal Procházkovo vydání 1804 a vypustil z něho alternativní tlumočení v závorkách. Procházkovo vydání 1804 není v hesle zmíněno, ačkoli představuje částečný přelom v linii českého katolického překladu. „Písmo svaté s ilustracemi G. Doréa" (Lenz) vyšlo ve dvou dílech 1888 a 1892. Zlatá bible a Písmo svaté (Lenz) nejsou „přehlédnutý text Svatováclavské bible": Zlatá

má týž text jako Bor (1888–1889), kdežto Písmo je úprava vydání Des (1860–1864) podle puristické kodifikace *Brusu jazyka českého* (2. vydání 1881).

4 RYSY JAZYKA

Jazykovou stránku českých katolických biblí 2. poloviny 19. století ovlivňují dva faktory. Jde o překlad z latinské Vulgáty: to byla v římskokatolické církvi povinná předloha při tlumočení do národních jazyků, i když se na mnoha místech liší od hebrejského a řeckého originálu bible. Překladatelé respektovali oficiální autoritu Vulgáty natolik, že usilovali o maximální doslovnost: tím pronikalo do českého textu mnoho latinismů syntaktických a slovosledných. Zároveň jde o pokračování v tradici českého biblického překladu, kterou se redaktoři v 19. století ještě neodvážili radikálně přerušit: proto ve zkoumaných vydáních najdeme syntaktické obraty a lexikální prostředky, které pocházejí z biblí 16. století a někdy i staročeských, ačkoli v češtině 19. století už nebyly obvyklé. Uvádím jenom výběr příkladů, i když ke každému typu lze najít řadu dalších. Jsou řazeny chronologicky.

> Mt 5,14 *non potest civitas abscondi supra montem posita*: Kral, Václ a Bor *nemůžeť město na hoře ležící skryto býti*; Suš *nemůže se město ukrýti na hoře ležící*; Lenz *nemůže se skrýti město na hoře ležící*; Sýk *nemůže se ukrýti město na hoře ležící*; Bog3 *nemůže se skrýt město položené na hoře*.

Příklad knižního slovosledu. Vulgátu důsledně napodobuje pouze Suš. Starší překlady až po Bor ponechávají odloučené části přísudku *nemůže* […] *skryto býti*. Kladení postponovaného rozvitého přívlastku na konec fráze, obvyklé ve spisovné češtině ještě v 1. polovině 20. století (viz Uhlířová, 1987, s. 29), tedy *město na hoře ležící*, převádí do neutrálního slovosledu z citovaných až Bog3.

> Mt 5,12 *sic enim persecuti sunt prophetas*: Kral a Václ *protivili se prorokům*; Suš a Sýk *pronásledovali proroky*; Bor *protivenství činili i prorokům*; Lenz *pronásledovali jsou i proroky*.
> Mt 12,41 *quia paenitentiam egerunt*: Kral a Václ *protože pokání činili*; Suš *protože se pokáli*; Bor *protože pokání činili*; Lenz *neb jsou pokání činili*; Sýk *neboť učinili pokání*.

Jediný Lenz přidává do 3. osoby složeného minulého času pomocné sloveso, což bylo v 19. století už archaické. Ale právě pro toto vydání je typická archaizace a aplikace puristických pravidel *Brusu jazyka českého*, jak ukázala Kateřina Umshausová (2000). Jediný Suš užívá dnes zastaralé sloveso *pokáli se* místo multiverbizace *pokání činili*, která odpovídá latinské předloze.

> Lk 11,8 *Et si ille perseveraverit pulsans, dico vobis, et si non dabit illi surgens eo, quod amicus eius sit, propter inprobitatem tamen eius surget et dabit illi quotquot habet necessarios*: Suš *A jestli on setrvá tluka, pravím vám, ačby nedal jemu vstana proto, že přítel jeho jest, pro nezbednost jeho však se zvedne a dá jemu kolik potřebuje*; Bor *A bude-li on trvati tluka: pravím vám, že ač nedá jemu vstana, protože jest přítel jeho, však pro nezbednost jeho vstane, a dá mu, kolikožkoli potřebuje*.

Příklad morfosyntaktické a lexikální archaičnosti, která pravděpodobně už v 19. století znamenala překážku v porozumění textu. Vazba fázového slovesa s přechodníkem sice přesně odpovídá latinské předloze (*setrvá tluka = perseveraverit pulsans*), ale ve vývoji češtiny už dávno byla nahrazena spojením s infinitivem (*nepřestane tlouci*) nebo s dějovým substantivem (*vytrvá v tlučení*). Dovolím si spekulovat, že vazba *bude-li on trvati tluka* byla už v 19. století neprůhledná jednak pro polysémii slovesa *trvati*, jednak pro izolaci mužského přechodníku typu *tluka* v systému slovesných tvarů: Miroslav Komárek (2012, s. 206 a 217) ukázal, že před Dobrovského kodifikací se v psané češtině užívaly většinou tvary zakončené na *-ouc* nebo *-ouce* (a podobně *-íc*, *-íce*) bez ohledu na rod a číslo. Od počátku 19. století byly přechodníky výhradní záležitostí spisovného jazyka a vytrácely se z přirozené jazykové kompetence rodilých mluvčích.

Slovo *nezbednost* znamená v novodobé češtině „rozpustilost“ nebo „zločinnost“. *Slovník spisovného jazyka českého* uvádí u hesla *nezbedný* ještě zastaralý význam „neodbytný“, ale jediný doklad z Palackého může být citace středověkého nebo raněnovověkého textu (Havránek a kol., 1960–1971, heslo „nezbedný“). *Staročeský slovník* definuje *nezbednost* mimo jiné jako „neodbytnost, dotěrnost, drzé naléhání“ a na tento význam má doklad z bible Pražské – prvotisku z roku 1488 – a to tentýž verš z evangelia, který právě probíráme: *on bude li trvati tluka, pravímť vám, že ačť nedá jemu vstana proto, že jest přietelem jeho, ale však pro nezbednost jeho vstane a dá jemu, kolikož koli potřebuje* (Havránek – Ryšánek – Němec, 1977, heslo „nezbednost“).

Archaické tlumočení Lk 11,8 je tedy jeden z případů výše zmíněného vlivu tradice českého biblického překladu: vazba *trvati tluka* i polysémní *nezbednost* se nacházejí už v bibli z 15. století. Článkem tradice je tu i Kral: *Pravím vám: Ačť nedá jemu, vstana, proto že jest přítel jeho, ale však pro nezbednost jeho vstana, dá jemu, kolikžkoli potřebuje*. Vyjasnění smyslu výpovědi přinesly až překlady z 20. století: Sýk *A jestliže on tlouci nepřestane, pravím vám: Ačkoli vstana nedá mu proto, že jest přítelem jeho, přece pro neodbytnost jeho zvedne se a dá jemu, kolik potřebuje*; Bog3 *Říkám vám: Když přece vstane a dá mu, tedy ne proto, že je to jeho přítel, ale pro jeho neodbytnost se zvedne a dá mu všechno, co potřebuje*. Kral a Bog3 netlumočí úvodní větu *Et si ille perseveraverit pulsans* proto, že v řeckém originále schází: byla doplněna až ve Vulgátě.

Jan 8,27 *Et non cognoverunt quia Patrem eius dicebat Deum*: Václ a Bor
A neporozuměli, že Otce svého pravil býti Boha.

Příklad syntaktického latinismu. Český překlad dokonce přidává sloveso *býti*, které v předloze není, čímž připomíná latinské vazby akuzativu s infinitivem, srov. Mt 17,4 *bonum est nos hic esse*, překládané se snahou o zachování větné struktury např. v Bor *dobré jest nám zde býti* a jednoznačně např. v Bog3 *je dobře, že jsme tady*. Vedlejší věta z Jan 8,27 má v českých překladech různé podoby: bible Drážďanská (2. polovina 14. století) *mluvieše, že jeho otec buoh jest*; bible Olomoucká (1417) *nazýváše otcě boha*; bible Boskovická (1420) *že otce svého pravieše bohem*; Suš *že o Otci svém mluvil o Bohu*.

Ale verš Jan 8,27 má v některých redakcích Vulgáty variantu *Et non cognoverunt quia Patrem eis dicebat*, která více odpovídá řeckému originálu, srov. Kral *Ale neporozuměli, že by o Otci pravil jim*; Sýk *A neporozuměli, že jim mluví o (Bohu) Otci*; Bog3 *Nepochopili, že k nim mluvil o Otci*. Výše uvedené znění *quia Patrem eius dicebat Deum* je zřejmě pozdější úprava, která posouvá smysl výpovědi od „mluvil jim o otci" k „nazýval svého otce bohem". První z obou významů se jeví dostačující i vzhledem k tomu, jak zní bezprostředně předcházející verš Jan 8,26: *ale ten, který mě poslal, je pravdivý, a já mluvím k světu to, co jsem slyšel od něho* (Bog3).

J. Bartoň (2013a: 228, pozn. 25) vyjmenovává ještě další problematické prostředky, které byly v následujících překladech od počátku 20. století opouštěny: latinizující subjunktiv typu *pravili o chrámu, žeby kamením dobrým ozdoben byl* místo [...] *že je ozdoben* [...], perfektum typu *učiněn jest* místo *byl učiněn*, plusquamperfektum a duplicitní verba dicendi před přímou řečí, např. *odpověděv řekl*.

5 NÁSTIN DALŠÍHO VÝVOJE

S odstupem století se nám zdá pravděpodobné, že i jazyková stránka mohla být důvodem, proč v českém katolickém prostředí vznikla potřeba nového srozumitelnějšího překladu. Po samostatném vydání Nového zákona v překladu J. L. Sýkory (1909), ve kterém pozdější interpret Josef Bartoň nachází ještě dosti silnou stopu předchozí oficiální katolické verze (Bartoň 2009: 43–44), vyšla v Dědictví sv. Jana Nepomuckého v redakci pražského světícího biskupa Antonína Podlahy v letech 1917–1925 kompletní *Bible česká*: Starý zákon přeložil J. Hejčl, Nový zákon J. L. Sýkora (jde o revizi jeho zmíněného překladu z roku 1909). Posun proti starším biblím je už v tom, že jde o překlad „dle obecného znění latinského se stálým kritickým zřetelem k původním textům", jak čteme na titulním listu: ve vydáních z 19. století se rozdíly mezi Vulgátou a hebrejským či řeckým originálem většinou jenom re-

gistrovaly v poznámkách, tady se častěji aplikují přímo do biblického textu. A jak se pokusím ukázat, je to překlad do značné míry samostatný, vědomě odpoutaný od tradice 2. poloviny 19. století a po stránce jazykové přístupnější, ovšem na úrovni spisovné češtiny své doby a s ohledem na charakter biblického stylu. Hejčlovo a Sýkorovo vydání bible znamená další přelom v linii českého katolického překladu po *Biblí české* z roku 1804 v redakci F. F. Procházky. Okolnosti jeho vzniku popsal J. Bartoň (2013b: 143–145).

A vývoj pokračoval v nových podmínkách. Papež Pius XII. v encyklice *Divino afflante Spiritu* z roku 1943 doporučil pořizovat oficiální katolické překlady také z původních jazyků. Poměr předloh se obrací: starší katolické překlady jsou pořízeny z Vulgáty se stálým zřetelem k originálu, novější naopak z originálu se stálým zřetelem k Vulgátě. Druhý vatikánský koncil (1962–1965) rozhodl, že katolická liturgie se smí sloužit v národních jazycích. V českých zemích se začal používat v bohoslužebných knihách překlad Nového zákona od O. M. Petrů, později revidovaný V. Bognerem (text evangelií se v prvních letech četl podle ekumenického překladu, který pak kompletně vyšel 1979), a Starý zákon v původním překladu V. Bognera. Byla to další příležitost k jazykové inovaci, k přiblížení biblického textu současné češtině.

Genezi zmíněných katolických překladů a jejich postavení v kontextu českých biblí 20. století popsal J. Bartoň (2010: 57–58 a 68–70). Zbývá ukázat jejich vzájemnou návaznost a také proměnu jazyka přímo na textech. V následujícím výkladu se pokusím znázornit nastíněný vývoj postupným srovnáním vybraných překladů: Vulg (předloha), Bor (tradiční znění z 19. století), Hej (reprezentant přelomu v tradici) a Bog (moderní překlad z originálu). Příklady jsou ze starozákonních knih Ester a Žalmy. Zvýraznění slov nebo obratů v citátech znamená buď rozdíl, nebo shodu: pozdější překladatel buď nahradil zastaralý výraz či spojení, nebo naopak vědomě navázal na předchozí vydání.

Est 1,1–3.9–11:

Vulg

In diebus Asueri, qui regnavit ab India usque ***Aethiopiam*** *super centum viginti septem provincias, quando sedit in solio regni sui,* ***Susa civitas regni eius exordium fuit, tertio igitur anno imperii sui*** *fecit grande convivium cunctis principibus et pueris suis, fortissimis Persarum et Medorum, inclitis et praefectis provinciarum coram se.*

Vasthi quoque regina *fecit convivium feminarum in palatio, ubi rex Asuerus manere consueverat. Itaque die septimo cum rex esset hilarior et post nimiam potationem incaluisset mero, praecepit* [...]*, ut introducerent* ***reginam Vasthi*** *coram rege, posito super caput eius diademate, ut ostenderet cunctis populis et principibus pulchritudinem illius. Erat enim pulchra valde.*

Bor
Za dnů krále Asvéra, kterýž kraloval od Indie až do ***mouřenínské země****, nad sto a sedmmecítma krajinami: když seděl na trůnu království svého,* ***Susan město království jeho začátek bylo****.* ***Třetího tedy léta kralování svého****, učinil u sebe veliké hody všechněm knížatům, a služebníkům svým, nejsilnějším perským, a médským, slovútným, a vládařům nad krajinami.*
Královna také Vasthi *učinila hody ženám na paláci, kdežto král Asvérus měl obyčej zůstávati. Tedy dne sedmého, když král byl veselejší: a po přílišném pití když se rozpálil vínem, rozkázal* [...]*, aby přivedli* ***Vasthi královnu*** *před krále, vstavíce na hlavu její korunu, aby ukázal všem lidem, i knížatům krásu její: nebo velmi krásná byla.*

Závislost Bor na Vulg se ukazuje především na slovosledu: *Susa civitas regni eius exordium fuit = Susan město království jeho začátek bylo*; neutrální slovosled by byl *město Susan bylo začátek jeho království*. Latinismus je i vkládání navazovací částice mezi přívlastek a řídící jméno: *třetího tedy léta*, *královna také Vasthi*. Naopak inverze *Vasthi regina* > *královna Vasthi* a *reginam Vasthi* > *Vasthi královnu* má jiný zdroj: Kralickou bibli, která v detailech pronikala do katolických překladů zvláště vlivem Procházkova vydání z roku 1804. V Kral najdeme také počeštění *až k Mouřenínské zemi* místo cizojazyčného toponyma *Aethiopiam*.

Jenomže toto počeštění má ještě delší tradici: staročeská bible Olomoucká překládá tento verš *Ve dnech Asverových, jenž jest kraloval ot Indie až do múřenínské země na sedmezcietma ke stu zeměmi*.

Hej
Za dnů Asuera, který kraloval od Indie až po ***Etiopii*** *nad sto a* ***dvaceti sedmi*** *krajinami, když seděl na trůnu království svého v Susách, hlavním městě říše své –* ***třetího roku*** *vlády své dal strojiti u sebe veliké hody všem knížatům a služebníkům svým, vojevůdcům perským, slovutným Medům a vladařům nad krajinami.*
Také královna Vasti *učinila hody ženám na paláci, kde král Asuerus sídlíval.* ***Sedmého pak dne****, když byl král velmi rozjařen, když po přílišném pití byl rozpálen vínem, rozkázal* [...]*, by přivedli* ***Vasti královnu*** *před krále, vstavíce na hlavu její korunu, aby ukázal všemu lidu i knížatům krásu její:* ***bylať*** *velmi krásná.*

Hejčlův překlad (cituji 2. vydání z let 1930–1940) na rozdíl od Bor odstraňuje původně staročeské výrazy *mouřenínské země* a *sedmmecítma* a některé slovosledné vlivy Vulg, mj. *třetího pak roku*, *královna také Vasti*. Ponechává ale inverzi *Vasti královnu* a dokonce sám iniciativně latinizuje na rozdíl od Vulg i Bor: *itaque die septimo* > *sedmého pak dne*. Překlad *bylať velmi krásná* má sice ve srovnání s Bor (*nebo velmi krásná byla*) neutrální slovosled, ale zavádí vy-

světlovací postponovanou částici -ť, která od počátku 20. století už vycházela z užívání. Tyto detaily ilustrují povšechné konstatování J. Bartoně, že Hejčl „svou radikální maximu – ‚buďtež proto též všechny hebraismy, grecismy i latinismy z překladu pečlivě vymýtěny!' – nicméně ve skutečnosti naplnil jen zčásti" (Bartoň 2010: 58).

> Bog2
> *Za dnů Asuera, který vládl od Indie až po Etiopii nad sto dvaceti sedmi krajinami – když vládl na trůně svého království* ***v Suzách, hlavním to městě své říše*** *– vystrojil třetího roku své vlády velikou hostinu* ***všem svým knížatům a služebníkům, perským vojevůdcům, slovutným Médům*** *a vladařům nad krajinami.*
> *Také královna Vasti uspořádala hostinu pro ženy v paláci, kde* ***sídlíval*** *král Asuerus.*
> *Sedmého dne pak, když byl král velmi* ***rozjařen*** *a po přílišném pití* ***rozpálen*** *vínem, rozkázal* [...], *aby přivedli královnu Vasti před krále a dali jí na hlavu její korunu, aby ukázal její krásu všemu lidu i knížatům, neboť* ***byla velmi krásná****.*

Bognerův překlad vznikal od 60. let už podle nových zásad: vycházet z původních jazyků se zřetelem k Vulgátě a vyjadřovat se současnou spisovnou češtinou bez archaizování. Je tedy do značné míry původní a samostatný, liší se na první pohled od českého ekumenického překladu (1. vydání 1979), ale citovaný úryvek ukazuje, že v mnoha detailech navázal na starší překlad Hejčlův: zvýrazněné pasáže se téměř doslova shodují s Hej a zároveň se liší od Bor a dalších katolických vydání 2. poloviny 19. století.

Je to vysvětlitelné dobovou situací. V 60. letech došlo poměrně nečekaně k povolení římskokatolické bohoslužby v národních jazycích a bylo nutno v krátkém čase připravit oficiální české texty Písma pro bohoslužebné knihy. Těsně předcházející katolický překlad Starého zákona od Josefa Hegera (kompletní revidované vydání 1955–1958) byl pro svůj vyhraněný filologický a poetický ráz asi nevhodný k hlasitému předčítání v shromáždění laických věřících a přeložit Starý zákon v dohledné době novým způsobem není snadné ani pro kolektiv (tým Bognerových spolupracovníků uvádí J. Bartoň /2013b: 161–162/). Není tedy divu, že si Bogner vypomáhal Hejčlovým překladem a převzal z něho formulace, které považoval za použitelné jak vzhledem k originálu bible, tak vzhledem k současné češtině a k požadovaným parametrům liturgického textu.

Množství a rozsah podobných textových návazností Bog na Hej nemám statisticky zjištěné a mohu uvést jenom dílčí sondy. I ty ale dostatečně potvrzují uvedenou souvislost, zvláště když starší katolické překlady na daných místech zní jinak. Shody Hej a Bog ovšem nejsou zcela doslovné, u Bog jde o posun k neutrální češtině jeho doby, ale blízkost formulací

umožňuje odhadovat vzájemný vliv. Shodují se nebo podobají jednotlivá slova i syntagmata. Některé rozdíly samozřejmě plynou z textových diferencí hebrejského originálu a Vulgáty. Hejčl už mnoho míst přizpůsobil originálu, ale jestliže Bogner měl hebrejský text jako základní předlohu, pak by se při zcela samostatném tlumočení pravděpodobně projevilo více rozdílů mezi Hej a Bog například ve volbě lexikálních synonym nebo syntaktických konstrukcí: shody a podobnosti, které tu uvádíme, by nebyly tak časté a nápadné.

Následuje výběr příkladů z knihy Žalmů:

Žl 22 (Vulg) = 23 (hebr), 2:
Bor *nad vodou* ***občerstvení vychoval*** *mne*
Hej *k vodě, kde možno si* ***odpočinout****, mne* ***vodí***
Bog1 ***vodí*** *mě k vodám, kde si mohu* ***odpočinout***

Žl 26 (Vulg) = 27 (hebr), 2:
Bor *aby* ***jedli*** *tělo mé*
Hej *aby* ***hryzli*** *mé tělo*
Bog1 *aby* ***hryzli*** *mé tělo*

Žl 26 (Vulg) = 27 (hebr), 12:
Bor *nebo povstali proti mně svědkové nepraví, a* ***selhala nepravost sobě*** (Vulg *et mentita est iniquitas sibi*)
Hej *neboť povstali proti mně svědkové lživí,* ***soptí násilím proti mně***
Bog1 *vždyť povstali proti mně křiví svědci a* ***násilím proti mně soptí***

Žl 29 (Vulg) = 30 (hebr), 4.10:
Bor *Hospodine, vyvedl jsi z* ***hrobu*** *duši mou: vysvobodils mne od těch, kteříž* ***sstupují do jámy****. Jaký (bude)* ***užitek*** *z krve mé, jestliže sstoupím v* ***porušení****? Bude-liž tebe prach vyznávati, aneb zvěstovati* ***pravdu*** *tvou?*
Hej *Hospodine, vyvedl jsi mne z* ***podsvětí****, zachránils život mi z těch, kteří* ***do hrobu klesli****. Jaký* ***zisk*** *z krve mé bude, když do* ***hrobu*** *klesnu? Bude tě slavit prach, neb hlásat tvou* ***věrnost****?*
Bog1 *Hospodine, z* ***podsvětí*** *jsi vyvedl mou duši, zachovals mi život mezi těmi, kteří* ***do hrobu klesli****. Jaký bude* ***zisk*** *z mé krve mé, když padnu do* ***hrobu****? Bude tě chválit prach, bude hlásat tvou* ***věrnost****?*

Žl 39 (Vulg) = 40 (hebr), 2–4:
Bor ***Očekávaje očekával jsem*** *Hospodina, a naklonil se ke mně* [...] *A postavil na skále nohy mé: a* ***zřídil kroky mé****. A vložil v ústa má píseň novou,* ***chválu*** *Bohu našemu. Uhlédají to mnozí, a* ***báti se budou****: a doufati budou v Hospodina.*

Hej ***Pevně jsem doufal*** *v Hospodina, i ráčil shlédnouti na mne* [...] *Postavil na skálu mé nohy,* ***síly dodal mým krokům****. Vložil mi do úst novou píseň,* ***chvalozpěv*** *našemu Bohu. Mnozí to vidí, i* ***nabývají úcty*** *a důvěry v Pána.*
Bog1 ***Pevně jsem doufal*** *v Hospodina, on se ke mně sklonil* [...] *na skálu postavil mé nohy,* ***dodal síly mým krokům****. Novou píseň vložil mi do úst,* ***chvalozpěv*** *našemu Bohu. Mnozí to uvidí a* ***nabudou úcty****, budou doufat v Hospodina.*

Žl 89 (Vulg) = 90 (hebr), 10:
Bor *Dnů let našich, při některých, jest sedmdesáte let. A jest-li kdo při síle, osmdesáte let: a* ***co nad to víc jich****,* ***práce*** *jest a bolest. Neb na to přijde slabost a* ***budeme káráni****.*
Hej *Let našich úhrnem bývá sedmdesát, a je-li při síle kdo, osmdesát,* ***většina jich jest lopota*** *a bolest, přikvačí slabost a –* ***odlétáme****.*
Bog1 *Našich let bývá úhrnem sedmdesát, u toho, kdo je při síle, osmdesát.* ***Většina jich je lopota*** *a trýzeň, neboť rychle pomíjejí a my* ***odlétáme****.*

Žl 117 (Vulg) = 118 (hebr), 10:
Bor *Všickni* ***národové*** *obklíčili mne: a ve jmenu Hospodinovu* ***pomstil*** *jsem to nad nimi.*
Hej *Všichni* ***pohané*** *mě obklíčili, avšak ve jménu Páně jsem je* ***potřel****.*
Bog1 *Všichni* ***pohané*** *mě obklíčili, avšak* ***potřel*** *jsem je v Hospodinově jménu.*

6 ZÁVĚR

České katolické bible 2. poloviny 19. století představují poslední fázi před zlomem: následující překlady už nejsou pouhé revize starších vydání. Ukazují to jak textové rozdíly, tak větší soulad nově užitých jazykových prostředků s dobovou spisovnou češtinou. Ale tradice jako princip není v nové době úplně vyloučena: i ve 20. století překladatelé na sebe vzájemně navazují, čímž myslím hlavně návaznosti textové. Dokládá to dílčí zjištění prezentované v tomto článku: oficiální český text užívaný v katolické bohoslužbě od konce 60. let přebírá mnoho formulačních inovací právě z překladu Starého zákona od Jana Hejčla, který znamenal přelom ve vývoji české katolické bible.

PRAMENY

Bible svatá aneb všecka svatá písma Starého i Nového zákona. Kralický text z roku 1613 opravený podle původních textů. Praha: Biblické dílo v ČSSR 1969 (Kral).

Biblí česká, to jest Svaté písmo, podlé starožitného a obecného latinského od všeobecné církve svaté římské potvrzeného a užívaného přeložení. Praha: Dědictví sv. Václava, 1677–1715 (Václ).

Bible česká, čili Písmo svaté starého i nového Zákona. Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna, 1851 (Krb). 2. vydání tamtéž, 1857.

Biblí Česká čili Písmo svaté starého i nového zákona. Praha: Karel Bellmann, 1860–1864 (Des).

Písmo svaté Nového zákona. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1864–1872 (Suš).

Biblí česká čili Písmo Svaté Starého i Nového Zákona. Praha: Dědictví svatojanské, 1888–1889 (Bor).

Písmo svaté. Vydání dle Vulgaty. Praha: J. Otto, 1888–1892 (Lenz).

Zlatá bible, to jest Písmo svaté. Praha: Svatováclavská záložna, 1884–1894 (týž text jako Bor).

Bible česká. Knihy Nového zákona. Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého, 1922–1923 (Sýk).

Bible česká. Knihy Starého zákona. Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého, 1930–1940 (Hej).

Starý zákon. Díl 1 (Knihy rozjímavé) a 2 (Knihy prorocké). Praha: Česká katolická Charita, 1973–1985 (Bog1).

Čtení ze Starého zákona. Řím: Velehrad – Křesťanská akademie, 1981 (Bog2).

Nový zákon. Text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny se stálým zřetelem k Nové Vulgátě. Praha: Česká liturgická komise, 1989 (Bog3).

Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994 (Vulg).

LITERATURA

BARTOŇ, Josef
2009 *Moderní český novozákonní překlad – Nové zákony dvacátého století před Českým ekumenickým překladem* (Praha: Česká biblická společnost)
2010 „Století moderního českého biblického překladu 1909–2009“; *Listy filologické* 133, č. 1–2, s. 53–78
2013a „Český jazyk v ‚dotyku transcendence‘. Problémy nového biblického stylu“; in RYŠKOVÁ, Mireia – MIKULICOVÁ, Milada (eds.): *Myšlení o transcendenci* (Červený Kostelec: Pavel Mervart), s. 221–242

2013b „Český starozákonní překlad po roce 1900: Kontexty, konfese, předloha, kánon“; *Salve. Revue pro teologii a duchovní život* 23, č. 2, s. 143–162

DITTMANN, Robert
2012 *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici* (Olomouc: Refugium Velehrad-Roma)

HAVRÁNEK, Bohuslav a kol.
1960–1971 *Slovník spisovného jazyka českého* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

HAVRÁNEK, Bohuslav – RYŠÁNEK, František – NĚMEC, Igor
1977 *Staročeský slovník (na – obíjěti sě)* (Praha: Academia)

KOMÁREK, Karel
2013 „České katolické bible v 18. a 19. století aneb Dědictví svatováclavské“; *Historie – Otázky – Problémy* 5, č. 2, s. 196–205

KOMÁREK, Miroslav
2012 *Dějiny českého jazyka* (Brno: Host)

KYAS, Vladimír (ed.)
1981 *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká I* (Praha: Academia)

KYAS, Vladimír – KYASOVÁ, Věra – PEČÍRKOVÁ, Jaroslava (eds.)
1996 *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká IV* (Paderborn: Ferdinand Schöning)

MERHAUT, Luboš a kol. (eds.)
2008 *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. 4 S–Ž. Dodatky k LČL 1–3, A–Ř. Svazek II U–Ž. Dodatky A–Ř* (Praha: Academia)

RAIS, Karel Václav
2013 *Povídky* (Brno: Host)

UHLÍŘOVÁ, Ludmila
1987 *Knížka o slovosledu* (Praha: Academia)

UMSHAUSOVÁ, Kateřina
2000 *K jazyku českého biblického překladu. Srovnání Svatováclavské bible a Lenzova překladu z roku 1892* (Brno: Masarykova univerzita, nepublikovaná diplomová práce)

VERNER, František
1987 *Bibliografie českých překladů celé bible i jejích částí* (Praha: Ústřední církevní nakladatelství)

Contemporary Czech Morphology and its Developmental Dynamics

A certain shift to the deflectivation enforces in the morphological structure of the contemporary Czech language. At the same time, tendencies to turn towards the analytic language construct are registred. This phenomenon, which has already begun in the older phases of development, is currently increasing in intensity and scope. In this paper, four main types of deflectivation in contemporary Czech are presented, which are documented by numerous references to the behavior of nouns, adjectives, pronouns and verbs.

Keywords: development of language, morphology, inflection, typology of languages, fusional languages, analytic languages

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
Katedra českého jazyka a literatury
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická
Technická univerzita
Studentská 2
461 17 Liberec
oldrich.ulicny@seznam.cz

K NĚKTERÝM VÝVOJOVÝM ASPEKTŮM MORFOLOGIE SOUČASNÉ ČEŠTINY

OLDŘICH ULIČNÝ

1

Ve svém přehledovém příspěvku bychom rádi prezentovali několik poznatků o vzájemném vztahu výrazných rysů současného morfologického vývoje češtiny. Jak ukazují někteří autoři v publikaci Hinrichs a Büttner 2004, jsou evropské jazyky „auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp". Ursula Doleschal 2000, Uličný 2003, 2000, 2010, 2013 aj. zase v této souvislosti pojednávají o deflektivizačních tendencích současných slovanských jazyků. To jsou také hlavní témata, kterými se zde chceme zabývat.

2

Vývoj morfologických kategorií ve flektivních jazycích se ubírá různými cestami ovlivňovanými jak vnitřními či vnějšími jazykovými funkcemi, jakož i působením ostatních jazykových rovin, tak strukturami jiných jazyků. Z univerzálií se obvykle uvádí ztráta bohaté morfologie v důsledku hláskového vývoje, ztráta příznakových či periferních kategorií a zachování kategorií centrálních, přejímání z cizích jazyků aj. (Bybee 1994).

Míra flektivnosti nebo naopak míra deflektivizačních tendencí je výslednicí různých, někdy dosti disparátních procesů. Čeština bývá považována za nejflektivnější slovanský jazyk a zdá se, že i novější vývoj nespisovných variet to potvrzuje (Uličný 2000). Podat celkový obraz deflektivity různých slovanských jazyků a kvantifikovat ho lze však s ohledem na nejistotu v hodnotách vah různých procesů vedoucích k témuž výsledku značně obtížně. Proto se neodvažujeme ani napodobit přístup Dvončův (1984: 107), který konstatuje „nejvyšší míru pohybu" jednotlivých ohebných slovních druhů ve slovenštině a škálu od nejvyšší míry dynamiky k nejnižší stanoví takto: 1. substantiva, 2. slovesa, 3. adjektiva, 4. číslovky, 5. zájmena.

Odhady pro češtinu se však zde budou – přes výraznou příbuznost obou jazyků – značně lišit. Například deflektivizační tendence u českých číslovek, zvl. vyšších, jsou výrazné nejen v důsledku pronikání zjednodušené morfologie substandardní, ale i zásluhou vnitřních vývojových tendencí. Tak v udávání letopočtu byl starší typ s řadovou číslovkou (*...roku tisícího devítistého dvacátého pátého...*) už dříve v normě i kodifikaci nahrazen číslovkou základní (*roku tisíc devět set dvacet pět*). K nekorektním šířícím se aglutinačním tendencím ve skloňování číslovek zvláště vyšších patří mluvené doklady jako o *sedmi seti* výtiscích místo o *sedmi stech.* Nejistotu v této oblasti se snaží

kodifikace spisovné normy odstranit zaváděním standardních, ale hovorových tvarů, které odkazují k rozšiřující se morfologické analogizaci. Tak kodifikované tvary Gen. *třech*, *čtyřech* vedle starších *tří*, *čtyř* mají oporu v zájmenné deklinaci typu *těch* (srov. *těch tří – těch třech*, vedle paradigmaticky regulérních *těm čtyřem*, *ty čtyři*, *o těch čtyřech*, s *těmi čtyřmi*). Integrační proces analogizující celý tvar má zřejmě větší naději stát se prostředkem neutrálním než proces aglutinizující: srov. kodifikační nepřijatelnost zřetelně aglutinizujícího skloňování číslovky *dva/dvě*, *oba/obě* v nespisovném kódu: *obou-ch*, *dvou-m*, *obou-ma.*

Poněkud jinak se vyvíjí systém českých substantiv. Zde je zřejmé, že deflektivizační tendence jsou podporovány progresivními integračními proudy na úkor distinkcí, diferenciací funkčních. Srov. starší diferenci lokativu *na hradě*, *v okrese* proti propozitivu (mluvit) *o hradu*, *o okresu.* Tento rozdíl se vyrovnává ve smyslu vítězství morfu *-u* (jen v místním úzu deklinace toponym se dosud drží opačně vyrovnané tvary ve prospěch koncového morfu *-e*: *o//v Zábřeze*, *v Nymburce*, *v Rakovníce*). Tyto rozdíly se dnes v publicistice stírají zachováváním dublet, srov. *Putin provázel Bushe i v Petrohradu/-ě.* Nominativem predikativním se vytěsňuje predikativní instrumentál; jak však ukázala Hlinovská (2000), je Instr. praed. v odborném stylu zastoupen rovnoměrně s nominativem. V mluveném i psaném českém jazyce západního typu (Čechy) se však Instr. praed. cítí jako výrazně knižní a nahrazuje se nominativem, příp. jinou konstrukcí: *Syn je truhlář / dělá truhláře*; *Autor je redaktor našeho listu.* Ve východní části území však Instr. praed. žije: *Když byl vojákem... Syn je stolařem.*

Výraznou syntaktizací prochází český genitiv adnominální, který vytlačuje jak pády jiné (*velkoobchod potravin* m. staršího *potravinami*), tak posesivní adjektiva (*boty babičky* m. *babiččiny boty*). Jeho deflektivizační potenciál je o to výraznější, že z mluveného jazyka vytlačil typ *babiččiný boty, dědových/-ejch šatů* se skloněním tvrdých adjektiv složených, opět však převážně jen na západě českého území.

Také nominativ jmenovací (*stalo se to v obvodu Praha 10* místo *v obvodu Prahy* nebo **v obvodu Praze*) je velmi produktivní a působí i u apelativ: *V měsíci listopad* (místo *listopadu*) *máme zavřeno.* Pojmenovací potřeby spjaté se současným typem civilizace a kultury jsou stále aktuální a deflektivizační tendence v oblasti jmen podporují; srov. snahu o zachování nominativu výrobní značky místo náležité české rekce přejatých proprií: *šampon od Schwarzkopf* m. *od Schwarzkopfa*, *kuře od McNaught* m. *od McNaughta* aj.

3

Druhou výraznou vývojovou tendencí současné češtiny je směřování některých syntetických struktur k analytickému typu. Nechceme se zde zabývat

teorií syntetismu a analytismu. Zatímco sborník Hinrichs – Büttner 2004 nese přímo název *Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp*, Schwegler 1990 a zvl. 1994 se domnívá, že „languages merely *seem* to pass through the cyclic evolution synthesis → analysis…“, a dále tvrdí: „the common view that some Indo-European (I-E) languages experienced a largely unidirectional drift towards analysis (thereby changing the morphological structure of I-E languages in a fundamental way) is not born out by the facts and is largely the result of gross oversimplification.“

Podle našeho názoru by v tomto případě bylo třeba stanovit testy, které by řešily, kdy je který vznikající syntetický jev výsledkem např. pevného slovosledu, případně zda jde o pohyblivý morf vytvářející přesto různé, byť zdánlivé, syntetické struktury. Schwegler 1993 považuje fonologické „splynutí“ (coalescence) za možný znak „of ongoing synthesis in some speech units (cf. I'll←I will, I'd←I would)“.

Srovnejme s tímto názorem analýzu českého morfu 2. sg. fem. prét. ind. *pracovala**s***. Tento morf také vytváří přízvukovou jednotku se svým výrazem, má charakter enklitika, a vytváří tedy zdánlivě syntetický výraz. Vzhledem ke své pohyblivosti vytváří tedy tyto možné struktury:

*Udělala**s** to ty*
*Ty**s** to udělala*
*To**s** udělala ty*, kde jde o následující morfy:

	uděl	–	a	–	l	–	a	–	s
morf:	lexikální		tematický		préteritum		femininum		2. sg

Podrobnější analýza této struktury ukazuje, že toto české *-s* se chová jako každá jiná stálá příklonka v češtině: jejich pořadí je dáno pravidly. V tomto jazyce je pravidlem řazení těchto a dalších nepřízvučných slov za prvním sémanticky úplným celkem, takže je dokonce možná věta *Toho nového psas mi nepřála*, kde v taktéž korektním dubletním tvaru préterita *nepřála jsi* [nepřa:lasi] se apokopovaný morf osoby a čísla přiklání k výrazu ve funkci syntaktického objektu, stejně jako v případě morfu nezkráceného:

Toho nového psa jsi mi [psasimi] *nepřála*.

Enklitikum se tedy nepřiklání k prvnímu přízvučnému slovu, srov. **Tohos/novéhos//Toho jsi / nového jsi psa mi nepřála*.

Jde zde podle mého názoru o klam grafického záznamu. Starší způsob psaní (19. stol.) samostatnost morfu *-s* graficky signalizoval: *udělal's*, *udělala's*. Počínaje 20. stol. se však v psané kodifikaci apostrof odstraňuje, a vzniká tak falešný grafický obraz syntetického typu, avšak v rámci reálného typu analytického.

Další problém vzniká u analytických tvarů sloves s nulovým morfem, tj. u českého préterita a tvaru irrealis (kondicionálu). Srovnej:

Sg.	udělal	jsem	*Pl.*	udělali	jsme
	udělal	-s/ jsi		udělali	jste
	udělal	0		udělali	0

Je tedy 3. sg. a pl. tvarem syntetickým, na rozdíl od zjevně analytických tvarů 1. a 2. sg. a pl.? Z hlediska syntaktického, tzn. z hlediska analýzy lineární struktury věty, jde o tvar syntetický, hledisko paradigmatické však tu zjišťuje typ analytický, s druhým členem nulovým. Toto hledisko se potvrzuje i dalším vývojem mluvené češtiny na západní části území. V 1. sg. a pl. je možné vypustit pomocný morfém *jsem* a *jsi*, avšak pak je nutné vyjádřit subjekt *já/my*: *Já tam nebyl*, *My o tom neslyšeli* (srov. Uličný 2010). Proti tomu v 3. sg. a pl. vyjádření subjektu nutné není, protože je korelativně zastupován i v textu paradigmatickým nulovým morfem 3. sg., pl.: *Nebyl tam*; *Neslyšeli o tom*.

4

Shrnujeme: Z uvedeného by mohlo plynout, že deflektivizace je jednoznačně prostředkem jistých vývojových posunů češtiny od flektivního k analytickému jazykovému typu. Je však zřejmé, že v důsledku narušování flektivního typu se jazyk může vyvíjet i k jazykovým typům jiným, zvl. směrem k typu aglutinačnímu; tento typ je v české morfologii zastoupen také, avšak spíše okrajově. Deflektivizace má tak vyústění ve strukturách typologicky různých; jejich klasifikace je se zřetelem k vývojovým tendencím jazyka někdy složitá. V české flektivní morfologii nacházíme v zásadě čtyři základní deflektivizační typy.

4.1

Vlastní deflektivizace, tj. skutečný zánik flexe; přesun periferních typů flexe k typům centrálním, prototypickým, tj. náhrada jednoho prostředku prostředkem jiným, a to jak flektivním, tak např. lexikálním; expanze syntaktických pádů Acc. a Nom. na úkor pádů tzv. sémantických, a to dokonce i v předložkových vazbách; expanze Gen. adnom. na úkor Adj. poss. aj.

4.2

Syntetizace, tj. vznik adverbializovaných nebo partikularizovaných výrazů z předložkových spojení typu *přitom*, *nadto*, *například*, nekorektně v písmu *narozdíl od*, *vpodstatě*...

4.3

Analytizace, tj. vznik předložkových pádů na místě pádů bezpředložkových, vznik a vývoj nepravých předložek jako důsledek intelektualizace jazyka, rozklad starých morfologických struktur analogicky podle struktur příbuzných, většinou na základě příznakových funkcí apod.

4.4

Syntaktizace: slovesná struktura tzv. jednočlenné věty slovesné se syntaktizuje, věta dostává formální podmět (pro-struktury) a část morfologických kategorií se tak přesouvá na formální podmět: srov. *Dnes tam fouká* vs. *Dnes* ***to*** *tam fouká*.

LITERATURA

BYBEE, Joan L.
1994 „Loss of Morphological Categories"; in ASHER, Ron E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (Oxford: Pergamon Press)

DOLESCHAL, Ursula
2000 *Das Phänomen der Unflektierbarkeit in den slawischen Sprachen* (Wien: Wirtschaftsuniversität)

DVONČ, Ladislav
1984 *Dynamika slovenskej morfológie* (Bratislava: Veda)

HINRICHS, Uwe – BÜTTNER, Uwe (eds.)
2004 *Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag)

HLINOVSKÁ, E.
2000 *Variace predikativního nominativu a instrumentálu v současné psané češtině.* Diplomová práce (Praha: Univerzita Karlova)

SCHWEGLER, Armin
1990 *Analyticity and Syntheticity* (Berlin: Mouton de Gruyter)
1994 „Analysis and Synthesis"; in ASHER, Ron E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (Oxford: Pergamon Press)

ULIČNÝ, Oldřich
2000 „Dynamika současné spisovné češtiny"; in *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 46, s. 130–136
2003 „K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích"; in POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš (eds.): *Česká slavistika: české přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21. 8. 2003* (Praha: Academia), s. 155–163
2010 „Zentrum und Peripherie in der Phonologie und Morphosyntax des Slawischen"; in BOCK, Bettina (Hrsg.): *Aspekte der Sprachwissenschaft: Linguistik-Tage Jena* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač), s. 129–138
2013 „Die Entwicklungsdynamik der heutigen tschechischen Morphologie"; in LACHOUT, Martin (ed.): *Aktuelle Tendenzen der Sprachwissenschaft* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač), s. 365–372

Krajina (Landscape) – lexical evolution assisted discourse analysis

The paper deals with a position of a lexeme krajina (landscape) which appears in the texts focused on the topic of Šumava (Bohemian forest). The paper compared texts about Šumava with current usage in the Czech national corpus (SYN2010) and with a diachronic material also. The paper tries to describe the ways of specific lexical actualizations in the discourse on Šumava.

Keywords: lexical evolution, discourse analysis, discourse, context, diachrony, Old Czech, corpus, Bohemian forest

Mgr. Michal Hořejší
oddělení vývoje jazyka
Ústav pro jazyk český
Akademie věd České Republiky, v. v. i.
Valentinská 1
110 00 Praha 1
mhorejsi@ujc.cas.cz

Tento příspěvek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR č. P406/10/1153 „Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování“ a GA ČR č. P406/10/1140 „Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)“

KRAJINA – ANALÝZA DISKURZU NA POZADÍ LEXIKÁLNÍHO VÝVOJE

MICHAL HOŘEJŠÍ

1 ÚVODEM

V rozsáhlém horském pásmu, které se rozprostírá na jihozápadní hranici České republiky, se během posledních dvaceti let odehrála významná proměna – vlivem masivní gradace lýkožrouta smrkového (kůrovce) se zde začal relativně rychle proměňovat vzhled velkých lesnatých ploch. Důsledkem této proměny byl ostrý a na první pohled silně polarizovaný spor o to, jak na šíření lýkožrouta adekvátně reagovat. Jedna diskurzivní koalice[1] stranila přístupu aktivnímu, tedy lesnickému zásahu spočívajícímu ve velkoplošném kácení stromů. Druhá diskurzivní koalice usilovala o přístup pasivní, bezzásahový (srov. Hořejší 2015a: 48–51). Výsledkem byla velmi nepřehledná a pro běžného čtenáře spíše nesrozumitelná síť rozličných protichůdných tvrzení. Aby komunikačně uspěly, začaly obě skupiny aktérů namísto o odborné texty opírat své argumenty o co možná nejpřesvědčivější prostorové a časové analogie[2] nebo o konceptualizaci šumavské kauzy coby fenoménu zasahujícího celý český rámec (Hořejší 2014: 113–115). Častým pojmem užívaným pro označení prostoru Šumavy přitom byla v těchto mediálních textech *krajina*: „Aktivisté monitorují okolí pralesa a dřevorubci kácejí zatím jen v okolní druhé zóně, z níž se pomalu ale jistě stává měsíční *krajina*“ (Českobudějovický deník 27. 8. 2003);[3] „Dosáhnout možnosti vybudovat tady kanalizaci nás stálo obrovské úsilí. Obec to nutně potřebuje, právě tak jako zdejší *krajina*“ (*Klatovský deník* 3. 8. 2004).[4]

V článku se zaměřím na to, jakou roli mohla v komunikaci o Šumavě sehrát sama povaha této lexikální jednotky. Pokusím se proto odpovědět na otázku, zda užívání lexému *krajina* v diskurzu[5] o Národním parku Šu-

/1/ K významu termínu srov. Hajer 1993, s. 45.

/2/ Např. analogie s německou či rakouskou stranou Šumavy, analogie se způsobem lesní správy na sklonku 19. století ap. Srov. Hořejší 2015b, c, d, Hořejší 2016, Hořejší 2017a, b.

/3/ Pro širší kontext viz http://sumava-corpus.narra.eu/Blokáda [přístup 15. 11. 2016]. Viz Hořejší – Mocňák 2016.

/4/ Pro širší kontext viz http://sumava-corpus.narra.eu/Splašky_už_nepotečou_do_přírody [přístup 15. 11. 2016]. Viz Hořejší – Mocňák 2016.

/5/ Pojmu *diskurz* zde užívám v souladu s tradicí tzv. Diskurzivně-historického přístupu (Discourse-historical Approach), tedy jako nadtextovou entitu definovanou (hyper)tématem. Srov. Wodak – Reisigl 2009: 89n. Diskurz o Národním parku Šumava proto vymezuji sdíleným tématem „Národní park Šumava“.

mava vykazuje v porovnání s jeho rolí v textech mimo tento diskurz nějaká výrazná specifika.

2 MATERIÁL

2.1 VÝCHOZÍ MATERIÁL

Jako výchozí materiál jsem použil textovou banku sestávající z předmluv k turistickým průvodcům, fotografickým publikacím, beletrii či vědeckým publikacím týkajícím se Šumavy. Důvodů, proč jsem vybral právě texty těchto žánrů, bylo více: a) jsou snadno přístupné, protože b) jejich počet je poměrně omezený; c) předmluvy jsou krátké a tematicky sevřené, d) nejsou primárně persvazivní, a vypovídají proto dobře o neutrálním pozadí diskurzu (odrážejí to, co je v rámci konkrétního diskurzu nepříznakové).

Tato banka (dále též PrefBankSynchr) obsahuje celkem 45 textů, z toho 14 turistických průvodců, 10 memoárů, 10 odborných textů, 8 fotografických publikací a 3 texty beletristické. Všechny knihy, z nichž jsem předmluvy čerpal, byly poprvé publikovány mezi roky 1991 a 2013.

Korpus, který jsem lemmatizací z této banky vytvořil, obsahuje zhruba 5 600 typů a 27 000 tokenů.

2.2 DOPLŇUJÍCÍ MATERIÁL

Výsledky analýzy PrefBankSynchr jsem srovnal s materiálem Českého národního korpusu (SYN2010)[6] a s textovou bankou mediálních textů o Šumavě z let 1991–2010 (dále též MediaBank). Tato rozsáhlá banka o velikosti 2,4 mil. slov obsahuje články publikované v novinách, časopisech, na webu a přepisy reportáží a rozhovorů z rozhlasu a televize.

2.3 REFERENČNÍ MATERIÁL

Závěry, které vyplynuly z konfrontace třech uvedených textových rámců, jsem následně porovnal s materiálem diachronním – s lístkovými archivy oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.,[7] jež jsou optimální sondou do historie / geneze lexikálního významu jednotky *krajina*, a který proto nabízí dobrou bázi pro explanaci eventuální sémantické rozmanitosti v synchronním kontextu.

/6/ Viz http://ucnk.ff.cuni.cz/ [přístup 6. 10. 2014].

/7/ Staročeský lístkový archiv uložený v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR a Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny http://madla.ujc.cas.cz/ [přístup 6. 10. 2014].

3 ANALÝZA

3.1 PrefBankSynchr

Lemma *krajina* se v PrefBankSynchr vyskytlo celkem 75× a bylo 37. nejfrekventovanějším, mezi autosémantiky (včetně jednotek *být* a *mít*) pak 15. nejfrekventovanějším.

#	text / konkordance	rok	význam
1	obraz osídlení *šumavské krajiny* doplnil vznik množství větších i menších vesnic	1991	oblast
2	putování za *krajinou a lidmi*	2010	estetika
3	roste zájem právě o ty atributy, které *naši krajinu činí krajinou kulturní*	2010	utvoření
4	autorka se svěřuje svým intimním vztahem ke *krajině, přírodě, stromům i zvířatům*	2010	estetika
5	to není jen *jedinečná krajina a příroda*, rozhodně k ní patří předivo lidských osudů, příběhů i legend zdejších svérázných obyvatel	2011	estetika
6	Šumava tu už není jako dříve, stala se zcela *chudou krajinou* a její děti se v ní nemohou uživit	2008	oblast
7	podobně jako Klostermann tak i oni zobrazovali nejen *krajinu a přírodu horského kraje* ale také život a práci jeho obyvatel	2008	estetika
8	kdysi *kulturní krajina* proměněná ve zdevastované hraniční pásmo a rozsáhlý vojenský prostor	2013	utvoření
9	možná je to rozlehlostí zdejší *„divoké přírody“*, kterou už jsme ve zbytku země proměnili v *„krajinu kulturní“* převázanou pentlemi dálnic a železničních koridorů	2010	utvoření
10	velmi omezené hospodaření v *krajině hraničního pásma* vytvořily výborné podmínky	2010	oblast
11	Šumava nás při každém setkání upoutává svojí *krajinou, svým vnějším projevem*	2009	pohled
12	louky a pastviny zplaněly, *krajina* osiřela	2009	oblast
13	vždy se impozantně zvedá nad *okolní krajinu* jako trup mohutného plavidla	2010	pohled
14	malebné pohoří na jihozápadě Čech je jedinečné nejen svou *krajinou a přírodou, ale také svou bohatou minulostí*	1999	estetika
15	*krajinu* kolonizovaly významné kláštery	1999	oblast

16	řada památek tvoří výrazné dominanty *sídel nebo celé krajiny*	1999	pohled
17	jen *málokterá krajina* u nás má tak individuálně vyhraněný charakter jako Šumava	1996	oblast
18	nevyzkoušený pokus „vrátit“ *kulturní krajinu přírodě*	2009	utvoření
19	*krajinu*, která si zaslouží, aby se na ní hospodařilo a aby se chránila	2009	oblast
20	proto jsem vybudoval či zrekonstruoval v některých zaniklých vesnicích penzion či hotel pro návštěvníky Šumavy, připomínající zašlou lokalitu, zaniklou *kulturní krajinu*	2009	utvoření

Tabulka 1 – excerpce PrefBankSynchr, příklady

Na základě dokladů, jejichž povahu ilustruje tabulka 1, jsem provedl následující lexikografický popis:

krajina, -y f.
1. oblast, region, zvl. (geograficky) vymezené území, též jaká (chudá ap.)
2. oblast charakteristická způsobem svého utvoření, zvl. kulturní krajina – oblast utvořená společnou činností člověka a přírody
3. oblast charakteristická svou estetickou n. historickou kvalitou
4. část urč. území obsáhnutelná pohledem (zvl. z jednoho bodu)

Výrazným sémem (srov. Němec 1995: 186n.) lexému *krajina* v PrefBankSynchr je ohraničenost a způsob utvoření. Nejčastěji se jedná o území, které je charakteristické společnou historií (viz tabulku 1 #15 „*krajinu* kolonizovaly významné kláštery“, kde *krajina* reprezentuje celou Šumavu) nebo jednotnou estetickou kvalitou a způsobem utvoření (tamtéž #8 „kdysi kulturní *krajina* proměněná ve zdevastované hraniční pásmo“ – opět celá Šumava). *Krajina* je zde definována kompaktností, a to jak svého tvaru, tak i svého vývoje; něčím se zkrátka odlišuje od toho, co obklopuje její hranice. Podstatným aspektem této kompaktnosti je přitom (společná) aktivita člověka a přírody.

3.2 SYN2010

V rozsáhlém korpusu SYN2010 má lemma *krajina* 9 247 dokladů. *Krajina* se nejčastěji v kontextovém rozsahu -5/+5 pojí s plnovýznamovými lemmaty *okolní*, *příroda* a *člověk*; v rozsahu -3/+3 s lemmaty *okolní*, *příroda*, *ochrana* a *kolem*; v rozsahu -1/+1 pak s *okolní*, *kolem*, *otevřený*, *zdejší*.[8]

/8/ Doklady uvádím podle frekvence v sestupném pořadí.

Jednotka *příroda* a *ochrana* je specifická, neboť se ve většině případů vyskytuje v názvech institucí „Agentura ochrany přírody a *krajiny*", „Zákon o ochraně přírody a *krajiny*" ad. Význam *krajiny* lze v těchto názvech definovat jako „oblast charakteristická způsobem svého utvoření", konkrétně součinnosti přírody a člověka.[9] Jedním z důležitých aspektů ochrany *krajiny* je péče o její vzhled a stabilitu.

Krajina je však v materiálu SYN2010 nejfrekventovaněji definována centrem. „Okolní krajina" – nejčastější kolokace – je území, které se rozprostírá kolem bodu, z něhož je obsáhnutelné pohledem – např. „Zapadající slunce tou dobou barví okolní *krajinu* do zlatorůžova" (*Lidé a Země* 10/2004) nebo „kolik je zde zeleně a jak malebná je okolní *krajina*" (*Právo* 23. 5. 2006).

Zásadním sémem *krajiny* je tudíž ohraničenost a částečně také utvořenost (předně v názvech – agentura, zákon ap., v nichž je *krajina* výsledkem činnosti přírody a člověka).

Krajina je podle kolokační analýzy SYN2010 zejména výsek zemského povrchu definovaný centrem a hranicí, charakteristický svou estetickou (mimo jiné též přírodní) kvalitou. Přičemž centrem je člověk-pozorovatel, hranicí obzor.

3.3 PRŮBĚŽNÉ VÝSLEDKY

Z práce se SYN2010 vyplývá, že pojem *krajina* je v aktuálních kontextech užívaný k označování skutečnosti především vizuální. *Krajinou* nejčastěji míníme to, na co *Slovník spisovného jazyka českého* naráží pod heslem *krajina* ve významu číslo dvě – „obraz zpodobující krajinu". *Krajina* je pro nás obrazem a my, pozorovatelé, jsme jejím centrem.

Materiál PrefBankSynchr tento koncept do jisté míry odráží (viz tabulku 1 #16 „tvoří výrazné dominanty sídel nebo celé *krajiny*"; tamtéž #11 „Šumava nás při každém setkání upoutává svojí *krajinou*, svým vnějším projevem"), je však doplněn dominantnějším konceptem *krajiny* jako ohraničeného území s jednotnou historií. Koncept *krajiny* jako především vizuálního (estetického) fenoménu se zde pak konkretizuje a transformuje prostřednictvím momentu způsobu utvoření (který je v SYN2010 přítomen především v názvech institucí „Agentura ochrany přírody a *krajiny*", „Zákon o ochraně přírody a *krajiny*" ad.). Do hry zároveň v PrefBankSynchr vstupuje ustálené spojení *„kulturní krajina"*, na něž v korpusu SYN2010 narazíme relativně vzácně, a navíc zejména v odborných textech či učebnicích. Lze se proto domnívat, že důvodem k užití konceptu krajiny jakožto výsledku (lidské) činnosti může v korpusu předmluv být sám žánr předmluvy turistického průvodce, jenž je zacílen zejména na turistu, který do dané oblasti přichází také

/9/ Srov. též zákon 114/1992 Sb.: „Ochranou přírody a krajiny se podle tohoto zákona rozumí dále vymezená péče státu a fyzických i právnických osob o volně žijící živočichy, planě rostoucí rostliny a jejich společenstva, o nerosty, horniny, paleontologické nálezy a geologické celky, péče o ekologické systémy a krajinné celky, jakož i péče o vzhled a přístupnost krajiny."

proto, aby ji viděl, nebo žánr předmluvy obecně, který se zpravidla musí vypořádat s minulostí regionu a s rolí člověka v ní (zvláště průvodci a odborné publikace obsahují v předmluvách kapitoly „příroda“, „osídlení“, „historie“ ad.). To vše v poměrně malém rozsahu, který vyžaduje mnohá zjednodušení. Frekventovanost konceptu *krajiny* založeného na její utvořenosti by se proto dala vyložit jako vyplývající ze specifické povahy žánru, který chce *krajinu* (prostor) vidět jako kompaktní (nemá místo pro popis detailu) a historicky ukotvenou (tedy nějak utvořenou).

Jsem však přesvědčen, že významnou roli ve způsobu zacházení s významem pojmu *krajina* v PrefBankSynchr hraje specifický charakter diskurzu o Šumavě.

3.4 MediaBank – referenční korpus[10]

Výsledky porovnání žánrově specifického a nevelkého korpusu PrefBankSynchr s univerzálním nevyhraněným korpusem českého jazyka SYN2010 jsem v další fázi konfrontoval s rozsáhlou bankou mediálních textů o Šumavě MediaBank, a to s jasnou motivací – ověřit, zda zvláštnosti, jež vykazuje sémantická struktura lexému *krajina* v PrefBankSynchr, vyplývají z povahy diskurzu o Národním parku Šumava. Jinými slovy jsem se rozhodl zjistit, jestli se v MediaBank vyskytují koncepty totožné s těmi, které jsou příznakové pro PrefBankSynchr.

Mediální korpus textů o Šumavě, který pochází z let 1991–2010, obsahuje 2,4 mil. slov a zhruba 45 000 typů. Rozložení textů je následující:

rok	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
počet	1	1	36	30	47	41	53	14	102	299
rok	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
počet	457	409	435	377	157	577	0	925	887	582
celkem	5430									

Tabulka 2 – Distribuce textů v MediaBank

Lexém *krajina* je zde 193. nejfrekventovanějším typem a 122. nejfrekventovanějším autosémantikem. V celé bance se vyskytuje celkem 1 595×, a je tudíž v porovnání s PrefBankSynchr zastoupeno o poznání méně – 0,06% vs. 0,27% podíl tokenů. Předstihly ji zde například jednotky *kůrovec*, *ekolog*, *názor* nebo *jihočeský*, tedy slova, která buď obecně patří do mediálního rámce, nebo nepatří do žánru předmluvy (např. *názor* spadá do žánru fejetonu či rozhovoru, a náleží tedy spíše novinám; v předmluvě, která standardně působí nevyhraněně, je *názor* naopak očekávatelný méně). *Krajina* zde přesto není

/10/ Srov. např. Hardt-Mautnerová 1995, Partington 2003, 2008.

lemmatem periferním – v korpusu SYN2010 se *krajina* vyskytuje 76× v 1 milionu pozic, v MediaBank je to zhruba 664×. *Krajina* v diskurzu o Šumavě proto jednoznačně patří mezi klíčová (tematická) slova.[11]

Kontexty, v nichž se v mediální bance *krajina* objevuje, dělím po vzoru PrefBankSynchr následovně:

#	text / konkordanc	rok	význam
1	Tvrdí, že žijeme v hustě obydlené *kulturní krajině*	2002	utvoření
2	tvoří značnou plochu naprosto neúměrnou *kulturní krajině*, jakou bezesporu Šumava byla a ještě je	1993	utvoření
3	Jsou tady hektary vykáceného lesa. *Krajina* je naprosto jiná.	2003	pohled
4	Má zachovat *nádhernou krajinu* a zajistit, že ji budou moci nadále obdivovat tisíce lidí.	2001	estetika
5	kteří se tady vysoko *nad okolní krajinou* cítí být blíže k Bohu	1995	pohled
6	to nejcennější, co Šumava má – *krásnou přírodu a krajinu*	2008	estetika
7	věřím i tomu, že se jedná o *blaho lidí a krajiny*	1997	ekosystém
8	tak, aby les znovu chránil *okolní krajinu* proti povodním	2001	oblast
9	Tak je možné sestavit přibližnou rekonstrukci vývoje *krajiny* v holocénu	2008	ekosystém
10	Cíle vidíme v ochraně a péči o *flóru a faunu i celou krajinu*	1999	ekosystém

Tabulka 3 – excerpce MediaBank, příklady

Shodně se situací v PrefBankSynchr je u dokladů z MediaBank častým sémem způsob utvoření a estetická kvalita. *Krajina* jakožto pojem označující určitou vymezenou oblast, tedy význam, který je v předmluvách hojný, se v médiích objevuje jen sporadicky. Ohraničenost zde vystupuje spíše implicitně prostřednictvím konceptu „pohled“, který konstruuje *krajinu* jako část určitého území obsáhnutelnou právě pohledem. A to nikoli nutně pohledem „z jednoho bodu“, jak vyplývá z kolokací SYN2010. Důkazem toho je, že právě na rozdíl od SYN2010 MediaBank prakticky neeviduje syntagma *okolní krajina*; adj. *okolní* se zde pojí většinou s jednotkami *les*, *porost* či *obec*. Znamená to, že v MediaBank je sice estetický rozměr *krajiny* stabilně přítomný, je však výrazněji podřízen způsobu jejího utvoření než jejímu vzhledu. Na rozdíl od PrefBankSynchr se zde objevuje konceptualizace *krajiny* jakožto (eko)systému či obecněji (životního) prostředí.

/11/ Klíčovým slovem míním takovou lexikální jednotku, která je nositelem tématu prostupujícího celým diskurzem.

Shodně s PrefBankSynchr vykazuje MediaBank důraz na užití *krajiny* zejména ve významu kompaktního celku, který je utvořen (zpravidla součinností člověka a přírody), má jednotnou historii a vyvolává též vizuální dojem, přičemž sém ohraničenosti je pouze fakultativní. Tento koncept se nejzřetelněji ukazuje v dokladech obsahujících syntagma *kulturní krajina*.

3.5 INTERPRETACE

Výsledky analýzy třech pramenů, PrefBankSynchr, SYN2010 a MediaBank, vedou k závěru, že používání lexému *krajina* je v diskurzu o Šumavě ze synchronního hlediska specifické, a tudíž příznakové. Jelikož oba korpusy textů o Šumavě vykazují úzus velmi podobný, konstatuji, že žánr (předmluva k průvodci, novinový fejeton ap.) na způsob zacházení s jednotkou *krajina* nemá v diskurzu o Šumavě výrazný vliv.

4 DIACHRONNÍ PRAMENY

Výsledky srovnání synchronních pramenů jsem konfrontoval s významem jednotky *krajina*, který vyplývá z materiálu pocházejícího ze starších vývojových fází češtiny. Výrazný sémantický rys lexému *krajina*, který je specifický pro texty realizující diskurz o Národním parku Šumava – utvořenost / spravovanost –, může mít svou paralelu právě v minulosti.

4.1 STAROČESKÝ LÍSTKOVÝ ARCHIV

Ze staročeského materiálu oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v němž se jednotka *krajina* vyskytuje celkem 278×, jsem vytvořil slovníkové heslo s následující strukturou:

krajina, -y f.
1. zvl. pl. čeho (hmotného) konec, krajní část, zakončení
2. zvl. pl. čeho (území) okraj, konec, zvláště nejzazší část, též fig.
3. též pl. ohraničené území zpravidla spravované (z centra), též jaký (chebský ap.)
– území urč. správního celku ležící vně sídel
– pole
4. astr. zvl. pl. sféra

Nejčastěji se jednotka *krajina* objevuje jako ekvivalent za lat. *finis, -is m.*, *terminus, -i m.*, *pars, partis f.* (téměř bezvýhradně v plurálových tvarech[12]) či *regio, -onis f.* Klíčovým příznakem těchto dokladů je ohraničenost – *krajinou*

/12/ Vyjma dokladů slovníkových.

je nejčastěji buďto přímo hranice („přišla z *krajin* světa“[13] BiblDrážď[14] Lc 11,31 za lat. „a finibus terrae“[15]; BiblEkum[16] má na stejném místě „z nejzazších končin země“; „až do *krajin* okrslku“ MamKap Ps 71,8 za lat. „ad terminos orbis“; „až do *krajin* světa zemí“ BiblOl) nebo oblast touto hranicí vymezená („všecky *krajiny* tvé“ BiblPraž za lat. „omnes terminos tuos“; „do *krajin* galilejských“ EvZimn za lat. „in partes galilacae“). Zajímavým (byť jen slovníkovým) dokladem, kterým lze dobře argumentovat pro souběh významu „hranice“ a „ohraničené území“, je *krajina* za lat. *municipium,-ii n.* (SlovOstřS), hradba, ohrazené sídlo.

Krajina se v lístkovém archivu objevuje relativně často také za lat. *provincia, -ae f.*, územně správní jednotku, většinou území (silou) přidružené k většímu celku – „královstvie jeho v provincí, točíš v *krajinu* obrátí“ ComestC. Zde je význam „ohraničené území odněkud spravované n. někomu náležící“ evidentní. *Krajina* se však objevuje také jako ekvivalent lat. *districtus, -us m.*, tedy „okolí“, konkrétně území obklopující určité centrum (a z něho pravděpodobně také spravované), viz glosu k ProkPrax 68, 10. Vedle ohraničenosti tímto vstupuje také sém „obklopování“ a „přináležitosti“. S přináležitostí pak souvisí také okrajový význam „pole, dvůr“, tedy vymezená část pozemku (půdy) spravovaná nějakým hospodářem (viz „podlé *krajiny*“ EvPraž za lat. „juxta praedium“; „podlé dvora“ BiblOl, „v blízkosti pole“ BiblEkum).

Je potřeba zmínit též terminologický rozměr, který lexém *krajina* ve středověké češtině – jak ukazuje výše uvedený doklad z ComestC – nepochybně nese. *Krajina* byla pravděpodobně správním celkem řízeným z center (zpravidla měst); součtem jednotlivých „*krajin*“ pak mohlo být například „království“ nebo „země“ („ta *krajina* i to knieže slušie k koruně královstvie Franského“ ArchČ). Významy se však jistě běžně mísily a zaměňovaly. To ale nic nemění na skutečnosti, že význam „oblast vymezená hranicí“ či „obklopující své správní centrum“ stál vedle významu „hranice“ samostatně.

Vedle vztahů prostorově horizontálních vyjadřovala jednotka *krajina* ve staré češtině také vztahy vertikální. Doklady „*krajin* nebeských“ či „najvyšších *krajin*“ a „*krajin* dolejších“ (sfér) doplňuje opozice „svrchek země – *krajiny* země“ BiblOl Dt 28,64; BiblEkum i BiblKral má na témže místě „od jednoho konce země do druhého“. Ukazuje se zde možná jedno ze specifických středověkých vnímání obývaného prostoru jako útvaru, který se směrem ke svému středu zvyšuje – nejlépe asi tvaru kužele.[17]

/13/ Veškeré diachronní doklady uvádím v transkribované podobě.

/14/ Zkratky všech stč. rukopisů uvádím podle úzu *Staročeského slovníku* (viz *Staročeský slovník*, „Úvodní stati“, soupis pramenů a zkratek).

/15/ *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, s. 1631.

/16/ Český ekumenický překlad bible.

/17/ Srov. Eco 2013: 13–14.

V souladu s předpokladem je lexém *krajina* ve staré češtině charakteristický sémem ohraničenosti a (formální) spravovanosti.

4.2 STŘEDNĚČESKÝ LÍSTKOVÝ ARCHIV

Ve středněčeském lístkovém archivu oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR se nachází 44 dokladů. Častým významem je – srovnatelně se starou češtinou – prostý okraj (lem roucha, obruba hrnce; termín pro druh lati ap.). Nejfrekventovanějším významem je však správní celek, oblast, provincie (viz např. „jměnie tvé *krajiny* země“ HrubPřekl;[18] „súdce té *krajiny*“ HrubýOtc[19]). Objevuje se i význam sféra (astr.).

Lexikografický popis jsem strukturoval následovně:

krajina, -y f.
1. též pl. čeho (hmotného) konec, krajní část, zakončení
– krajní prkno n. lať
2. též pl. ohraničené území zpravidla spravované z centra, též jaký (cizí ap.)
– pole
3. čeho (pevniny) okraj, břeh
4. astr. sféra

Výrazným sémem je zde tudíž, podobně jako v češtině staré, ohraničenost a spravovanost. *Krajina* se hojně vyskytuje coby ekvivalent za lat. *provincia, -ae f.* jako ustálený pojem označující daný způsob správy (např. „*krajiny* kralování“ KronFlorBian,[20] „vládařům po *krajinách*“ EusebHist[21]). V porovnání se staršími českými doklady se ve středněčeském období objevuje *krajina* spíše ve tvarech singuláru, význam „okraj, hranice ap.“ totiž pravděpodobně postupem času atrofoval. Úzus se zkrátka stále více posouval od „hranice, meze“ k „ohraničenosti“.

4.3 INTERPRETACE

Krajina měla ve starších vývojových fázích češtiny význam, který se současným územ, v němž dominuje příznak estetické kvality, spíše nekoresponduje. Je to jistě dáno už zcela odlišným způsobem, jakým zvláště středověk přistupoval k přírodě.[22] *Krajina* ve starší češtině převážně pojmenovává území, které se nachází na hranici nebo je touto hranicí vymezeno. Distinktivním rysem určité *krajiny* pak tedy není její vizuální podoba, ale způsob správy

/18/ Rukopisný sborník překladů Řehoře Hrubého z Jelení (1513).

/19/ Životy svatých otců Řehoře Hrubého z Jelení (1516).

/20/ Kronika aneb historia o veliké milosti knížete a krále Floria z Hispaní a jeho milé paní Biancefloře (1519).

/21/ Historia církevní Eusebia, příjmím Pamfila, biskupa Cesarienského v Palestině (1594).

/22/ Srov. LeGoff 1991: 143n.

nebo lépe její přináležitost k urč. správnímu celku či centru. Že se jedná o význam původnější, ukazuje nejen etymologie slova *krajina* (k psl. *krajь* okraj, hranice; Machek interpretuje *kraj* jako 2. okrsek, prvotně asi okrsek z hlediska mluvícího okrajový, vzdálený (srov. končina), a tím i něčím odlišný a charakterizovaný jako jistý celek (odtud *krajina*),[23] ale hlavně lat. ekvivalenty v předlohách přeložených textů. Jak uvádím v kapitole 4.1, mezi nejčastější lat. paralely české *krajiny* patřily jednotky *regio*, *finis*, *pars*, *terminus* či *provincia*.

Regio < *rego*[24] ovládat, panovat a *provincia* < *vinco* vítězit odpovídají konceptu spravovanosti, který je ve staré češtině jedním z centrálních.

Finis < *figo* přibíjet, zatloukat a *terminus* (srov. *termen*) hraniční kámen pak odpovídají dalšímu centrálnímu konceptu – konceptu ohraničenosti.

Střední čeština – alespoň ta, kterou rekonstruuji z velmi omezeného materiálu – v překladových dokladech odráží téměř jen lat. *provincia*.

Navzdory patrnému vývoji lze konstatovat, že starší (stará a střední) čeština užívá lexému *krajina* převážně ve významech archaických (pro označení hranice nebo území jí vymezeného), ovšem modifikovaných příznakem spravovanosti, který s postupem času nabývá větší váhy, a v textech středněčeských již dominuje.

5 ZÁVĚR

Na výzkumnou otázku, kterou jsem položil v úvodu tohoto článku, odpovídám: „Ano, lexém *krajina* se v textech o Šumavě projevuje specificky." Zatímco v běžném úzu je určujícím příznakem *krajiny* její estetická kvalita (zvl. panoramatičnost), v diskurzu o Šumavě je to vedle estetické kvality také výrazný příznak utvořenosti (přírodní nebo kulturní) související s různými konkrétními způsoby její správy.

Jsem přesvědčen, že na pozadí této asymetrie stojí především mimojazyková skutečnost, a sice dlouholetý spor o způsob správy a o budoucí podobu území Národního parku Šumava. Vyslovuji současně hypotézu, podle níž aktuální diskurz o Šumavě využívá sémantických reziduí, která se v současné češtině drží na periférii a jsou vázána na konkrétní žánry. Jinými slovy, šíře sémantického pole lexému *krajina* umožňuje mluvčím užívat pojmu v intencích daných klíčovým diskurzivním tématem – správou Šumavy.[25] Užívání *krajiny* ve specifickém významu zároveň napomohlo

/23/ Viz Machek 1971: 288.

/24/ Viz *Oxford Latin Dictionary* 1968 a Pražák – Novotný – Sedláček 1955.

/25/ Srov. Hořejší 2015a: 48.

upevnění a neutralizaci[26] obrazu Šumavy coby území nutně spravovaného, kulturního.[27]

6 VÝHLEDY

Eventuální budoucí výzkum by se měl jednak zaměřit na popis sémantického vývoje lexémů *kraj* či *končina*. Jsem přesvědčen o tom, že právě v jednotce *kraj* přetrval historický význam „ohraničené území zpravidla spravované (z centra)“. Další význam „čeho (území) okraj, konec, zvláště nejzazší část“, který ve staré a střední češtině patřil mezi centrální, se pak udržel v jednotce *končina*. *Krajina* tak získala prostor posunout se k významům, které dominují dnes. Dále by bylo potřeba analyzovat bohatý materiál zvláště 19. a 20. století (třeba s důrazem na texty, které se týkají Šumavy). Jen tak je možné popsat sémantický vývoj *krajiny* i tento dílčí rys diskurzu o Šumavě komplexně.

/26/ Neutralizací míním posun konceptu z úrovně názoru či hodnocení do roviny nepříznakového pozadí (stereotypu).

/27/ Viz Hořejší 2014.

LITERATURA

1960 *Slovník spisovného jazyka českého* (Praha: Nakladatelství československé akademie věd). Dostupný z www: ssjc.ujc.cas.cz.

1968 *Oxford Latin Dictionary* (London: Oxford University Press)

1968 *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (Praha: Academia)

1983 *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft)

2006 *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad* (Praha: Česká biblická společnost)

ECO, Umberto
2013 *Dějiny legendárních zemí a míst* (Praha: Argo)

Le GOFF, Jacques
1991 *Kultura středověké Evropy* (Praha: Odeon)

HAJER, Maarten
1993 „Discourse Coalitions and the Institutionalization of Practise: The Case of Acid Rain in Britain"; in FISCHER, Frank – FORESTER, John (eds.): *The Argumentative turn in policy analysis and planning* (Durham: Duke University Press), s. 43–76

HARDT-MAUTNEROVÁ, Gerlinde
1995 *Only Connect. Critical Discourse Analysis and Corpus Linguistics* (Lancaster: University of Lancaster)

HOŘEJŠÍ, Michal L.
2014 „Národní park Šumava: boj s vlastní minulostí"; in LUKEŠOVÁ Anna (ed.): Život je boj? Nezbytnost konfliktů v přírodě, společnosti a vědě (Plzeň: Západočeská univerzita), s. 111–117
2015a „Národní park Šumava: Hruška vs. Stráský, dva rozhovory z března 2011"; *Studie z aplikované lingvistiky* 6, č. 1, s. 47–69
2015b „Šumava Karla Klostermanna – Prostředí románu Ze světa lesních samot"; Šumava, čtvrtletník Správy Národního parku Šumava, léto 2015, s. 22–23
2015c „Šumava Karla Klostermanna – Prostředí Ráje šumavského a Črt ze Šumavy"; Šumava, čtvrtletník Správy Národního parku Šumava, podzim 2015, s. 24–25
2015d „Šumava Karla Klostermanna – Co se pod tímto pojmem skrývá?"; Šumava, čtvrtletník Správy Národního parku Šumava, zima 2015, s. 24–25
2016 „Co je to Šumava? Proměny jejího vymezení a recepce"; in DAVID Jaroslav (ed.): *Toponyma, Kulturní dědictví a paměť míst* (Ostrava: Ostravská univerzita), s. 144–156
2017a „Obraz Karla Klostermanna v české (literární) historiografii"; *Slovo a smysl* 14, č. 27, s. 60–74
2017b „Karel Klostermann – dokumentarista Šumavy?"; Česká literatura 65, č. 4, s. 565–589

HOŘEJŠÍ, Michal – MOCŇÁK, Michal
2016 *Korpus textů o Šumavě*; http://sumava-corpus.narra.eu

MACHEK, Václav
1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

NEJEDLÝ, Petr et al.
2010 *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*; https://madla.ujc.cas.cz

NĚMEC, Igor
1995 „Diachronní lexikografie"; in ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renata (eds.): *Manuál lexikografie* (Praha: H & H), s. 182–210

PARTINGTON, Alan
2003 *The Linguistics of political Argumentation: The Spin-doctor and the Wolf-pack at the White House* (London: Routledge)
2008 „The Armchair and the Machine: Corpus-Assisted Discourse Research"; in TORSELLO, Carol Taylor – ACKERLEY, Katherine – CASTELLO, Erik: *Corpora for University Language Teachers (*Bern: Peter Lang), s. 189–213

Staročeský lístkový archiv. Uložený v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

WODAKOVÁ, Ruth – REISIGL, Martin
2009 „The Discourse-Historical Approach (DHA)"; in WODAKOVÁ, Ruth – MEYER, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis. Second Edition* (London: SAGE Publications), s. 87–121

Český národní korpus – SYN2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z www: http://www.korpus.cz.

The Nonparadigmaticly Formed Adjectives and Their Status in Word-forming Paradigm

Study deals with the nonparadigmaticly formed adjectives in word-forming paradigms of czech verbs. Verbs are suitable material for studying word-forming paradigms because of their large derivation potenciality (especially prefixal derivation is potencial) and for their ability to form verbal aspectual counterparts and multiplicativity counterparts. Study is focused on verbal ability to be basis of nonparadigmatical formation of verbal adjectives. Study indicates how is possible to record these adjectives in word-forming paradigma.

Keywords: adjectiv, word-forming, morphology, derivation, paradigms

doc. Mgr. Patrik Mitter, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Pedagogická fakulta
Univerzita J. E. Purkyně
České mládeže 8
4000 96 Ústí nad Labem
patrik.mitter@centrum.cz

Práce byla vypracována na základě podpory studentského grantového projektu v rámci specifického výzkumu na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.

NEPARADIGMATICKY TVOŘENÁ ADJEKTIVA VERBÁLNÍ A JEJICH STATUS VE SLOVOTVORNÝCH PARADIGMATECH

PATRIK MITTER

1 ÚVOD

Pro studium slovotvorných vztahů mezi jednotlivými lexikálními jednotkami má klíčovou roli jejich přehledné znázornění. V české lingvistické literatuře dosud stále chybí slovotvorný slovník, který by tyto vztahy zachycoval.

Slovotvorný slovník má k dispozici slovenská lingvistika. *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (1. vyd. 2005, 2. upravené vyd. 2007) vydal kolektiv slovakistů Filozofické fakulty Prešovské univerzity v Prešově. Tento slovník je primárně slovníkem morfematickým, vedle toho však i slovotvorným. Zachycuje tedy i slovotvorné vztahy mezi lexikálními jednotkami se stejným kořenným morfémem. Autoři zvolili z důvodu úspornosti formu lineárního zpracování do podoby sloupcové (nikoli tedy formu plošného zpracování, přičemž se členy jednotlivých slovotvorných řad uvádějí bezprostředně pod sebou). Výchozí členy slovotvorných řad vztahující se ke stejnému motivantu je však třeba ve sloupci vyhledávat, neboť se v něm nacházejí na různých místech. Tato skutečnost klade na uživatele slovníku větší nároky, neboť se v textu musí neustále orientovat. Pro uživatele by tak komfortnějším bylo zpracování plošné. Nevýhodou plošného zpracování je však v případě tištěného vydání takového slovníku jeho finanční náročnost. Zpracování některých slovotvorných paradigmat (dle dříve užívané terminologie slovotvorných hnízd) by zaplnilo i několik stran textu.

V návaznosti na dosavadní slovotvorná bádání se v rámci interních projektů SGS na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem rozhodl tým ve složení P. Mitter, J. Marvan, M. Marvanová[1] přistoupit ke zpracování teoreticko-metodologického konceptu slovotvorného slovníku, a to na bázi vybraných domácích slovesných kořenných morfémů. Projekt s názvem *Základy slovotvorné paradigmatiky* sloves je zaměřen na domácí primární slovesa. Ta byla vybrána pro svou velkou slovotvornou potencialitu – schopnost tvořit předponové i příponové odvozeniny a na nich založené další odvozeniny, čímž vznikají rozsáhlejší slovotvorná paradigmata, vhodná pro popis bohatství slovotvorněmotivačních vztahů mezi jejich členy.

/1/ Součástí týmu jsou i studenti doktorského studijního programu Š. Pešková, J. Holasová a student magisterského studijního programu P. Frič. Po úmrtí „duchovního otce" projektu J. Marvana je však otázkou, zda a do jaké míry bude práce na slovníku dále pokračovat.

Při popisu slovotvorněmotivačních vztahů mezi členy slovotvorných paradigmat je třeba se vypořádat s odlišením morfologického a slovotvorného tvoření. Morfologickým tvořením rozumíme buď pravidelné tvoření tvarů, které označujeme jako paradigmatické, nebo tvoření sice nepravidelné, ale realizující potenciální formy v rámci lexikálně-gramatické kategorie vidu a podle některých pojetí i násobenosti slovesného děje.[2]

K paradigmaticky tvořeným adjektivům verbálním náležejí ta, která jsou formálně motivovaná tvary příčestí trpného nebo činného, resp. přechodníku přítomného či minulého. Cílem naší stati je zamyšlení nad způsobem zaznamenávání neparadigmaticky tvořených adjektiv verbálních ve slovotvorných paradigmatech příslušných sloves a naznačení možností řešení tohoto způsobu zápisu. V širším slova smyslu se tak snažíme o odlišení způsobu zaznamenání slovotvorněmotivačních vztahů u paradigmaticky a neparadigmaticky tvořených adjektiv.

Tradicí v české lingvistické literatuře je, že se morfologicky tvořené formy na základě odvozování zařazují do výkladů o tvoření slov (Petr a kol. 1986: 321–326; Čechová a kol. 2011: 131–132; Karlík a kol. 1995: 172–176; Cvrček a kol. 2010: 99; Štícha a kol. 2011: 206–211). Tak je tomu i v případě adjektiv verbálních, o nichž se obvykle pojednává v rámci transpozičního typu odvozování adjektiv, konkrétně adjektiv odvozených od sloves. Tuto zvyklost potvrzují i současné jednosvazkové mluvnice češtiny,[3] ať už pracují s onomaziologickorelačními typy tvoření (mutace, modifikace, transpozice), či nikoli. Tento přístup má své logické opodstatnění (slovotvorný proces odvozování zde slouží k morfologickému tvoření), proto ho není nutno pro účely popisu slovotvorného systému zásadně měnit. Pro popis slovotvorněmotivačních vztahů ve slovotvorném slovníku má však odlišení morfologického a slovotvorného tvoření klíčovou roli. Pro ilustraci tohoto jevu se nám jako vhodný materiál jeví tvoření adjektiv verbálních jakožto součásti transpozičního typu tvoření adjektiv.

2 ADJEKTIVA VERBÁLNÍ

V rámci této slovotvorné kategorie adjektiv se rozlišují skupiny adjektiv tvořené paradigmaticky a neparadigmaticky. Z významového hlediska pojmenovávají děj, chápaný ovšem jako zvlastnostněný. Jsou to již v plném smyslu adjektiva, přestože jsou těsně spjata se svými motivujícími slovesy. Paradigmaticky se tvoří adjektiva verbální pro současný a pro předcházející

/2/ Touto problematikou se ovšem v naší studii nezabýváme.

/3/ Příslušné mluvnice a jejich bibliografické údaje uvádíme v seznamu literatury. Máme zde na mysli *Příruční mluvnici češtiny* (tzv. brněnskou), mluvnici M. Čechové a kol. *Čeština – řeč a jazyk*, *Akademickou gramatiku spisovné češtiny* F. Štíchy a kol. a *Mluvnici současné češtiny 1* V. Cvrčka a kol.

děj, neparadigmaticky adjektivizovaná adjektivní participia a pasivní verbální adjektiva. Adjektiva verbální zachovávají kategorii slovesného rodu a vidu svých motivujících sloves. Podržují si rovněž jejich valenci a rekci, srov. *procházet se po nábřeží – procházející se po nábřeží*. Z hlediska formálního jsou sice souvztažná s tvary přechodníků, resp. příčestí, ovšem z významového hlediska je možné za jejich motivant považovat jen příslušný slovesný lexém. Nejsou východiskem pro další derivační tvoření a z podstaty svého lexikálního významu nepodléhají gradaci. V různé míře se významově stýkají se slovotvornými kategoriemi adjektiv příznačné dějové vlastnosti, účelových adjektiv, příp. s dalšími adjektivy derivovanými od sloves.

2.1 NEPARADIGMATICKY TVOŘENÁ ADJEKTIVA VERBÁLNÍ

Tento typ aktivních adjektiv verbálních vyjadřujících předčasný děj se tvoří výhradně od sloves subjektových (převážně prefixálně tvořených), a to dokonaných. Východiskem jejich tvoření je tvar aktivního participia nejen z hlediska formálního, ale i sémantického. Toto tvoření je tedy ryze konverzní a neparadigmatické. Nejde proto o tvoření sufixální derivací se sufixem *-l(ý)*, jak bývá i v současných mluvnických popisech češtiny někdy nepřesně uváděno (srov. Karlík a kol. 1995: 173; Cvrček a kol. 2010: 99). Tato adjektiva pojmenovávají děj, který proběhl a byl ukončen před dějem vyjádřeným ve větě určitým slovesným tvarem. Děj vyjádřený primárně slovesem je tak transponovaný do slovnědruhové podoby adjektiva a jedná se o zvlastnostnění kategorie děje.

Existence těchto adjektiv je ovlivňována i jejich souvztažností k pasivním verbálním adjektivům (viz o nich dále). Některá z aktivních verbálních adjektiv tvořených konverzním formantem *-(ý)* jsou motivována slovesy reflexivními (reflexivní morfém *se* však na rozdíl od adjektiv se sufixem *-(v)š(í)* nezachovávají). Vzhledem k neparadigmatičnosti tohoto typu adjektiv je třeba je hodnotit jako slovotvorné motiváty o stupeň vyšší než jejich příslušná motivující slovesa, resp. jejich participiální tvary. Pokud označují uskutečnění a dokončení děje (tedy čistě procesuální charakter děje), nebývají východiskem dalšího tvoření. Jejich status ve slovotvorných paradigmatech lze schematicky znázornit takto:

přijít → (*přišlý*)

Zápis zohledňuje jejich slovotvorné tvoření, tato adjektiva jsou ztvárněna stejnou velikostí písma jako ostatní (slovotvorné) deriváty. Skutečnost, že nejsou východiskem dalšího tvoření, znázorňujeme jejich zápisem v závorce. Tím se současně dává najevo, že jejich přítomnost ve slovotvorném paradigmatu je fakultativní (zde uvádíme tato adjektiva jen pro názorné odlišení od jiných typů adjektiv). Motivující tvar participia (tj. *přišel*) není z hlediska slovotvorného nutno uvádět. Status adjektiv tohoto typu ja-

kožto samostatných lexikálních jednotek podporuje i skutečnost, že mnohá z nich nabývají významovým posunem hodnotících kvalifikačních významů, srov. *rozkvetlý* (jako dokončený procesuálně chápaný děj a naproti tomu jako relativně stálá vlastnost). Tím se významově dostávají do slovotvorné kategorie adjektiv příznačné dějové vlastnosti, v jejím rámci pak mezi charakterizační dějová adjektiva a aktivní vlastnostní rezultátová adjektiva. Jako adjektiva s tímto nově nabytým lexikálním významem mohou být následně východiskem pro další tvoření. Taková adjektiva je nutno do slovotvorných paradigmat zaznamenávat, srov. např. výsek ze slovotvorného paradigmatu slovesa *stěhovat*:

→ ***vystěhovalectví***
stěhovat → *stěhovat se* → *vystěhovat se* → *vystěhovalý* → *vystěhovalec*
→ ***vystěhovalecký***
(→ *stěhování*) (→ *stěhování se*) (→ *vystěhování se*) (***vystěhovalý**)
(→ *stěhující*) (→ *stěhující se*) (→ ***vystěhovavší se***)

Adjektivum verbální **vystěhovalý* lze považovat za potenciálně existující uvnitř slovotvorného systému, v úzu se však vyskytuje především homonymní adjektivum příznačné dějové vlastnosti *vystěhovalý*. To je rovněž slovotvorným motivátem vyššího stupně, než jaký představuje jeho slovesný motivant, a je současně motivantem pro substantivum *vystěhovalec*, označující nositele vlastnosti, které dále motivuje adjektivum *vystěhovalecký*. Substantivum *vystěhovalectví* (primárně název vlastnosti) může být chápáno jako motivát adjektiva *vystěhovalý* (v tomto případě by se jednalo o transpoziční typ derivace), nebo jako motivát substantiva *vystěhovalec* (v takovém případě by se jednalo o mutační typ tvoření).

Slovotvorný motivant názvu nositele vlastnosti *vystěhovalec* je z hlediska sémantického nutno spatřovat v adjektivu příznačné dějové vlastnosti *vystěhovalý*, nikoli v homonymním verbálním adjektivu *vystěhovalý*. Vedle adjektiva verbálního tak může existovat i homonymní adjektivum příznačné dějové vlastnosti, které v úzu i v jazykovém vědomí uživatelů jazyka vytěsňuje původní adjektivum verbální na periferii jazykového systému, ačkoli je v něm implicitně obsaženo. V případě existence takovéto homonymní dvojice adjektiv, naznačujeme existenci adjektiva verbálního (ovšem opět jen pro názornost) v závorce pod adjektivem jiného druhu, tj. pod adjektivem, které není verbální (např. pod adjektivem příznačné dějové vlastnosti), které je už hodnoceno jako produkt slovotvorného tvoření.

Dalším příkladem homonymní dvojice adjektiv může být např. adjektivum příznačné dějové vlastnosti *zralý,* které je motivantem pro substantivum *zralost* (název vlastnosti). Schematicky lze proces tohoto tvoření zaznamenat takto:

zrát → zralý → zralost
(*zralý*)

Východiskem dalšího tvoření tedy není adjektivum verbální, nýbrž adjektivum příznačné dějové vlastnosti. Ani tento typ verbálních adjektiv – ač neparadigmaticky tvořených – není východiskem pro další tvoření. V této vlastnosti – tj. nulové slovotvorné potenciality – se stýkají s adjektivy verbálními tvořenými paradigmaticky.

Tuto skutečnost dokládá i poslední typ adjektiv verbálních – pasivní adjektiva verbální. Ta se tvoří z tvaru příčestí trpného příslušných sloves konverzí – připojením koncovky *-(ý)* k tvarotvornému sufixu příslušného participiálního tvaru na *-n,* resp. *-t* v mužském rodě. Pojmenovávají pasivní děje, jejichž patientem je substantivum tímto adjektivem verbálním determinované. Tak jako u předchozích typů adjektiv verbálních se jedná o transpoziční typ tvoření. Tato adjektiva se netvoří zcela paradigmaticky, pravidelně se tvoří jen od tranzitivních sloves (a to i od reflexiv), velmi nepravidelně od objektových sloves intranzitivních, a to v případech, kdy neakuzativní objekt může být transformován do opozice akuzativního objektu přímo zasahovaného dějem transponovaným do formy verbálního adjektiva – *Pavel se posmívá Petrovi – posmívaný Petr*. Protiklad aktivnost – pasivnost je u některých těchto adjektiv neutralizován. Pokud je jejich motivantem sloveso nepředmětové, mají tato adjektiva význam aktivní (srov. *omámený* ‚kdo se omámil', nebo ‚kdo byl omámen'). U všech těchto adjektiv je zcela neutralizována gramatická kategorie času.[4] Jakožto adjektiva verbální nejsou východiskem pro další slovotvorné tvoření. Jejich zaznamenání ve slovotvorných paradigmatech je čistě fakultativní, vhodnějším řešením by bylo je neuvádět. Tato adjektiva mohou rovněž nabývat kvalifikačních významů. Vedle adjektiva verbálního tak může existovat i homonymní adjektivum s významem příznačné dějové vlastnosti.[5] Taková adjektiva mohou být východiskem dalšího odvozování, proto je jejich zaznamenání do slovotvorných paradigmat již obligatorní, srov.

plést → poplést → popletený → popletenec → popletenecký
(*popletený*)

/4/ Srov. i výklady v akademické *Mluvnici češtiny* (*1*). Praha, Academia 1986, s. 321–325.

/5/ Přesněji řečeno *polysémní*, pokud adjektivum příznačné dějové vlastnosti chápeme jako výsledek významového posunu adjektiva verbálního. Termín *homonymní* se nám ovšem v tomto případě jeví jako vhodnější, neboť je tradiční a zaužívanější, přestože není zcela přesný (srov. např. obecně užívaný termín *mezijazyková homonyma*, i když v mnohých případech dvojic formálně totožných výrazů – zpravidla v geneticky příbuzných jazycích – se jedná o vztah založený na polysémii, nikoli na homonymii). Totéž pojetí významového posunu můžeme uplatnit rovněž u tvoření adjektiv od adjektiv verbálních s konverzním sufixem *-(ý)*.

Expresivní pojmenování *popletenec* je slovotvorně motivováno adjektivem příznačné (a tedy relativně stálé) dějové vlastnosti *popletený*.

V některých případech však ze sémantického hlediska nelze takovouto motivaci adjektivem příznačné dějové vlastnosti považovat za relevantní. Motivace adjektivem verbálním je přitom ze sémantických důvodů vyloučena (viz i předchozí výklady). Substantivum označující nositele vlastnosti je tak nutno odvozovat od slovesného lexému jako celku. Adjektivum *pokrytý* má jednak procesuální význam, jednak může označovat tedy vlastnost relativně stálou – jakožto adjektivum příznačné dějové vlastnosti. Substantivum *pokrytec* (název nositele vlastnosti) je odvozeno přímo od slovesa *pokrýt* sufixem *-tec*, neboť toto substantivum totiž významově nesouvisí s adjektivem *pokrytý* a nelze jej tudíž vztahovat k tomuto adjektivu příznačné dějové vlastnosti jako ke svému motivantu. Tento náš názor lze podepřít i neexistencí paralelní motivace univerbizační **pokrytý člověk* → *pokrytec*, tuto motivaci lze naopak uplatnit v předchozím případě, srov. *popletený člověk* → *popletenec*.

Zaznamenání statusu příslušných výrazů ve slovotvorném paradigmatu primárního slovesa *krýt* vypadá takto:

krýt → *pokrýt* → *pokrytec* → *pokrytecký* → *pokryteckost* → *pokrytectví*
(*pokrytý*)
→ *pokrytý* /adjektivum příznačné dějové vlastnosti/

Výsek tohoto slovotvorného paradigmatu je podobný výseku paradigmatu, v němž se nachází název nositele vlastnosti *vystěhovalec* v tom smyslu, že se v něm odlišuje adjektivum verbální od adjektiva příznačné dějové vlastnosti. Ukazuje se, že mechanismy slovotvorného tvoření deverbativních adjektiv příznačné dějové vlastnosti souvisejících s aktivními verbálními adjektivy, resp. s pasivními verbálními adjektivy tvořenými konverzí sufixem *-(ý)* vykazují četné společné rysy. Toto zjištění bude východiskem našeho dalšího, již výlučně slovotvorně zaměřeného bádání v oblasti tvoření adjektiv.

Také adjektiva příznačné dějové vlastnosti – stejně jako účelová adjektiva – bývají na rozdíl od adjektiv verbálních součástí terminologických sousloví. Vlastnost vyjádřená těmito adjektivy se chápe jako relativně stálá, srov. *hašené vápno*, *pečená kachna*, *podmíněný reflex* apod.

2.2 POZNÁMKY K (NE)PRAVIDELNÉMU TVOŘENÍ ADVERBIÍ

Před závěrem této stati uveďme ještě několik poznámek o tvoření deadjektivních adverbií. O tvoření adverbií rovněž nelze uvažovat jako o paradigmatickém. Tvoření je ovlivňováno čistě činiteli sémantickými, ať už jde o adverbia odvozená od substantiv, pronomin, sloves, interjekcí či od adverbií. O jisté souvztažnosti s adjektivy lze uvažovat v případě adverbií odvozených právě od pojmenování ztvárněných tímto slovním druhem. Oba slovní druhy se v češtině jakožto flektivním a z hlediska utváření slov aglutinačním jazyku

formálně(morfologicky) liší. Deadjektivní adverbia se tvoří odlišnými sufixy než jejich motivující adjektiva, která mají ve své morfematické struktuře i tvarotvorný sufix. Deadjektivní adverbia se tak od svých motivujících adjektiv odlišují i plněním jiných syntaktických funkcí ve větě a přirozeně i po stránce významové. Naopak v jazycích s oslabenou flexí a s nižší mírou zastoupení aglutinačním prvků při derivačních procesech je adverbium od adjektiva (v takovýchto homonymních dvojicích) rozeznatelné jen na základě svého postavení ve větě, resp. i na základě významové stránky jednotlivých slov ve větě (např. angl. adjektivum *good* lze od adverbia *good* rozlišit jen takto, nikoli tedy formálněmorfologicky).

Deadjektivní adverbia spojuje s jejich motivujícími adjektivy i souvztažnost při gradaci. O tom, zda je adjektivum, resp. od něj derivované deadjektivní adverbium stupňovatelné, rozhodující důvody sémantické. Výsledkem pak je binarita gradace adjektiva i jím motivovaného deadjektivního adverbia. Z tohoto důvodu se v případě takové souvztažnosti adjektiva a adverbia uvažuje někdy o jednom společném a jednotném slovním makrodruhu (Marvan 2016: 110). Absence formálně morfologických vlastností však adverbia vyřazuje z úvah o paradigmatickém tvoření. V následujících výkladech stručně upozorníme na pravidelnosti, resp. nepravidelnosti tvoření deadjektivních adverbií, resp. adverbií denumerálních. Tato slovotvorná oblast by si ovšem rovněž zasloužila samostatné odborné zpracování.

Tvoření adverbií od adjektiv je v plném smyslu konverzní (vyjma ojedinělých případů typu *nevědomky*, *pěšmo*, *budoucně*, u nichž se jedná vesměs o neproduktivní tvoření). Z hlediska onomaziologického jde o transpozici onomaziologické kategorie vlastnosti přenesené ze slovnědruhové kategorie adjektiva do kategorie adverbia. Z této skutečnosti vyplývá, že základovými adjektivy mohou být pouze ta, která vyjadřují relativně stálou vlastnost substance, tedy taková adjektiva, jejichž tvoření nespadá do kategorie transpoziční (nejsou to tudíž adjektiva verbální). Adjektiva verbální vyjadřují totiž zvlastnostněný děj, který má ze své podstaty omezené trvání (viz výše).

Tvoření adverbií konverzí od adjektiv se realizuje pomocí gramatických sufixů *-e/ě*, *-o*, *-y*, kmen motivujícího adjektiva i jim motivovaného adverbia jsou totožné. Základovými adjektivy mohou být adjektiva příznačné dějové vlastnosti, účelová adjektiva, adjektiva pasivní (ne)možnosti a široce dějová adjektiva, relační a jakostní adjektiva a adjektiva odvozená od adjektiv jako výsledek modifikačního typu tvoření. Tvoření od všech uvedených typů však není pravidelné. Je ovlivňováno činiteli morfologickými a sémantickosyntaktickými. Proto nelze uvažovat o paradigmatickém charakteru tvoření deadjektivních adverbií, ačkoli se od některých sémantických skupin adjektiv tvoří relativně pravidelně.

Adverbia se netvoří především od těch adjektiv, od nichž nelze tvořit adverbium konverzí slovotvornými formanty *-ě/e*, *-o*, *-y*. Jedná se o adjektiva přivlastňovací, individuálně přivlastňovací, účelová a o adjektiva verbální,

od nichž nelze tvořit adverbia nejen z důvodů morfologických (i morfematických), ale i sémantickosyntaktických (viz výše). Ze sémantickosyntaktických důvodů se adverbia netvoří od množství relačních adjektiv, vyjadřujících látkový původ (pokud se tvoří, vyjadřují kvalifikační (hodnotící) význam, např. *tvářit se koženě*), dále od adjektiv vztahujících se k pojmenování místa motivovaného apelativně (např. **lesně*), především však propriálně (srov. **pardubicky*, i ta se však ojediněle tvoří, aby vyjadřovala – stejně jako předešlý typ adjektiv – i kvalifikační významy, např. *mluvit brněnsky*).[6]

Specifickým případem jsou adverbia vyjadřující kvantifikaci (určitou či neurčitou) typu *mnohdy*, *jedenkrát*, *trojmo*, která ovšem bývají v mluvnicích chápána častěji jako násobné číslovky, ovšem s výjimkou výrazu *mnohdy*, u něhož dominuje význam okolnostního určení (srov. Petr a kol. 1986: 511; Čechová a kol. 2011: 170; Karlík a kol. 1995: 305; Cvrček a kol. 2010: 233; Štícha a kol. 2013: 423). Číslovky s komponentem (majícím už charakter sufixu) *-krát* se mohou potenciálně tvořit od jakékoli číslovky základní vyjadřující určitý či neurčitý počet, v úzu se však s realizací každé teoreticky utvořitelné číslovky prakticky nelze setkat. Ověřit existenci každé číslovky (např. jen základní) v úzu, přičemž potenciálně lze utvořit jejich nekonečné množství, přesahuje hranice současné (a to i korpusové) lingvistiky.

Tvoření násobných číslovek se sufixem *-mo* má svá omezení, tvoří se jen od těch číslovek druhových, která jsou motivována základními číslovkami vyjadřujícími nízký počet (zpravidla jen *dvojmo*, *trojmo*, *čtyřmo*). Tvoření výrazů se sufixem *-dy* (*mnohdy*) je naproti tomu zcela neproduktivní.

Lze tedy konstatovat, že tvoření adverbií od adjektiv představuje ve své celistvosti v plném smyslu slovotvorné tvoření a výklady o tomto způsobu tvoření patří cele do kapitol o slovotvorbě.

3 ZÁVĚR

Cílem naší stati byl stručný popis neparadigmatického tvoření adjektiv verbálních. Neparadigmaticky tvořená adjektiva (resp. deverbativní adjektiva jiná než verbální) reprezentují na rozdíl od adjektiv paradigmaticky tvořených již v plném slova smyslu slovotvorné tvoření. Lze proto konstatovat, že slovotvorně tvořená adjektiva představující slovotvorné tvoření jsou pro svou slovotvornou potencialitu důležitým prvkem slovotvorných paradigmat. Z výše uvedeného příkladu vyplývá, že taková adjektiva mohou zakládat i delší slovotvorné řady.

/6/ Srov. k tomu i výklady obsažené *v Mluvnici češtiny (1)*, Praha, Academia 1986, s. 435–437.

LITERATURA

CVRČEK, Václav a kol.
2010 *Mluvnice současné češtiny 1/ Jak se píše a mluví* (Praha: Karolinum)

ČECHOVÁ, Marie a kol.
2011 *Čeština – řeč a jazyk* (Praha: SPN)

ČERMÁK, František
2012 *Morfématika a slovotvorba češtiny* (Praha: Lidové noviny)

DOKULIL, Miloš
1962 *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

KARLÍK, Josef – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana a kol.
2002 *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha: NLN)

FURDÍK, Juraj
1993 *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (Levoča: Modrý Peter)
2004 *Slovenská slovotvorba. Teória, opis, cvičenia*; ed. M. Ološtiak (Prešov: Náuka)

HAUSER, Přemysl
1986 *Nauka o slovní zásobě* (Praha: SPN)

KARLÍK, Josef – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka a kol.
1995 *Příruční mluvnice češtiny* (Praha: NLN)

MARVAN, Jiří – MITTER, Patrik
2016 *Slovotvorná paradigmatika českých sloves / Morfologické aspekty tvoření sloves* (Ústí nad Labem: UJEP)

MITTER, Patrik
2006 *Kompozice v kontextu současné češtiny* (Ústí nad Labem: UJEP)

PETR, Jan a kol.
1986 *Mluvnice češtiny (1). Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfemika. Tvoření slov* (Praha: Academia)

REJZEK, Jiří
2015 *Český etymologický slovník* (Praha: Leda)

de SAUSSURE, Ferdinand
1996 *Kurs obecné lingvistiky*; přel. František Čermák (Praha: Academia)

FILIPEC, Josef a kol.
2003 *Slovník spisovné češtiny (pro školu a veřejnost)* (Praha: Academia)

HAVRÁNEK, Bohuslav a kol.
1989 *Slovník spisovného jazyka českého* (Praha: Academia)

SOKOLOVÁ, Mária – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina
2007 *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (Prešov: FF PU)

ŠTÍCHA, František a kol.
2013 *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Praha: Academia)

VESELÝ, Luboš
2014 *Gramatické studie I. Příspěvky k české aspektologii* (Olomouc: UP)

A Debate Programme "Máte slovo" as an Environment for a Clash of the Communicants' Roles

The media environment hosts many topics belonging to the cultural, social and political discourses. The recent media communication concerning the political discourse is characterized by widening the range of participants invited to take part in the debate on current political issues. Besides professional politicians there are so-called present-day politicians (i.e. the representatives of non- governmental, human rights or ecologic organisations) the economists, financial experts or experts in any key topics in question, and finally, there are representatives of the public.

The author pursues how the medium may influence the presentation of an issue through the choice of the debate participants and their respective roles within the programme, thus influencing, persuading and at the worst manipulate the prospective recipient.

Keywords: media communication, political/media discourse, debate participants, persuasion and manipulation

Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 47 Olomouc
jindriska.svobodova@upol.cz

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v letech 2016–2019 z Fondu pro podporu vědecké činnosti.

DISKUSNÍ RELACE MÁTE SLOVO JAKO MÍSTO UTKÁVÁNÍ KOMUNIKAČNÍCH ROLÍ

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Východiska: Mediální sdělení nefungují sama o sobě a vždy vznikají a působí jako výsledek širších intertextových a interdiskurzivních vztahů, jejich významy jsou komplexní a na jejich konstituování se podílí celé soubory tematicky propojených a souvisejících výpovědí, komunikáty je proto třeba hodnotit v kontextu podmínek jejich produkce i recepce a také ve vztahu k celému diskurzu. Při práci s mediálními komunikáty je důležité postihnout také význam sociálních a komunikačních rolí zúčastněných aktérů, a to zejména těch, již jako nositelé mocenského potenciálu zastávají v komunikační události specifické postavení, a mají tudíž prostředky a možnosti její průběh ovlivňovat, ovládat a měnit. Právě v případě mediální komunikace s širokým polem působnosti a společenského vlivu je tedy potřeba odhalit, jakou roli zde jednotliví aktéři hrají, jaké strategie při medializaci obsahů používají a za jakým účelem tak činí.

V následujícím příspěvku se zaměříme na jedno vydání pravidelného diskusního pořadu *Máte slovo*;[1] k analýze jsme si vybrali díl věnovaný problematice migrační krize. Výběr byl motivován nejenom aktuálností tématu, ale také skutečností, že jde o problém s významným celospolečenským dopadem, u jehož zpracování lze předpokládat silný persvazivní (v krajním případě až manipulativní) potenciál. Při práci s vybraným materiálem upřednostníme kvalitativní metodu a budeme s ním pracovat jako s produktem aktuální komunikační události. Vyhneme se snaze o zevšeobecňování a generalizaci získaných výsledků.

1 VÝBĚR MATERIÁLU A JEHO ZPRACOVÁNÍ

Pravidelný diskusní pořad *Máte slovo* je svou povahou konfrontační (k užité terminologii blíže viz Hirschová – Svobodová 2014: 56) a je založený na konfliktních komunikačních strategiích. Primárně jsou zde řešena témata, o kterých ve společnosti neexistuje shoda, a očekává se tudíž vyjadřování protichůdných názorů. Pořad stojí na pomezí politického interview a konfrontačně vedené talk show a jednoznačné žánrové zařazení je problematické. Vystoupení mluvčích je omezeno institucionálními praktikami (blíže Čmejrková 2011: 256n.); otázky klade pouze moderátorka, která rovněž ovliv-

/1/ Věnovat se budeme vydání z 28. 4. 2016 dostupnému na adrese (http://www.ceskatelevize.cz/porady/10175540660-mate-slovo-s-m-jilkovou/216411030520016/). V práci používáme přepis uveřejněný v databázi Anopress, ilustrativní ukázky použité v textu pocházejí z celého vydání.

ňuje makropropoziční výstavbu dialogů, délku replik jednotlivých mluvčích apod.; v prostředí veřejnoprávního média je na ni kladen požadavek, aby nevyjadřovala vlastní názor a zachovávala nezaujatost. Podobně i pozvaný host je v rámci přijaté role primárně nucen k tomu, aby odpovídal na moderátorčiny otázky, i když do pořadu přichází především prezentovat své postoje a názory a má také představu o tom, co by mělo v jeho replikách zaznít. „Vzniká tak konflikt cílů, neboť záměrem moderátora bývá přimět politika k jednoznačné odpovědi na zadanou otázku, zatímco politik, kdyby záleželo na něm, by rád využil příležitost interview k tomu, aby pronesl pokud možno monolog na téma, jež se mu jeví politicky výhodné" (Čmejrková 2011b: 257).

Ve vysílacím schématu veřejnoprávního média je tento pořad specifický např. také přímou účastí laiků a jejich možností aktivně vstupovat do diskuse; komunikace, která zde probíhá, ale není symetrická v tom smyslu, že by byl zastáncům opozitních stanovisek věnován stejný prostor (problematice střídání mluvčích v tomto typu diskuse se věnuje např. i Martin Havlík /2013/).

Jak jsme uvedli výše, jsou zde řešena témata, která mají silný potenciál probouzet v rámci většinové společnosti nesoulad a kontroverze (umělé oplodnění, ochrana přírody na Šumavě, adopce dětí homosexuálními páry, prezidentské kompetence), případně na ně ve společnosti existuje „většinový" názor, jenž je ale v příkrém rozporu s názory oficiální politické reprezentace (např. otázky restitucí církevního majetku, ceny energií či vody, spoluúčast na platbách ve zdravotnictví, mzdy v Česku, elektronická evidence tržeb nebo právě potřeba chránit státní hranice). Moderátorka se ve formátu tohoto pořadu často staví na stranu laiků (a tento postoj je patrný také při výběru diváckých dotazů či komentářů, které do studia přicházejí ještě před zahájením vlastní debaty a jako *SMS fórum* jsou promítány během celé relace), chce být „hlasem zdravého rozumu" a jakousi protiváhou proti oficiální linii vládní politiky. Do mediálního prostoru se tak nezřídka dostávají sice nepropracované a odborně ani argumentačně nepodložené, ale o to radikálnější názory a postoje zaslané anonymně televizními diváky:

a) *Současná hrozba terorismu pramení z islámu, proto je nutné v České republice islám jakožto nenávistné náboženství zakázat a postavit mimo zákon.*
b) *V našem státě mají zelenou feťáci, zloději a vrazi, slušný občan se spravedlnosti nedovolá.*
c) *Když se zrušili péesáci a železná opona, sluníčkáři, Hutka a Vetchý sypali bláboly. Ať teď střeží hranici s kytarou a líčidly sami.*
d) *Je třeba nenechat uprchlíky válet se za naše peníze v Evropě, sešikovat je a poslat bojovat za jejich vlast!*
e) *Uprchlíci nepřicházejí prosit o pomoc. Oni vyžadují od nás servis. A mně uniká, za co naši otcové a dědové bojovali proti různým vetřelcům.*
f) *Nejsme chráněni vůbec ničím. Kdokoli může přijet a odjet bez kontroly. Je jen otázkou kdy a kdo!!!*

Recipientovi celé komunikační události je tak nabízen „hlas lidu“ proklamativně sdílený většinovou společností a moderátorka mu (zřejmě v rámci požadované vyváženosti veřejnoprávního média) dopřává prostor. V našem konkrétním případě se objevuje vedle obvyklého odmítání islámu jakožto radikálního a nebezpečného náboženství (a) také obraz prototypického uprchlíka (d, e), který přichází zneužívat náš štědrý sociální systém; na straně diváků se aktivují negativní a odmítavé postoje ve vztahu k disponentům politické moci (b, c), apeluje se na jejich emoce připomínkou hrdinství našich předků (e) a v krajním případě se u nich výběrem komentářů médium pokouší probudit strach (f).

1.1

Pro veřejnou politickou komunikaci poslední doby je příznačné rozšiřování komunikačního rámce, které s sebou přináší změnu participantských rolí (a to jak ve smyslu počtu účastníků komunikačního aktu, tak ve smyslu jejich přínosu k celkovému výsledku komunikačních událostí). Norman Fairclough (2005: 146) upozorňuje, že politika se ocitá v přechodové fázi a v dnešním smyslu slova už o ní uvažujeme spíš jako o sociálním uspořádání společnosti; následně vyvstává související otázka, jaký je tedy vztah „civilní“ společnosti ke světu „profesionální“ politiky, a následně je možné diferencovat mezi politickým diskurzem, jenž je produktem komunikace politických profesionálů mezi sebou, a politickým diskurzem orientovaným vně tento uzavřený svět. Vyhrocená manipulativní komunikace může být vedena mezi oběma těmito světy, jak mezi politiky navzájem, tak mezi politiky a např. médii, ekologickými aktivisty, ochránci lidských práv apod.

Při tomto rozšíření oblastí mediální komunikace, jež je ale stále vztahována k tématům veřejného zájmu (a tedy k tématům politickým), je potřeba si definovat zúčastněné participanty, či přesněji agenty, politického mediálního diskurzu. Vedle profesionálů – politiků a novinářů náležejících buď ke konkrétní politické straně či konkrétní mediální organizaci – do komunikace vstupují experti na probírané téma (přizvaní mediální organizací proto, aby mohli „nestranně“ laikům vysvětlit podstatu problému), tzv. novodobí politici (tedy lidé reprezentující nejrůznější společenská uskupení, dobrovolnické organizace apod.), představitelé ekonomické sféry (zástupci bank, finančních korporací apod.) a stále významnější prostor zaujímají i „obyčejní“ lidé (a to zejména v diskusních pořadech, kde mají prezentovat „hlas lidu“). Ti všichni jsou potenciálními protihráči v politickém boji a jejich přístup do jednotlivých médií i typů pořadů je součástí komunikačních strategií; žánrové rozlišení politických debat je stále obtížnější a jejich nejvýraznější konstantou zůstává útočný charakter přibližující je svou intencí ke gladiátorským zápasům. Konfrontační vyznění má v našem případě např. i způsob, jakým moderátorka představuje téma relace v jejím úvodu:

(1) MJ, moderátorka: *Hezký večer, milí diváci. Minulý týden Turecko varovalo Evropu, že pokud v červnu nebude osvobozeno od vízové povinnosti, tak nikdo nemůže chtít, aby Turecko své závazky dodržovalo. Tento týden Rakousko, náš soused, přijalo velmi tvrdý azylový zákon. Zahájilo kontroly na části hranic s Maďarskem a staví na italsko-rakouském přechodu bariéru. Znamená to, že může propuknout nová uprchlická krize? Dotkla by se České republiky? A byly by na ni naše bezpečnostní složky přichystány?*

Záměrně jsou zde propojeny dvě události (vízová povinnost Turecka a její možné konsekvence a azylový zákon přijatý v Rakousku), mezi nimiž sice není ve vstupu prokázána kauzální souvislost, přesto jejich uvedení do souvislosti vyvolává dojem, že problém migrace je zásadní jak v globálním, tak lokálním měřítku, neboť se týká nejenom geograficky relativně vzdáleného Turecka, ale také velmi blízkého Rakouska (*Rakousko, náš soused, přijalo velmi tvrdý azylový zákon*). Působivé je rovněž uvedení časových údajů (*minulý týden – tento týden*) posilující intenzivnější pocit hrozby a nevyhnutelnosti dějů, které za sebou bezprostředně následují, funkční je i anonymizace konatele děje užitím synekdochy (*Turecko varovalo,* resp. *Rakousko přijalo*), persvazivní potenciál pak mají řečnické otázky užité v závěru vstupu.

1.2

Způsob vedení argumentace i míra asertivity se v komunikaci jednotlivých mluvčích liší zejména s ohledem na to, jakou identitu v pořadu prezentují, případně jaká jim byla médiem přidělena. Mluvčí se v průběhu sociální (v užším smyslu slova komunikační) události snaží nárokovat si určitou sociální hodnotu a tato veřejná projekce určitého aspektu jeho osobnostní struktury se promítá také do způsobu, jakým produkuje či interpretuje jednotlivé výpovědi (Čmejrková 2011a: 116). Tato tzv. tvář, již si snaží mluvčí vyjednat, není apriorně daná, ale vzniká až ve vzájemné interakci, během které jsou v závislosti na kontextu akcentovány určité osobnostní rysy (detailně se této problematice věnuje např. H. Spencer-Oatyová /2007/).

Do sledovaného pořadu hosté nepřicházejí jako individuální mluvčí, ale jako reprezentanti určité pozice a v tomto smyslu jsou také představeni publiku, moderátorka zpravidla zdůrazňuje jednu ze složek jejich osobnostní struktury, a to tak, aby bylo evidentní, jaký názor na daný problém přišli obhajovat:

(2) MJ, moderátorka: *Prvořadým úkolem je posílit ochranu vnější hranice Evropské unie. Zdůrazňuje první náměstek ministra vnitra* […] *Evropská unie nás neochrání. Musíme se ochránit sami. Oponuje předseda strany Úsvit – Národní koalice* […] *Obávám se, že každý uprchlík může být potencionálním* (sic!) *teroristou nebo kriminálníkem. Namítá učitelka zpěvu, která žila v Německu.*

Mluvčí komunikují v intencích rolí, které zde zastupují, případně které jim byly přiděleny, a z těchto pozic obhajují svá stanoviska a své zájmy. V ukázkách promluv pozvaných hostů se zaměříme na to, jak se přijatí této role projeví ve verbálním projevu a v idiolektu jednotlivých mluvčích.

2 VYJEDNANÁ TVÁŘ VE VZTAHU K SOCIÁLNÍ ROLI JEDNOTLIVÝCH MLUVČÍCH

Představitel oficiální linie vládní politiky pronáší souvislé koherentní projevy, je zřejmé, že jde o předem připravená a dobře promyšlená sdělení s charakteristickými rysy prakticky odborného stylu; na všech jazykových rovinách pracuje se spisovnými výrazovými prostředky vykazujícími až rysy knižnosti (*já se domnívám, že jsou liché*; *Česká republika je velmi dobře připravená i na eskalaci tohoto nebezpečí*; *je to provedeno typovým plánem, který byl prověřen cvičením*). Slova se ujímá důsledně až v okamžiku, kdy je moderátorkou osloven (*pane náměstku, prosím pana náměstka*; *paní H., ale vážně, klid, ano. Pan náměstek teď nám chce vysvětlit…*), a pokud je přerušen, plynule navazuje na svůj projev (*Jestli dovolíte, pokračoval bych. Ten třetí…*). Po celou dobu je ve svém vystupování klidný, nezesiluje hlas a mimikou i gesty vyjadřuje pozitivní ochotu všem vysvětlit podstatu problému (*My nepotřebujeme domobranu* […] *a pokud vláda rozhodne, tak my ty hranice uzavřeme. Je to synonymum pro znovuzavedení kontrol na státní hranici. My jsme připraveni a provedeme to.*), neustále hájí oficiální vládní pozice, nabízí věcná řešení a pro podporu svých tvrzení užívá legitimní argumenty ad rem. V rámci celého pořadu má specifické místo, neboť moderátorka ho nechává (např. na rozdíl od přizvaných odborníků) reagovat na většinu opozitních názorů. Daří se mu tedy naplňovat požadavky sociální role, kterou zde reprezentuje, a z hlediska propagace oficiálních politických názorů dokáže plnit očekávaná zadání.

Výrazně emotivnější je vystupování opozičního politika, který ve své argumentaci používá citově zabarvený jazyk a záměrně zveličuje hrozící nebezpečí (*je naší národní povinností, abychom se o hranice postarali sami*; v Libyi se kumulují statisíce nelegálních imigrantů, kteří čekají na převoz do Evropy). Populisticky zneužívá skutečnost, že vládní politik přišel obhajovat nepopulární názor a svými vyjádřeními se snaží dokázat, že on voličům rozumí a je na jejich straně, používá emotivní a působívá obrazná vyjádření, ale ve svém projevu si vlastně protiřečí (*Migrační vlna, která přišla loňský rok, se bude v letošním roce nepochybně opakovat. To, že do současné doby nejsou zatím žádné velké náznaky toho, že by mohlo dojít, neznamená, že k tomu nedojde.*).

Nápadně pak působí projev laika, aktivistky, jež validitu svých názorů podpírá v podstatě pouze tím, že delší dobu pobývala v zahraničí. Přítomná žena, která byla v mediálním prostoru aktivní i při jiných příležitostech, nečeká na výzvu moderátorky a poměrně neukázněně vstupuje do řeči svým

komunikačním partnerům. Ve svém projevu nadužívá paraverbální výrazové prostředky, a aby si získala pozornost, zesiluje hlas, výpovědi formuluje jako zvolání nebo emotivně působivé otázky a své repliky opakuje tak dlouho, dokud se nedočká reakce. Její příspěvky do diskuse jsou radikální a vyhrocené (*ne, lžete*; *to si myslíte vy, no*), je ale evidentní, že pouze zneužívá kontextu aktuální komunikační situace, předkládá zvulgarizovanou a zjednodušenou interpretaci celého problému a věcné argumentace schopná není; nenabízí reálná řešení a ve výsledku působí velmi amatérsky a neseriózně (*zaprvé vládu sesadit*; *potom okamžitě zavřít hranice a exportovat ty, co se k nám dostali, a samozřejmě kontrolovat každého, kdo přichází*). Předkládá zde obavy z nekontrolovaného přílivu migrantů, chce se stát veřejnou obhájkyní „zdravého rozumu", ale v podstatě není schopná být v diskusi profesionálním politikům a odborníkům rovnocenným partnerem:

(3) TL, bývalý velvyslanec v Turecku: *Já bych se jenom zeptal, jaké máte, jakou máte alternativu řešení?*
JYH, aktivistka: *Zavřít a nedávat a prostě všechno vyhnat.* [...] *Čemu se smějete? Úplně jednoduše. Co je na tom? Vždyť Austrálie tam nikoho nepouští. Austrálie tam nikoho nepouští.*

Při nevěcné argumentaci sice užívá číselné údaje (*minimálně takových 80 až 60 %, něco mezi 60 až 80 % lidí*; *v Německu je každý den 200 případů. Od znásilnění, přepadení, zavraždění a tak dále. Denně 200 případů.*), původ těchto údajů ale nedokáže doložit, a tak jimi adresáty nemůže účinně přesvědčit; při přímé konfrontaci si protiřečí (*My máme málo vlastních odborníků?* v jedné replice proti tvrzení *Protože naši doktoři odcházejí bohužel po studiu, které jim zaplatí republika, odcházejí do Německa* v replice bezprostředně následující). V prostoru veřejnoprávního média tak v podstatě vystupuje jako „vhodný" představitel opozitního názoru, neboť není schopná věcně reagovat a vyvrátit názory představitelů politického establishmentu. Celá její argumentace je založena pouze na hledání paralel v sousedním Německu nebo v ostatních zemích západní Evropy, kde je ale situace v tomto ohledu naprosto odlišná, a v ujišťování, že „díky" své zahraniční zkušeností ví víc než ostatní účastníci komunikační události. Pokud není schopná odpovědět na přímý dotaz z publika, odkud pochází její informace, neváhá zaútočit na tvář komunikačního partnera a pokusit se znevážit ho odkazem na jeho mládí a nezralost (*Podívejte se na něho, mladej. Odkudpak přišel? Odkudpak si myslíte, že já to vím? Ze zdrojů! Normálních zdrojů, které když budete mít známé v Německu, pakliže budete mít známé v Německu, tak se to dozvíte.*). Dehonestace a diskreditace komunikačního partnera probíhá v tomto případě s využitím výrazových prostředků všech jazykových rovin. Nápadné jsou suprasegmentální prostředky, když mluvčí napodobuje zvukové kvality řeči užívané příznakově

při komunikaci s malými dětmi; nezdvořilé je užití třetí osoby ve spojení *odkudpak přišel* či řečnická otázka, na kterou si sama odpovídá s evidentním poukazem na tazatelovu nedostatečnost a méněcennost. V emotivním vystoupení v podstatě pouze neguje vyjádření komunikačních partnerů, obviňuje je ze lži a s notnou dávkou asertivity opakuje populistická prohlášení o cizincích, kteří bez dokladů totožnosti přicházejí zneužívat bohatý evropský sociální systém a páchat kriminální činy.

Na makropropoziční úrovni debatu obohacují dva pozvaní specialisté. Bezpečnostní analytik a bývalý kariérní diplomat a turkolog zavádějí do diskuse další témata; tvrzení vždy dokládají příklady ze své profesní praxe, odkazy na historické paralely i věcnými informacemi z aktuální politické situace v Turecku a na Blízkém východě. Ani jejich pohled ale není nestranný a ze svých pozic situaci především hodnotí:

(4) JS, bezpečnostní analytik: [...] *Já tady řeknu takovou provokativní věc, já jsem pro kvóty, ale vynásobené určitým koeficientem, který by zohledňoval to, kdo za to může. My jsme ty státy neroztřískali ani ty zdrojové země, my tam nezvyšujem napětí, ani ty přechodové země. Toto musí být bráno v ohled a všechna tato opatření, jak strategická, tak i lokálně vzdálená i ta místní musí být prováděna dohromady.*

(5) JS, bezpečnostní analytik: [...] *Tu kvótu vynásobíte koeficientem, kdo za to může. Česká republika se sice nechovala moc statečně, byla, byla příliš ticho. Možná se Schwarzenberg vyjádřil proti tý Libyi, což je nutno přičíst k dobru. Ale co se týče Sýrie, tam jsme, díky teda paní velvyslankyni Filipi tam hrajeme excelentní roli, ale jinak v Iráku, tam jsme se podíleli na rozbombardování Iráku pod naprosto falešnými záminkami. Čili máme trošku prsty na tom, nicméně jsou země, které jsou na tom mnohem hůř a které by si tuto tíhu měly nést spíš než my.*

Postavení odborníků v diskusi je specifické; nepřicházejí ani získávat voličskou přízeň v permanentním boji o hlasy voličů, nemají ani osobní potřebu vyjadřovat na veřejnosti vlastní názory jako laičtí mluvčí z lidu. Jejich podíl na debatě je tedy ve srovnání s reprezentanty ostatních sociálních rolí nejmenší; mluví zásadně pouze tehdy, pokud je moderátorka osloví, partnerům nevstupují do řeči, svůj názor ale formulují jasně bez ohledu na oficiální stanoviska nebo obecný sdílený názor. Jejich projev je ve srovnání s profesionálními politiky bezprostřednější, neužívají důsledně spisovný kód a jejich registr má blízko k profesní mluvě, užité lexikum je často příznakové, objevují se i obrazná vyjádření (*my jsme ty státy neroztřískali*; máme prsty na tom), zvyšuje se podíl užitých deiktických prostředků. Větné struktury dokládají, že projev nebyl předem připraven a odborník pouze reaguje na aktuálně položené otázky. Diskusi obohacují zejména po věcné stránce a na tematické rovině doplňují další aspekty problému a nový pohled na věc.

Názory odborníka, jenž se danému tématu dlouhodobě věnuje, by měly být dramaturgii pořadu dobře známé a výběr pozvaných hostů tak hypoteticky může korespondovat s celkovým záměrem autorů relace; právě zde se pro médium otevírá poměrně široký prostor pro uvádění kontroverzních témat. Jestliže na jedné straně máme oficiální[2] „bruselskou" linii podporující humanitární pomoc běžencům a mírnící obavy z přicházejících migrantů, jež je ale ve zřejmém rozporu s většinovým názorem společnosti, která má tradičně s příslušníky jiných etnik minimální zkušenosti a pudově se obává všeho neznámého, může si médium získat sledovanost a ohlas diváků právě tím, že pozve hosta, jenž bude na bázi odborných vyjádření prosazovat jejich vlastní názor:

(6) JS, bezpečnostní analytik: *To, co bylo řečeno, je dobře dát do souvislosti. Před několika lety vyšla ve Spojených státech studie Migrace jako zbraň. V té knize je popisováno asi 50 případů, kdy státy proti sobě používaly tuto, prostě masu lidí jako zbraň. Toto myslím je další případ do této knihy naprosto klasický. A bohužel dostáváme se do situace, kdy toto je Turecku trpěno v podstatě jenom za tu jeho roli, že provokuje Rusko, dělá nepořádek v Sýrii a vyváží tu destabilizaci. Přitom (nesrozumitelné vyjádření) by si vlastně podle prvního článku washingtonské smlouvy je Turecko vázáno, to je jediný článek, kterej k něčemu zavazuje. A zavazuje řešit všechny záležitosti mírovou cestou dokonce bez pohrůžky násilím. Toto Turecko porušuje. Čili jako členský stát NATO by s ním mělo být zatočeno.*

Odborník svůj projev sice podporuje odkazem na starší studii, neuvádí ale jejího autora a není ani zřejmé, jaká je její kvalita či odborná hodnota. Do problematiky vnáší další perspektivu a otázky artikuluje z východisek, která nekorespondují s oficiální vládní politikou, svým záměrům podřizuje i výběr výrazových prostředků (*Turecko* [...] *provokuje Rusko, dělá nepořádek v Sýrii*; *jako členský stát NATO by s ním mělo být zatočeno*).

Podobně jako s názory pozvaných hostů může médium pracovat i s názory laických mluvčích z lidu, jejichž účast na vysílání je motivována snahou sdělit ve veřejném prostoru vlastní názor či zkušenost. I v tomto případě je zřejmé, že proběhl předběžný výběr mluvčích, neboť prostor dostal jak evangelický farář hájící proimigrantskou politiku německé kancléřky (*Vzbudilo to velkou míru opravdu sympatií. Merkelová se stala opravdu u mnoha jako mých známých podstatně jakoby, víc sympatií měla než dřív. A je tam strašný množství dobrovolníků a hledaj cesty, jak to řešit, jak je integrovat a taky že samozřejmě,*

/2/ V kontextu naší politické situace tento problém komplikuje i snaha některých politiků využít téma migrace v předvolebním boji a před voliči se prezentovat jako rozhodný ochránce jejich bezpečí.

jak to využít. Maj tam stejně jako my nedostatek zaměstnanců …), tak host poukazující na militantnost islámu a na hrozbu, kterou muslimové představují pro západní svět (*Nikdo nezpochybní, že na světě je 1,2 miliardy nebo dokonce někdo uvádí i více silně věřících muslimů. Já říkám, že samozřejmě, že ta většina je mírumilovná a není nebezpečná. Ta menšina je radikální, ale vypočítejte si to, jestli to je teda, když budu teda hodně mírnej, tak 5 %, tak jsme u čísla 70 milionů lidí, kteří se hlásí k tomu a jsou odhodlaní zničit západní svět. Byl tady na mysli strach, v tuto chvíli je myslím, že strach jako racionální, ne iracionální.*).

I když zastánci názoru, že Česká republika není v přímém ohrožení migrantskou vlnou, dostávají v pořadu dostatek prostoru a svá vystoupení mají věcně i argumentačně lépe podložena, projev jejich odpůrců je výraznější, emocionálnější a zřejmě i divácky účinnější. Celé vyznění této relace je tedy podobně rozpačité jako přístup oficiální vládní politiky, jejíž nejvýznamnější představitelé se na jedné straně proklamativně hlásí ke strategii Evropské unie, na druhé straně téma migrace zneužívají v lokálním politickém boji při získání obliby potenciálních voličů a migranty na našem území přijmout odmítají.

ZÁVĚREM

Komunikace má v tomto typu pořadu povahu kontroverze, to znamená, že se ani jedné straně nedaří přesvědčit komunikační partery o vlastním názoru, debata nekončí konstruktivním smírem, ale tak, že je vyčerpán přidělený časový limit. V recipientech širšího komunikačního okruhu je pouze posilován názor, že „zdravý selský rozum“ nemá v politice místo a zájmy politického establishmentu se od zájmů většinové společnosti diametrálně liší.

Veřejnoprávní médium využívá strukturu tohoto formátu k tomu, aby do mediálního prostoru mohlo vnést jak názory oficiální vládní politiky, tak sdílené názory „zdravého selského rozumu“, jež jsou s touto linií často v příkrém rozporu, a je zřejmé, že výběr pozvaných profesionálních politiků probíhá cíleně. Ukazuje se, že ani účast odborníků či vystoupení laiků a diváků nejsou náhodné; přístup „obyčejných“ lidí do mediálního prostředí je jistě možné hodnotit jako projev demokratizace, vždy se ale jedná o řízený proces, který probíhá „v režii“ konkrétní mediální organizace (bezvýznamné není ani to, zda politik pozvaného hosta skutečně poslouchá, nebo zda naopak není host spíše vystaven cílené snaze o manipulaci).

LITERATURA

BOURDIEU, Pierre
1991 *Language and Symbolic Power* (Cambridge: Polity Press)
1998 *Teorie jednání* (Praha: Karolinum)

ČMEJRKOVÁ, Světla
2011a „Indexovost promluv a identita mluvčích"; in ČMEJRKOVÁ, Světla – HOFFMANNOVÁ, Jana (eds.): *Mluvená čeština: Hledání funkčního rozpětí* (Praha: Academia), s. 103–127
2011b „Mluvená čeština v různých podobách mluveného dialogu"; in ČMEJRKOVÁ, Světla – HOFFMANNOVÁ, Jana (eds.): *Mluvená čeština: Hledání funkčního rozpětí* (Praha: Academia), s. 253–309

DIJK, Teun Adrianus, van
2001 „Multidisciplinary CDA: a plea for diversity"; in WODAKOVÁ, Ruth – MEYER, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis* (London: Sage), s. 95–120
2008 *Discourse and power* (New York: Palgrave Macmilian)

FAIRCLOUGH, Norman
1989 *Language and Power* (London: Longman)
1995 *Media Discourse* (London: Longman Inc.)
2005 „Political Discourse in the Media: An Analytical Framework"; in BELL, Allan – GARRETT, Peter (eds.): *Approaches to Media Discourse.* 6. vydání (Oxford: Blackwell Publishing), s. 142–162

HAVLÍK, Martin
2013 „Dvojí řád střídání replik mluvčích v politických debatách"; in ČMEJRKOVÁ, Světla – HOFFMANNOVÁ, Jana a kol.: *Styl mediálních dialogů* (Praha: Academia), s. 196–229

HIRSCHOVÁ, Milada – SVOBODOVÁ, Jindřiška
2014 *Komunikační strategie v jednom typu mediálního diskursu (televizní talk-show)* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

KRAUS, Jiří
2003 „Vyjadřování polemičnosti a významových opozic v politickém diskurzu"; in ČMEJRKOVÁ, Světla – HOFFMANNOVÁ, Jana (eds.): *Jazyk, média, politika* (Praha: Academia), s. 13–39

SPENCER-OATEYOVÁ, Helen
2007 „Theories of Identity and the Analysis of Face"; *Journal of Pragmatics* 39, č. 4, s. 639–656

SVOBODOVÁ, Jindřiška
2016 *Manipulace a argumentace v politickém a mediálním diskurzu* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

On the language aspect of selected speeches of president Miloš Zeman

In the article the author attempts to clarify how to analyse the linguistic aspect of the presidential speeches in terms of the linguistic image of the world. Analysing ceremonial speeches the author analyses the symptoms of sociativity and persuasion, classifies traditional rhetorical devices (among others figures and tropes) and tries to find answers to the question why these forms were used in the given context by the President M. Zeman. Conceptual metaphors are then analysed as specific units emphasizing, misleading or hiding the expressed meaning.

Keywords: Miloš Zeman, democracy, rhetorics, cognitive linguistics, linguistic picture of the world, the president, ceremonial speech

PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.
Katedra českého jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
lukas.zabransky@uhk.cz

JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA VYBRANÝCH PROJEVŮ PREZIDENTA MILOŠE ZEMANA

LUKÁŠ ZÁBRANSKÝ

ÚVOD

Ve studii si kladu za cíl prozkoumat jazykovou stránku vybraných projevů prezidenta Miloše Zemana a verifikovat některé metody kognitivní lingvistiky/jazykového obrazu světa na materiálu těchto textů, které M. Zeman pronesl od roku 2001 do roku 2014. Za nejdůležitější v daném materiálu považuji tyto aspekty: konceptuální metafory, typ rámcování/kategorizace, stereotypy a politickou morálku (tzv. model přísného otce versus pečovatelský model[1]). Na základě excerpce probíhá analýza zejména metaforických pojmů, ale také dalších charakteristických jazykových rysů. Neberu v úvahu nonverbální stránku projevu (zejména gesta), protože možnost jejího sledování je k dispozici jen v několika případech. Při výzkumu vedle kognitivního přístupu přihlížím k etymologii, kdykoliv je takový postup nosný. Aplikací teorie konceptuální metafory jsem se již zabýval ve studiích věnovaných staroslověnským rukopisům (Zábranský 2013b) a moderní české literatuře (Zábranský 2013a); možnosti a limity takového postupu se ukazují jako velmi různorodé.

Poznání odborné problematiky v oblasti jazykových metafor dospělo k různým výsledkům ve světovém i českém kontextu. Pro vymezení metodologie považuji za nezbytné se krátce zastavit u novějších postupů a výchozí literatury, která se vztahuje k problematice metafor v politickém projevu. Komplexnost metaforických konceptů vyplývá zejména z komplexnosti lidského vědomí, proto metafora jako taková není jen záležitostí jazykové formulace.[2]

Skutečný přelom v lingvistickém pohledu na metaforizaci přináší severoamerická kognitivní lingvistika (sémantika). G. Lakoff a M. Johnson (1980) ve své teorii metafory ukazují, že myšlenky nepřicházejí jen tak „ze vzduchu“, a tak i metaforické koncepty mají svůj základ ve fyzickém světě. Kategorizace pak vždy přináší i hodnotící hledisko, metafory tak nutně buď určité spojitosti a významy zavádějí, nebo něco skrývají, ale mohou také určité aspekty zdůrazňovat. G. Lakoff tuto teorii aplikuje v mnoha oblastech, mimo jiné odhaluje zákonitosti metaforických pojmů v tzv. progresivní a konzervativní politice (2002). Zde nás bude nejvíce zajímat, zda tradiční

/1/ Tyto pojmy zavádí a dále s nimi pracuje G. Lakoff (2002: 5–16).

/2/ D. Draaisma (2003) analyzuje metafory umělých pamětí, jejich zpětný vliv na naše myšlení (CD, magnetofony, gramofony, video, počítačové paměti, hologramy, fotografii) a přesvědčivě odpovídá na otázku, co při všech změnách metafor zůstává v lidstvu neměnné.

termíny tzv. konzervativního či progresivního amerického politického proudu uplatňoval ve svých projevech i M. Zeman. Vedle toho G. Lakoff zaměřil své monografie i na problematiku rámcování (2004) a na kategorizaci (1987). Ze zahraniční kognitivní lingvistiky nelze též nezmínit práci maďarského lingvisty Z. Kövecsese (2010).

Kognitivně zaměřenou psychologickou inovativní analýzu metafor v politickém diskurzu českého prostředí podal na přelomu století V. Chrz (1999), vyšla však v nákladu sta kusů. Monografie vychází z teorie konceptuální metafory a teorie zobrazovacích schémat. Analyzované metafory pocházejí z politických diskuzí, komentářů, zpravodajství (témata domácí i zahraniční politické scény především z let 1996 a 1997). Chrz analyzuje konkrétní výroky M. Zemana několikrát, poprvé tak činí na s. 64–71, kde se zabývá jeho metaforickým vyjádřením vládního balíčku („ekonomický pacient má zlomenou nohu"), podruhé na s. 80–81 rozebírá televizní duel *Sedm čili 7 dní* s V. Klausem (V. K. užívá metaforu „drolení vlády"), dále pak na s. 97–98 metaforické vyjádření k následkům uvolnění kursu koruny („jako v pohádce O chytré horákyni"), konečně též analyzuje metaforické vyjádření M. Zemana k navrhovaným vládním škrtům na s. 108 („kapři si nevypustí svůj vlastní rybník"). V závěrečných pasážích monografie Chrz nahlíží velmi komplikovaná metaforická vyjádření, a to od s. 137 reakci M. Zemana na promluvu J. Kalvody („body, mapa, křižovatky cest") a od s. 142 krátkou rabínskou historku použitou M. Z. v PSP ČR („o slavíkovi v dlani"), jejíž zamýšlený efekt destruuje ve sněmovně tehdejší poslanec ODA I. Mašek. Z tradičních popisů metafor a metonymií v polistopadovém období nemůžeme opomenout F. Čermáka (2010: 74–78, 94–96). Ten rozlišuje na malém prostoru taxonomicky metaforu, metonymii a synekdochu (tu vyděluje z metonymie). Sám však konstatuje, že rozlišení metonymie a metafory nebývá jasné.

Do kognitivní lingvistiky můžeme v českém prostředí zařadit několik prací, které se českých metafor týkají. V kolektivní monografii I. Vaňkové, I. Nebeské, L. Saicové Římalové a J. Šlédrové (2005) se I. Nebeská věnuje metafoře v kapitole Metafora a metaforičnost (s. 92–106). Možný metodologický směr výzkumu metafor ve starších i novějších literárních památkách ukazuje ve své monografii I. Procházková (2011). Autorka po teoretickém úvodu podrobuje kognitivní analýze hebrejskou starozákonní metaforu HOSPODIN JE KRÁL,[3] HOSPODIN JE PASTÝŘ, HOSPODIN JE SOUDCE, HOSPODIN JE VÁLEČNÍK, HOSPODIN JE STAVITEL, HOSPODIN JE LOVEC, HOSPODIN JE SADAŘ/VINAŘ, HOSPODIN JE SLUNCE, HOSPODIN JE LEV/LVICE, HOSPODIN JE OREL/ORLICE. Činí tak na základě teorie konceptuální metafory, teorie prototypu a teorie mentálních prostorů

/3/ Konceptuální metafory jsou v kognitivní lingvistice uváděny vždy velkými písmeny, v souladu se světovým územ je takto ve studii uvádím i já.

a prolínání prostorů. Vychází zejména ze starozákonních žalmů. Postupně odhaluje různé i periferní konceptualizace.

Pro popis složitějších metaforických vyjádření v projevech M. Zemana přijímám termín generická příběhová struktura (GPS) I. Procházkové (2011: 52–53), neboť pro konkrétní historické literární zkoumání nalézám stejné důvody tohoto přístupu: 1) jedná se o pokus vysvětlit intertextové metaforické významy; 2) jedna KM často opakovaně spoluvytváří několik generických prostorů. Generické prostory konstituující se z jedné zdrojové domény nejsou zpravidla jen jedinečnými, aktuálně se konstituujícími strukturami.

V nezbytných antropologických a filozofických aspektech metafor vycházím z prací J. Sokola. Z hlediska rétoriky používám při analýzách figur, tropů atd. jako výchozí práce F. M. Quintiliana, J. Krause,[4] E. Lotka, B. Buchtové, A. Špačkové a dalších.

Z prací polských lingvistů, které bývají označovány pojmem jazykový obraz světa, přijímám jako inspirativní práce lublinského a varšavského centra: A. Wierzbické, J. Bartmińského a R. Tokarského.

VÝCHOZÍ PROJEVY

Pro sondu do charakteru projevů Miloše Zemana jsem zvolil kombinaci, ve které se uplatňují projevy z doby „prezidentské“ i „předprezidentské“. Je tomu zejména proto, že z důvodu časového nepronesl takové množství politických a slavnostních projevů ve srovnání s předchozími porevolučními prezidenty (V. Havlem a V. Klausem). Základem k excerpci bylo šest zásadních projevů (z hlediska politické závažnosti, charakteru státu, kultury dané tradicí), přičemž v jednotlivostech jsem přihlédl k projevům dalším:

a) projev předsedy vlády M. Zemana k teroristickým útokům v USA dne 2. 10. 2001,
b) inaugurační projev ve Vladislavském sále Pražského hradu dne 8. 3. 2013,
c) projev k příležitosti vyslovení důvěry vládě Jiřího Rusnoka v Poslanecké sněmovně Parlamentu České republiky dne 7. 8. 2013,
d) projev prezidenta republiky ke státnímu svátku 28. října a k příležitosti udílení státních vyznamenání,
e) vánoční projev dne 26. prosince 2013 v Lánech,
f) projev k příležitosti vyslovení důvěry koaliční vládě Bohuslava Sobotky dne 18. 2. 2014.

/4/ J. Kraus (2004: 103–110) ve své monografii analyzuje konkrétně i úryvek z polemického dialogu v rámci diskuzního televizního pořadu, kde v březnu 1999 polemizuje M. Zeman jako tehdejší předseda vlády s moderátorem J. Vávrou a poslankyní L. Benešovou o problémech v managementu Komerční banky.

Z hlediska jazykové stránky slavnostních projevů jsem již zkoumal deset projevů prezidenta Václava Klause (Zábranský 2012–2013) k příležitosti státního svátku. V porovnání s jazykovým obrazem světa (JOS) projevů prezidenta M. Zemana bylo důležité zjistit, zda existuje shoda v konzervativním rámcování, v hierarchii, ze které je vyloučen Bůh (zda je vrcholem civilizace a přírody ekonomický člověk); dále pak bylo náležité srovnat, zda jsou též jako u V. Klause nejčastějším typem tropů orientační (u něj není nejčastěji tematizovanou opozicí ani míra centrálnosti, ani opozice nahoře × dole, ale opozice vpředu × vzadu a hluboce × povrchně) a ontologické konceptuální metafory. Konečně bylo podnětné zjistit, z jakých zdrojových domén při tvorbě konceptuálních metafor vychází M. Zeman. U zkoumaných projevů V. Klause to byly zdrojové domény tyto: zemědělské, geologické, finanční (ekonomické), divadelní a námořnické (Zábranský 2012–2013: 139).

ANALÝZA JEDNOTLIVÝCH PROJEVŮ CHRONOLOGICKY

A)

Projev přednesený dne 2. října 2001 v souvislosti s vývojem situace po teroristických útocích na USA spadá rámcováním jednoznačně do tzv. morálky přísného otce (Lakoff 2002: „Strict Father Morality“). Oproti americkému konzervativnímu modelu (srov. projev prezidenta USA G. W. Bushe v den útoků 11. září 2001) tu není ovšem nejvyšší silou v hierarchii Bůh, ale je to volený politik, resp. vláda („vláda ČR je připravena poskytnout […]“). Nacházíme jednoznačné dělení světa na dobro a zlo („svět se rozdělil na dva světy“). Nejčastějším tropem tohoto velmi vážného politického projevu je metonymie, typ část za celek (pars pro toto), např. INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ („Česká republika se musí rozhodnout“), či ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO („Vláda ČR není vládou extremistů, […] nebudou se jí třást kolena“).

B)

Inaugurační projev prezidenta Miloše Zemana proslovený ve Vladislavském sále Pražského hradu dne 8. března 2013 je slavnostní, obsáhlejší a – jak je pro M. Zemana typické – pronesený spatra. Stereotypní generalizaci skýtá vyjádření: „Každý z nás někdy vyhrál a někdy prohrál.“ Vedle vyjádření spadajících do rámce morálky přísného otce – Strict Father Morality (jednoznačné rozlišení dobra a zla prostřednictvím KM OSTROVY POZITIVNÍ/NEGATIVNÍ DEVIACE) tu evidujeme pro projevy M. Z. typické metonymie (pars pro toto, INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ), např.: „dialog všech parlamentních stran“, „ČR se dostala z tehdejší ekonomické krize“ atd. Jisté vybočení z obvyklé kategorizace M. Zemanem zobrazuje závěrečná modlitba, toto oslovení je zároveň figurálním prostředkem (syntaktický

paralelismus, třikrát se opakuje: „Bože, dej mi [...]“). Na tomto jediném místě je ve slavnostních projevech prezidenta Zemana explicitní hierarchie s Bohem na vrcholu pomyslné pyramidy. Otázkou zůstává oxymóron uvádějící tuto modlitbu, kdy se mluvčí označuje za tolerantního ateistu. Pokud by tento oxymóron nebyl míněn jako vtip, pak se s největší pravděpodobností jedná o další prostředek nepřímé komunikační strategie sloužící jako výtka z pozice autority vůči politickým odpůrcům (ironie). Do křesťanského, konzervativního obrazu světa spadá KM LIDÉ JSOU SOLÍ ZEMĚ (biblická parafráze). Za velmi důležité považuji v tomto projevu dvě KM s příznačnými zdrojovými doménami. První je citací aforismu čínského filozofa Konfucia: „Lépe než proklínat tmu, je zapálit alespoň jednu svíčku.“ Tuto metaforu mluvčí používal též v předvolebním období. M. Zeman dává najevo, že obroda české politiky, po které volá řada občanů, může začít právě na postu nejvyšším, současně naznačuje (nepřímým jednáním) směr budoucí zahraniční politiky Hradu: vylepšení obchodních vztahů s Čínou, uznání její legitimity a autority. KM ZÁVISTIVÍ HLUPÁCI JSOU TRAVIČI označuje – terminologicky přesně – stupidní jedince, kteří škodí, aniž by z toho kdokoliv mohl mít užitek/výhodu (oni i celá ČR). Jejich činy jsou popsány konceptuální metaforou aplikace jedu („neotravujte“).

c)

Projev prezidenta v PSP ČR dne 7. srpna 2013 přichází v době politické krize. Projev je rozsáhlý, obsah velmi vážný. V tomto textu prezident projevuje vysokou míru jazykové variability. Vážnost situace a nezbytnost precizní argumentace jej nutí k různorodým jazykovým vyjádřením. Vyskytuje se tu např. tzv. pojistková věta, která slouží jako úvodní příprava k následné změně rámcování označované skutečnosti (zároveň představuje katalyzátor možného konfliktu): „Při vší úctě k panu poslanci Petru Nečasovi jsem hluboce přesvědčen, že v uplynulých třech letech byl faktickým premiérem vlády České republiky pan Miroslav Kalousek.“ Dále prezident označuje negativní prototyp nedůvěryhodnosti české žurnalistiky prostřednictvím metonymie: „[...] a českému tisku určitě všichni musíme věřit, zejména Mladé frontě Dnes.“ KM POLITICKÁ KRIZE JE NÁDOBOVÝ OBJEKT: „[...] nacházíme se uprostřed politické krize.“ Prezident dále vytváří rámec vlády výčtem přívlastků: „[...] vláda, které já říkám vláda odborníků, jiní vláda úředníků, jiní vláda přechodná.“ Vláda J. Rusnoka, která je logickým hypertématem projevu, je prezidentem dále podporována a legitimizována, např. i ontologickou metaforou KM VLÁDA JE NÁSTROJEM BOJE PROTI KORUPCI: „Je to vláda, která je nástrojem boje proti korupci, protože v jejím programovém prohlášení je obsažen závazek, že nebude zasahovat do probíhajícího vyšetřování a narušovat toto vyšetřování politickými tlaky.“ Konzervativní politická morálka je tu přítomna ve výrocích, jimiž svým tehdejším odpůrcům v PSP ČR přímou i nepřímou komunikační strategií vyjevuje výtku z pozice

autority (komunikační funkce výtky z hlediska pragmatiky). Nepřímo tak činí pomocí přístavku: „Známý politolog, pan Miroslav Kalousek, nedávno prohlásil [...]“, přímo vyjadřuje výtku přívlastkem: „Budete-li si přát návrat na několik měsíců oné smutné katastrofické Kalouskovy vlády, prosím, hlasujte proti vládě Jiřího Rusnoka.“

D)

Projev prezidenta republiky pronesený k oslavě státního svátku 28. října roku 2013 a při identické příležitosti udílení státních vyznamenání je zásadně rozdílný od deseti předešlých bývalého prezidenta Klause, ty byly tematicky pojaté v nejvyšší obecnosti, zatímco prezident Zeman je co možná nejvíce konkrétní, je tomu tak zejména v místech týkajících se vyznamenaných Medailí Za zásluhy I. třídy a Řádem Tomáše Garrigua Masaryka (prezident Klaus o vyznamenaných v projevu nehovořil nikdy). Projev je výjimečný i demonstrovanými hodnotami, překvapivě není „ekonomickostředný“, nýbrž do popředí vystupuje individuální morálka jednotlivých historických i současných českých osobností. Slavnostní ráz projevu je podtržen nebývale vysokým počtem figur a tropů. Orientační metafory vyjadřují až na jednu výjimku směr nahoru (AUTORITA, SÍLA, ŠTĚSTÍ, DOBRO, MORÁLNOST atd. JSOU NAHOŘE): „zdvihnul z prachu svůj podnik“, „pozdvihli český průmysl“, „krásné vzepětí národa“, „nebyla strmá kontinuální cesta na vrchol“, „byly vzestupy a pády“. Jedna OM se týká rysu centrálnosti: „Byli jsme vychováni v přesvědčení, že [...] kdo z tohoto mainstreamu vybočí, se nutně utopí.“ Velké množství ontologických metafor (personifikací) a metonymií pomáhá prezidentovi vytvořit rámec náhledu na utváření dějin: „dějiny jsou plodné“ (metonymie /LIDSKÉ/ DĚJINY JSOU LIDÉ), „dějiny jsou souboj myšlenek“ (metonymie /LIDSKÉ/ DĚJINY JSOU MYŠLENKY), „dějiny mají samohyb“ (ontologická metafora DĚJINY JSOU STROJ), „vyrytá stopa v dějinách“ (KM DÍLO JE OSTRÝ NÁSTROJ). Důležitost kvality myšlenek je zdůrazněna personifikačním typem ontologické metafory: „v zajetí svých myšlenek“ (MYŠLENKY JSOU LIDÉ). Nutnost změn v přístupu a myšlení v návaznosti na změny v civilizaci odráží prezident depersonifikačním typem ontologické metafory: „stáváme se spíše fosilií...“ (LIDÉ JSOU ZKAMENĚLINY). Lidský přístup a životní nadhled je doceněn KM ÚSMĚV JE PŘEDMĚT (DAR), „rozdávali lidem to nejcennější – úsměv“.

E)

Vánočním projevem se prezident M. Zeman, který pronesl 26. prosince 2013 v Lánech, vrátil k předgottwaldovské tradici vánočních projevů (nikoliv sekularizovaných novoročních). Důvody návratu k projevu s charakterem vánočního poselství vysvětluje sám prezident v úvodu řeči. Jeho vánoční projev tak můžeme srovnávat i s historickými vystoupeními T. G. Masaryka a E. Beneše: z hlediska jazykového obrazu světa je slavnostní vánoční projev

T. G. M. (vybírám prosinec 1933 jako exemplární bikonceptuální příklad) rámcován jako konzervativní /strict father morality/, konzervativní politická morálka je doložena počátkem i závěrem projevu („naše děti", „dětství" – důraz na rodinné hodnoty; citace evangelia na začátku projevu i na konci „Sláva na výsostech Bohu a na zemi pokoj lidem dobré vůle" – důraz na křesťanství; antropocentrismus /"od domu k domu"/), na konci projevu je ale prezident kosmopolitní (přeje vše dobré též občanům Spojených států amerických i všech ostatních států). Stať projevu je překvapivě jednoznačně progresivní a antimilitaristická, místo etnocentrismu a ekonomické průměrnosti T. G. M. hovoří o mravech v celé společnosti (o nutnosti opustit násilí), o Společnosti národů, a tak zdůrazňuje mezinárodní právo, lidské hodnoty a nutnost míru. Oproti tomu Benešův vánoční projev je velmi epický (vybírám ze tří vhodných předválečných projevů k ilustračnímu srovnání prosinec 1937), působí neadekvátně vůči situaci, následkem mohla být nízká efektivita předání poselství; projev zapadá do demonstrace tradičních křesťanských hodnot, avšak místo citace bible na začátku a na konci (jako u T. G. M.) vidíme pouze parafrázi biblického výroku na konci projevu ("Všem vám, lidem dobré vůle, přeji klid a pokoj a státu našemu krásný jubilejní rok!"), jinak jsou křesťanské teze potvrzovány jen nepřímou strategií ("den, jenž je celému křesťanskému světu symbolem lásky"). A. Novotný (vybírám projev z Vánoc 1960 pro příklad nedemokratického prezidenta) přichází s poměrně krátkým slavnostním novoročním projevem, ten se zdá být efektivní, mluvčí dokáže pregnantně a lapidárně sdělit svůj záměr. Společenskou metou demonstrovanou v projevu již nejsou evangelní hodnoty, ale pouhá perspektiva „mít se lépe". Vidinou/přeludem společnosti se stává představa neustálého pokroku a stálého navyšování hojnosti (tedy pokrok /zemědělský, průmyslový/, nikoliv morálka). Ačkoliv se prezident Zeman vrátil k formální tradici vánočního projevu, křesťanské hodnoty nejsou v projevu demonstrovány, necituje ani úryvek z bible (Bůh je z hierarchie vypuštěn, hlavou státu a vrcholem tzv. velkého řetězce bytí je výlučně osoba prezidenta). Projev je „ekonomickostředný" a směřovaný na úřad prezidenta a jeho činy. M. Zeman „skládá účty", tedy enumeruje pět splněných slibů. V projevu je oproti ostatním projevům M. Zemana nižší počet figurálních a tropických prostředků. KM ČINY JSOU PENÍZE se tu figurálně opakuje v syntaktickém paralelismu, čímž je zdůrazněn finanční aspekt: „Skládáme účty sami sobě i svým blízkým. Prezident republiky má povinnost složit účty všem občanům." Nechybí metonymie ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO: „Tak jako v sídlech většiny evropských hlav států i na Pražském hradě vedle české vlajky vlaje vlajka Evropské unie […]" Explicit projevu přináší poselství ve formě ontologické metafory ŽIVOT JE NÁDOBOVÝ OBJEKT zapojené do GPS ŽIVOT JE NÁDOBOVÝ OBJEKT PLNĚNÝ UŽITEČNÝMI SKUTKY. Zároveň tak uděluje výtku z pozice autority všem občanům neproduktivním (těm, jejichž život není naplněn užitečnými skutky). Z hlediska politického směřování projev spadá

do progresivního proudu. Zajímavá je nepochybně také nonverbální složka, kterou díky filmovému záznamu máme v některých případech k dispozici. A. Novotný v novoročním projevu roku 1960 sedí za stolem. V této tradici prezidenti pokračují i po revoluci, až prezident V. Klaus u slavnostních novoročních projevů stojí. Výjimečným se z historického hlediska stává právě prezident M. Zeman, který u vánočního projevu sedí, nesedí však za stolem, ale v sálu s pohodlným nábytkem a luxusní, adekvátně slavnostní výzdobou. Stůl (srov. franc. výraz bureau) je na jedné straně symbolem moci rozhodování, na straně druhé mluvčího zařazuje k určitému typu práce, která jistou částí populace nemusí být ceněna. Postoj V. Klause u novoročního projevu evokoval akčnost, aktivnost přístupu. Např. v roce 2010 (50 let po tomto projevu A. Novotného) můžeme v projevech prezidentů vidět výrazné rozdíly. Prezident Novotný sedí za masivním stolem, po celou dobu svůj projev čte, na konci projevu odloží brýle s černou obroučkou (přímý pohled: posílení persvaze a sociativnosti). Naproti tomu projev prezidenta Klause v roce 2010 nese v kanceláři i osobní stopy (fotografie manželky v rámečku na polici knihovny, prezidentem sepsané knihy tamtéž) a další slavnostní elementy (exotické květiny na pracovním stole). Prezident při projevu stojí a svůj text čte z malých papírů (nejspíš formát A6), které jsou umístěné na snímaném malém průhledném pultu. Pouze prezident Zeman v roce 2013 projev nečte, mluví zpaměti.

F)

Projev k příležitosti vyslovení důvěry koaliční vládě Bohuslava Sobotky dne 18. 2. 2014 je nejdelší z analyzovaných, jeho realizace trvala plných čtyřicet minut. Projev je zaměřen na ekonomická témata, nepostrádá však i morální poselství. Tradičně evidujeme orientační metafory, např.: „že do sedmi let doženeme Rakousko“ (směr dopředu × dozadu). Vybírám několik zásadních KM k analýze. K tradičnímu odmítnutí „zelené politiky“ (tento postoj je ve shodě s předchůdcem v prezidentském úřadu V. Klausem) náleží oxymóron „útulné mokřady se spoustou komárů“, čímž nepřímo mokřady označuje za negativní přírodní skutečnost. KM VLÁDNÍ STRATEGIE JE SCÉNÁŘ: „nastupují čtyři scénáře“. Metaforické vyjádření pomocí zdrojové domény divadelního či filmového scénáře poukazuje k jeho tvůrci a zdůrazňuje jeho úlohu (v tomto případě ministra financí A. Babiše). Jazykový obraz světa dotvářejí ontologické metafory: KM SLIBY JSOU NÁDOBY („aby vládní sliby byly naplněny“), dále KM ROZPOČET JE NÁDOBOVÝ OBJEKT („zacpání rozpočtových děr“) pomocí nich dochází k podtržení významu a závažnosti konsekvencí rozpočtové úvahy státních prostředků. Nejpodstatnější je pak metonymie SNĚMOVNA JE DÍLNA („Sněmovna má být dílnou, ze které budou vycházet dobré zákony.“). Toto tvrzení Jana Hamáčka/Miloše Zemana „Sněmovna má být dílnou“ vyjevuje typický vztah mezi zkušeností a fyzickým lokalizováním událostí na tomto místě. Vytváří se tu vztah, jehož

hlavním jmenovatelem je práce/tvorba zákonů. Prezident Zeman podle svého zvyku nezapomněl ve svém projevu na novináře (kteří z povahy civilizačních tendencí inklinují v publicistice často k povrchnosti a nevěcné argumentaci), používá ontologickou metaforu depersonifikační: KM NOVINÁŘI JSOU AUTOMATY („občas z nich vypadne jeden či dva kritické argumenty"). Nepřímou komunikační strategií tak novináře označuje jako pouhé (nemyslící, necítící) stroje. Prezident v projevu určeném nové vládě cituje svůj inaugurační projev, navíc tak činí v závěru, čímž umocňuje důležitost svého postoje (KM ZÁVISTIVÍ HLUPÁCI JSOU TRAVIČI), poslance zároveň prosí: „Nenechte se otrávit." Tuto pasáž rámcuje výzvou, aby se poslanci nikdy nehodnotili podle popularity, ale vždy jedině a pouze podle výsledků své práce. Zcela ojedinělou zůstává metonymie se zdrojovou doménou z oblasti námořnické: SNĚMOVNA JE PONORKA („váš pobyt v této ponorce"), tato KM vyplývá z vlastní zkušenosti emocionální náročnosti uzavřeného a částečně stereotypního prostředí poslanecké sněmovny.

KONTEXT DALŠÍCH PŘEDVOLEBNÍCH A POVOLEBNÍCH PROJEVŮ

V předvolebních mítincích prezident vystupoval pod titulem čestného předsedy politické strany SPOZ. Na předvolebním sjezdu této strany pronesl projev, ve kterém uplatnil různé KM. K oblíbeným předvolebním vyjádřením patřila florální metafora stromu: „Strom roste pomalu a jenom plevel roste rychle." Tuto metaforizaci rozvíjel dále: „Já jsem vám asi před minutou vyjmenoval hned sedm druhů politických plevelů"; přičemž depersonifikační ontologickou metaforou označil sedm stran za škodlivé, konkrétně: Věci veřejné, LIDEM, Stranu zelených, ODA, Unii svobody, ale také KDU-ČSL: KM DANÉ STRANY JSOU POLITICKÉ PLEVELE. Konsekvencí této ontologické metafory přirozeně je, že by dané „plevele" měly být vykořeněny. Vůči vrcholným představitelům Strany zelených pak ještě pronese další ontologickou metaforu depersonifikační: KM MINISTŘI SZ JSOU PAPÍR („Ti ministři pak shořeli jako papír a Strana zelených už není v Poslanecké sněmovně"), kterou jejich charakter degraduje na nestabilní objekt. Podobně kreativní je Miloš Zeman při úvaze o změně volebního zákona. Personifikační ontologická metafora KM ZMĚNA VOLEBNÍHO ZÁKONA JE UKLÍZEČ („změna by zametla s dnešními kandidátkami") označuje nepřímou komunikační strategií dosavadní metodu skládání volebních kandidátek za pochybnou (doslova za „odpad"). K utvoření komplexnějšího souboru posuzovaných projevů jsem vybral i tiskový brífink k aktuální povodňové situaci ze dne 3. června 2013, na němž hovoří velitel Hradní stráže R. Studený a poté velmi krátce prezident M. Zeman. Zde evidujeme ve vážné situaci pojistkovou větu (může být ale i současně ironií) spadající do konzervativního politického

rámce (Strict Father Morality): „Chtěl bych Vás ujistit, že v případě, že se, nedej bůh, budou živelné pohromy opakovat, Hradní stráž je kdykoli připravena účastnit se akcí na pomoc postiženým." V závěru projevu graduje ironický postup umocněný pleonasmem pozdravu, zároveň tu dochází ke kategorizaci adresátů projevu, za negativní jsou nepřímo označeni novináři: „I já Vám přeji hezký den a zejména, abyste se neutopili, i když u novinářů je toto přání poněkud ambivalentní. Hezký den, dobrý večer." K dokreslení JOS jazykových projevů prezidenta M. Zemana nahlédnu do četných promluv k občanům různých obcí (tzv. „setkání s občany"). Např. mezi 5. zářím a 16. říjnem roku 2013 tato setkání přinesla celkem 24 různých projevů. Povětšinou se jedná o kratší projevy, výjimečně mluvčí vzpomene osobní vazby k různým místům či se rozpovídá na témata týkající se obce, pak je projev obšírnější. Prezident v těchto projevech často děkuje svým voličům i nevoličům a „skládá účty", jak učinil i v závažném (výše analyzovaném) vánočním projevu, tato KM ČINY JSOU PENÍZE je pro M. Zemana typická (až stereotypní). Velmi častými metaforickými koncepty jsou v těchto projevech také historky o japonských vojácích ztracených v džungli po druhé světové válce či přirovnání politických stran (kandidujících do sněmovních voleb) k sýrům v samoobsluze: „některé Vám budou chutnat, některé Vám budou páchnout". Ontologickou metaforu POLITICKÉ STRANY JSOU SÝRY lze považovat za podbízivou, adekvátně ke všelidovému prostředí veřejných regionálních projevů.

ZÁVĚR

Jazykový obraz světa zkoumaných projevů prezidenta Miloše Zemana je v porovnání se slavnostními projevy Václava Klause (Zábranský 2012–2013) komplikovanější a různorodější. Pojmy spadající do konzervativní politické morálky byly identifikovány dle postupu americké kognitivní lingvistiky pozitivně s tím rozdílem, že se v daných prezidentských diskurzech většinou nevyskytuje na počátku hierarchického řetězce Bůh, ale jeho počátkem/vrcholem je tu ekonomický člověk, pán civilizace a přírody (existují však výjimky, kdy tomu tak není: inaugurační projev, brífink k povodňové situaci). V některých projevech pozitivně identifikujeme progresivní politickou morálku, M. Zeman tak může být označen za bikonceptualistu. Konzervativní přístup převládá při vážné ohrožující situaci, zatímco progresivní směr prezident uplatňuje zejména při projevech slavnostního rázu. Nejčastějším typem tropů jsou orientační a ontologické metafory, dále pak metonymie. Nejfrekventovanější tematizovanou opozicí orientačních metafor je opozice nahoře × dole, výjimečně míra centrálnosti či opozice vpředu × vzadu. Vedle personifikací potvrzujících přítomnost antropocentričnosti jazykového obrazu světa M. Zemana pozorujeme z hlediska geografického a kulturního

pro naše prostředí ontologické metafory očekávatelných (finanční – zde se shoduje s V. Klausem, lékařský, botanický okruh) i překvapivých (podobně jako V. Klaus z vizuálního, divadelního i námořního prostředí) zdrojových domén. Jazykový obraz světa výše zkoumaných projevů prezidenta Miloše Zemana je: antropocentrický, hospodářsky středný, pragmatický, logický, faktografický (střízlivě věcný), s nízkou mírou pravděpodobnosti výskytu předsudků vůči konkrétním profesím (vyjma novinářů a ekologů).

ZKRATKY

GPS – generická příběhová struktura
JOS – jazykový obraz světa
KM – konceptuální metafora
M. Z. – Miloš Zeman
OM – orientační metafora
PSP ČR – Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky
V. K. – Václav Klaus

ZDROJE TEXTŮ PROJEVŮ:

ZEMAN, Miloš
2012 *Zpověď informovaného optimisty* (Praha: ČAS)

LITERATURA:

BLACK, Max
1966 *Models and Metaphors* (Ithaca : Cornell University Press)

BARTMIŃSKI, Jerzy
2006 *Językowe podstawy obrazu świata* (Lublin: UMCS)

BUCHTOVÁ, Božena
2006 *Rétorika* (Praha: Grada)

CROFT, William – CRUSE, Alan
2004 *Cognitive Linguistics* (New York: Cambridge University Press)

ČERMÁK, František
2010 *Lexikon a sémantika* (Praha: Lidové noviny)

DRAAISMA, Douwe
2003 *Metafory paměti* (Praha: Mladá fronta)

EVANS, Vyvyan – GREEN, Melanie
2006 *Cognitive Linguistics. An Introduction* (Edinburgh: Edinburgh University Press)

FAUCONNIER, Gilles
1994 *Mental Spaces* (Cambridge: Cambridge University Press)

FAUCONNIER, Gilles – TURNER, Mark
2003 *The Way we think* (New York: Basic Books)

HIRSCHOVÁ, Milada
2006 *Pragmatika v češtině* (Olomouc: Univerzita Palackého)

CHRZ, Vladimír
1999 *Metafory v politice (*Praha: Psychologický ústav AV ČR)

KÖVECSES, Zoltán
2010 *Metaphor /A Practical Introduction/* (Oxford: Oxford University Press)

KRAUS, Jiří
1998 *Rétorika v evropské kultuře* (Praha: Academia)

2004 *Rétorika a řečová kultura* (Praha: Karolinum)

KRAUS, Jiří et al.
2011 Člověk mluvící (Praha: Leda)

LAKOFF, George
1987 *Women, fire, and dangerous Things: what categories reveal about the mind* (Chicago: The University of Chicago Press)
2002 *Moral politics: how liberals and conservatives think* (Chicago: The University of Chicago Press)
2004 *Don´t think of an elephant!: know your values and frame the debate: the essential guide for progressives* (White River Junction: Chelsea Green Publ.)

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark
1980 *Metaphors we live by* (Chicago: The University of Chicago Press)

LEECH, Geoffrey N.
1983 *Principles of Pragmatics* (London: Longman)

LOTKO, Edvard
2009 *Kapitoly z rétoriky* (Olomouc: Univerzita Palackého)

MACHEK, Václav
1968 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

NĚMEC, Igor
1980 *Rekonstrukce lexikálního vývoje* (Praha: Academia)

POKORNÝ, Jan
2010 *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura* (Praha: Grada)

PROCHÁZKOVÁ, Ivana
2011 *Hospodin je král. Starozákonní metafora ve světle kognitivní lingvistiky* (Praha: Česká biblická společnost)

QUINTILIANUS, Marcus Fabius
1985 *Základy rétoriky* (Praha: Odeon)

REJZEK, Jiří
2001 Český etymologický slovník (Voznice: Leda)

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie
2010 *Vybraná slovesa pohybu v češtině /studie z kognitivní lingvistiky/* (Praha: Karolinum)

SOKOL, Jan
2002 *Filosofická antropologie: člověk jako osoba* (Praha: Portál)
2004 Člověk a náboženství: proměny vztahu člověka k posvátnému (Praha: Portál)
2010 *Malá filosofie člověka* (Praha: Vyšehrad)
2010 *Slovník filosofických pojmů* (Praha: Vyšehrad)

STACHOVÁ, Jiřina, ed.
1990 Úloha metafory ve vědeckém poznání a vyjadřování (Praha: Filozofický ústav Československé akademie věd)

ŠPAČKOVÁ, Alena
2006 *Moderní rétorika* (Praha: Grada)

TOKARSKI, Ryszard
2004 *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie* (Lublin: UMCS)

TURNER, Mark
2005 *Literární mysl: o původu myšlení a jazyka* (Brno: Host)

VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa
2005 *Co na srdci, to na jazyku* (Praha: Karolinum)

VAŇKOVÁ, Irena
2007 *Nádoba plná řeči: člověk, řeč a přirozený svět* (Praha: Karolinum)

WIERZBICKA, Anna
1992 *Semantics, culture, and cognition: universal human concepts in culture – specific configurations* (NY: Oxford University Press)
2003 *Cross-cultural pragmatics: the semantics of human interaction* (Berlin, NY: Mouton de Gruyter)

ZÁBRANSKÝ, Lukáš
2012–2013 „K jazykové stránce deseti projevů Václava Klause u příležitosti státního svátku České republiky"; Češtinář XXIII, č. 5, s. 129–141
2013a „K metaforám v Babičce po pitvě z hlediska kognitivní lingvistiky"; *Slavia Occidentalis* 70, č. 1, s. 147–166
2013b „K metaforám v Mariánském kodexu z hlediska kognitivní lingvistiky"; *Bohemica Olomucensia* 5, č. 2, s. 113–124

Acoustic Analysis of Vowels of Native Speakers

The subject of this paper paper is to analyze and characterize Czech vowels and diphtongs in terms of acoustic quality and acoustic quantity. Acoustic analysis inspects ten speakers chosen from two Czech corpora of spoken language. Recorded values of formant and quantity analysis were compared with traditional and new reference values of Czech vowel formants and results of vowel quantity analysis were compared with reference values of vowel quantity.

Keywords: acoustic analysis, monophtongs, diphtongs, vowel quality, vowel quantity

Kateřina Kalová
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 47 Olomouc
kaloka01@upol.cz

AKUSTICKÁ ANALÝZA VOKÁLŮ RODILÝCH MLUVČÍCH

KATEŘINA KALOVÁ

1 ÚVOD

Každý jazyk se postupem času vyvíjí a společně s ním jeho vokalický systém. Dochází ke vzniku a zániku některých samohlásek, ale také k modifikaci výslovnosti hlásek stávajících. I popis vokalického systému jazyků prochází neustálým vývojem. V českém jazykovém prostředí se vývoj popisu jazyka odráží zejména v hledání referenčních hodnot formantů pro jednotlivé samohlásky. Existuje tak vedle sebe několik referenčních hodnot, které byly získány různými metodami. V současnosti jsou tyto referenční hodnoty revidovány a ověřovány na aktuálních datech. Kromě toho nové studie revidují i teorie týkající se vokalické délky.

Tradiční referenční hodnoty formantů uvádí např. Palková (1994). Představuje tři tabulky referenčních hodnot z různých zdrojů i průměrné hodnoty vypočítané z těchto tabulek. V posledních letech se samohláskami zabývali také Skarnitzl a Volín (2012), kteří zkoumali hodnoty formantů pro mladé mluvčí standardní češtiny. Jejich studie pracovala s nahrávkami 75 studentů lingvistických oborů na Filozofické fakultě UK. Délkou českých samohlásek se dále zabývala studie Radka Skarnitzla (2012). Ta analyzovala šest zpravodajských relací Českého rozhlasu, které byly přečteny šesti hlasateli. V oblasti psychoakustiky se českými samohláskami zabývali Volín a Studenovský (2007), kteří zkoumali účinnost šesti metod pro normalizaci hodnot vokalických formantů. Jako materiál použili nahrávky 75 mluvčích, celkem pracovali s 3000 vzorky vokálů.

Tato studie vychází z výsledků mé bakalářské práce s názvem *Akustická analýza vokálů rodilých mluvčích* (2017). Klade si za cíl detailně a komplexně analyzovat české monoftongy a diftongy v oblasti vokalické kvality i kvantity a srovnat vlastní naměřené hodnoty s tradičními i novými referenčními hodnotami.

2 METODA

Pro analýzu byly vybrány nahrávky deseti profesionálních mluvčích z korpusů MONOLOG (Štěpánová 2016) a DIALOG (ÚJČ AV ČR, v. v. i., 2015), a to 5 mužů a 5 žen. V nahrávkách byly zastoupeny vzorky čtených zpráv a diskuzních pořadů, které byly vysílány v letech 2001–2011. Materiál pro korpus MONOLOG byl získáván ze zvukového archivu Českého rozhlasu, jednotlivé nahrávky byly odvysílány na stanicích ČRo 1 – Radiožurnál, ČRo 2 –

Praha, ČRo Rádio Česko a ČRo České Budějovice. Z korpusu DIALOG jsem vybrala nahrávky z pořadů *Nedělní partie*, *Otázky Václava Moravce*, *Sedmička* a *Uvolněte se, prosím*. U každého moderátora bylo nahráno 5 vzorků každého monoftongu, pro diftongy je konečný počet nahrávek nižší kvůli nedostatečnému počtu výskytů daných diftongů. Celkem bylo nahráno 500 vzorků monoftongů a 124 vzorků diftongů. Snažila jsem se, aby se vokály v jednotlivých vzorcích objevovaly v co možná nejrůznějším prostředí, v různých pozicích v rámci slova a v sousedství odlišných konsonantů. Tato snaha o rozrůzněnost vzorků se setkala se značným omezením zejména u periferních vokálů a diftongů, které se často vyskytovaly pouze v omezeném prostředí (např. diftong /eu/ se nejvíce vyskytoval ve slově *euro* a v odvozeninách, vokál /o:/ měl nejčastější výskyt ve zkratce ODS).

Z nahrávek byly extrahovány jednotlivé vokály podle pravidel pro fonetickou segmentaci (Machač – Skarnitzl 2009). Frekvence formantů byly měřeny ve volně dostupném programu Praat (Boersma – Weenink 2015). Na každém vokálu byla provedena celkem tři ekvidistantní měření prvních dvou formantů z prostřední třetiny vokálu. Za frekvenci formantu byl považován aritmetický průměr těchto tří měření.

I přes vysokou spolehlivost programu se při odečtu hodnot jednotlivých formantů vyskytly chyby. Často byl formant vyhodnocen v místě, kde se neměl vyskytovat, nebo naopak nebyl vyhodnocen v místě, kde se vyskytovat měl. Druhá situace nastávala zejména u u-ových vokálů, které se vyznačují vzájemnou blízkostí prvních dvou formantů. Nezřídka se vyskytovaly případy, kdy byla trajektorie druhého formantu příliš slabá či blízká prvnímu formantu. V těchto případech program často správný druhý formant „ignoroval“ a jako druhý formant nabízel hodnoty v pásmu 1600–2000 Hz, které jsou pro vysoký zadní vokál velmi netypické. Další chybou pak bylo nesprávné místo detekce formantů nad či pod tmavým pruhem v oscilogramu. Tato chyba byla někdy způsobena tím, že program detekoval formanty i u neznělých souhlásek, a proto se snažil dovést formanty sousedních vokálů do místa údajných formantů konsonantických. Ve všech případech výskytů chyb jsem hodnotu pro daný formant doměřila ručně odečtem ze spektrogramu.

Naměřené hodnoty formantů všech vokálů i diftongů jsem podrobila normalizaci. Přestože podle Volína a Studenovského (2007) pro češtinu nejlépe vychází metoda Lobanov–Hz, ve své analýze jsem použila erbovou stupnici, a to proto, že umožňuje porovnat výsledky analýzy s pracemi jiných badatelů. Psychoakustická jednotka ERB (Equivalent Rectangular Bandwidth) je jedním z typů tzv. *vnitřní normalizace* a vyjadřuje, jak lidské ucho vnímá rozdíly ve výšce zvuku (More – Glasberg 1983).

Vlastní akustickou analýzu jsem rozdělila do čtyř oblastí. Nejprve jsem zkoumala formanty monoftongů. Z naměřených hodnot jsem vytvořila průměrné hodnoty jak pro všechny mluvčí, tak pro mužské a ženské mluvčí zvlášť. Zároveň jsem naměřila rozdíly formantů mezi fonologicky dlouhým

a krátkým vokálem daného vokalického páru. Dále jsem analyzovala vlastní výsledky měření. Porovnala jsem kvalitu jednotlivých vokálů mezi mužskými a ženskými mluvčími, poté jsem srovnala rozdíl v kvalitě dlouhých a krátkých vokálů jak pro všechny mluvčí dohromady, tak pro muže a ženy zvlášť. Výsledky vlastní analýzy jsem následně srovnala se studií „Referenční hodnoty vokalických formantů pro mladé dospělé mluvčí standardní češtiny" (Skarnitzl – Volín 2012) a s formantovými pásmy uvedenými v díle *Fonetika a fonologie češtiny* (Palková 1994: 174).

3 VÝSLEDKY

3.1 FORMANTY MONOFTONGŮ

Výsledky měření vokalických formantů shrnuje tabulka 1. V posledních dvou sloupcích uvádí procentuální rozdíl mezi hodnotou formantu pro krátký a dlouhý vokál daného vokalického páru, vypočítaný z erbových hodnot.

vokál	F1 (Hz)	F2 (Hz)	F1 (ERB)	F2 (ERB)	Rozdíl F1 %	Rozdíl F2 %
ɪ	422,06	2040,2	9,19	21,04	13,18	5,61
i:	352,46	2387,37	8,12	22,29		
e	507,59	1703,61	10,36	19,54	5,04	0,86
e:	552,71	1738,78	10,91	19,71		
a	655,87	1454,5	12,07	18,28	7,51	0,16
a:	747,3	1455,45	13,05	18,25		
o	492,93	1199,16	10,14	16,61	5,32	3,75
o:	538,52	1107,05	10,71	16,01		
u	425,95	1038,4	9,23	15,39	6,34	12,25
u:	388,15	828,18	8,68	13,71		

Tabulka 1: Hodnoty formantů českých monoftongů (hodnoty pro všechny mluvčí) a procentuální rozdíl mezi hodnotami krátkého a dlouhého vokálu

Z hodnot posledních dvou sloupců vyplývá, že zatímco u nízkých a středových vokálů se rozdíly hodnot formantů pohybují pod nebo jen mírně nad hranicí rozlišitelnosti (5 procent, viz Skarnitzl – Volín 2012), v případě vysokých vokálů jsou odchylky mnohem výraznější. Rozdíl mezi /ɪ/ a /i:/ se objevuje v pásmu prvního formantu, pohybuje se kolem 13 procent. U-ové vokály se liší u prvního formantu jen mírně nad hranicí rozlišitelnosti, výrazný roz-

díl je ale patrný u formantu F2, kde se formanty krátkého a dlouhého vokálu liší o více než 12 procent.

Výsledky hodnot pro mužské a ženské mluvčí zvlášť shrnují grafy na obrázku 1. Grafy jsou vytvořeny z průměrných erbových hodnot každého mluvčího.

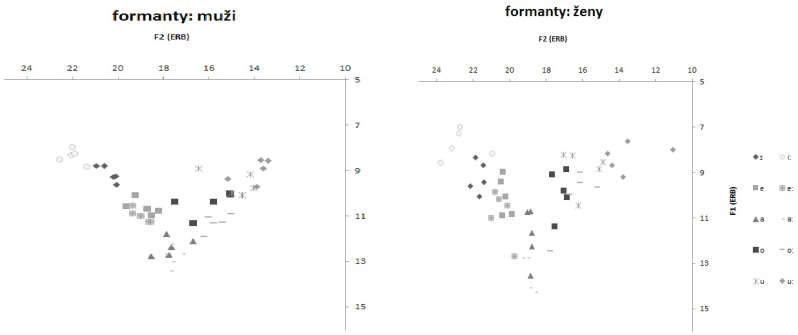

Obrázek 1: Formantová pole českých monoftongů (pro muže a ženy zvlášť)

Podle všeobecně platných tendencí jsou hodnoty formantů pro ženské mluvčí přibližně o 15 až 20 procent vyšší než hodnoty pro mužské mluvčí (Skarnitzl – Volín 2012). Obrázek však tyto tendence nepotvrzuje úplně. Grafy ukazují, že vokalický trojúhelník ženských mluvčích je výraznější a jednotlivé hodnoty pro dané vokály se více vzdalují středním hodnotám. Muži mají naproti tomu vokalický trojúhelník sevřenější a jednotlivé hodnoty se více blíží středu.

Tabulka 2 srovnává naměřené hodnoty v hertzech se studií Skarnitzla a Volína (2012) a také s tabulkou referenčních hodnot formantů, kterou uvádí Palková (1994). Tabulka uvádí pouze hodnoty pro mužské mluvčí, protože Skarnitzlova a Volínova studie uvádí tabulku také pouze pro mužské hodnoty a protože se obecně jako referenční uvádějí hodnoty formantů pro mužské mluvčí.

	F1 (Hz)			F2 (Hz)		
vokál	Kalová	Skarnitzl–Volín	Palková	Kalová	Skarnitzl–Volín	Palková
ɪ	419,23	414,9	300–500	1879,38	1943,2	2000–2008
i:	371,85	281,7		2270,93	2255,2	

e	529,53	566,3	480–700	1558,51	1518,8	1560–2100
e:	556,57	575,7		1583,22	1578	
a	679,46	648,5	700–1100	1368,5	1286	1100–1500
a:	723,28	698,6		1337,29	1206,3	
o	515,46	457,7	500–700	1112,4	1054,8	850–1200
o:	583,27	483,7		1052,9	1027,9	
u	450,23	359,2	300–500	955,56	936,6	600–1000
u:	411,02	304,1		848,65	768,9	

Tabulka 2: Srovnání hodnot formantů českých monoftongů (v Hz)

Tabulka ukazuje, že hodnoty formantů jak z mé analýzy, tak z analýzy Volína a Skarnitzla nijak výrazně nevybočují z formantových pásem, která uvádí Palková. Při srovnání vlastních výsledků s výsledky studie Volína a Skarnitzla se naměřené hodnoty příliš neliší; maximální rozdíly se pohybují kolem 100 Hz. Můžeme tedy říci, že výsledky studie Volína a Skarnitzla lze považovat za referenční i pro jiné věkové kategorie.

Protože Palková ve své tabulce uvádí pouze hodnoty v hertzech a nepracuje s normalizací, provádím srovnání normalizovaných hodnot pouze s Volínem a Skarnitzlem. Tabulka 3 uvádí průměrné hodnoty jednotlivých vokálů pro mužské mluvčí v erbech a procentuální rozdíl mezi hodnotami pro krátký a dlouhý vokál, vypočítaný z hodnot ERB.

	F1 (ERB)		F2 (ERB)		Rozdíl F1 %		Rozdíl F2 %	
vokál	Kalová	Skar.–Vol.*	Kalová	Skar.–Vol.*	Kalová	Skar.–Vol.*	Kalová	Skar.–Vol.*
ɪ	9,16	9,06	20,38	20,64	8,92	30,55	7,11	5,8
i:	8,41	6,94	21,94	21,91				
e	10,65	11,05	18,83	18,62	3,09	1,16	0,74	1,69
e:	10,99	11,18	18,97	18,94				
a	12,36	12,01	17,69	17,26	3,59	4,23	0,68	3,05
a:	12,82	12,54	17,57	16,75				
o	10,43	9,68	16,03	15,66	7,7	3,68	2,36	1,16
o:	11,3	10,05	15,66	15,48				
u	9,59	8,25	14,83	14,71	6,32	12,55	6,38	11,36
u:	90,2	7,33	13,94	13,21				

Tabulka 3: Srovnání hodnot formantů českých monoftongů (v ERB) a procentuální rozdíl mezi hodnotami pro krátký a dlouhý vokál jednotlivých vokalických párů (*Skarnitzl–Volín)

V posledních čtyřech sloupcích lze nalézt srovnání procentuálního rozdílu hodnot pro dlouhý a krátký vokál. Za zanedbatelné odchylky lze považovat ty, které se pohybují pod pětiprocentní hranicí rozlišitelnosti, např. rozdíl e-ových a a-ových hodnot pro oba formanty a o-ových hodnot pro formant F2. Nejvýraznější rozdíl hodnot mezi mou analýzou a studií Volína a Skarnitzla vidíme u rozdílu i-ových hodnot. Zatímco u rozdílu F2 se odchylka pohybuje mírně nad hranicí rozlišitelnosti, u rozdílu F2 se výsledky obou analýz rozcházejí. Mnou naměřené hodnoty udávají rozdíl prvního formantu necelých 9 procent, Volín a Skarnitzl naměřili více než 30procentní rozdíl. Podobná situace nastává u u-ových vokálů. Zde jsem u obou formantů naměřila rozdíl pouhých 6 procent, který je jen mírně nad hranicí rozlišitelnosti. Skarnitzl a Volín však u obou formantů naměřili rozdíl přes 12 procent u prvního formantu a více než 11 procent u druhého formantu. Podle jejich analýzy jsou tak i-ové a u-ové vokály mnohem více odlišené než podle mého měření. To se však dalo očekávat, neboť mluvčí z obou analýz se lišili věkem. Je tak možné, že se u mladších mluvčích projevují rozdíly v kvalitě vokálů výrazněji než u starších mluvčích. Při srovnání o-ových vokálů nastává opačná situace. Při srovnání rozdílu prvního formantu se hodnoty Volína a Skarnitzla pohybují pod hranicí rozlišitelnosti, avšak hodnoty z mé analýzy tuto hranici překročily. O-ové vokály jsou tak podle mého měření v prvním formantu více rozlišené než vokály u-ové a blíží se vokálům i-ovým. Protože se u mladých mluvčích tento rozdíl téměř nevyskytuje, je možné, že starší mluvčí vyslovují /o/ a /o:/ odlišně, zatímco mladší mluvčí mezi těmito hláskami rozdíl nedělají.

3.2 DÉLKA MONOFTONGŮ

Další zkoumanou oblastí byla délka monoftongů. Zde jsem porovnala průměrné délky fonologicky krátkého a dlouhého vokálu z daného vokalického páru. Vlastní analýzu jsem následně srovnala s výsledky studie „Dvojí *i* v české výslovnosti“ (Skarnitzl 2012). Zajímalo mě srovnání délek jednotlivých hlásek a také to, zda se od sebe liší poměry trvání fonologicky dlouhého vokálu oproti vokálu krátkému. Výsledky analýzy i srovnání uvádí tabulka 4.

	trvání (ms)		poměr V:/V	
vokál	Kalová	Skarnitzl	Kalová	Skarnitzl
ɪ	50,08	53,5	1,32	1,29
i:	66,08	68,9		
e	50,69	53,5	1,84	1,72
e:	93,23	91,8		

a	58,79	63,1	1,99	1,79
a:	116,93	113		
o	48,24	51,7	2,2	1,73
o:	106,35	89,3		
u	56,04	57,3	1,5	1,6
u:	84,14	91,4		

Tabulka 4: Průměrné trvání vokálů a poměr trvání dlouhých a krátkých vokálů ve srovnání se studií Radka Skarnitzla (2012)

Z tabulky je patrné, že trvání vokálů v obou analýzách se od sebe příliš neliší. Rozdíl délky trvání jednotlivých samohlásek se ve většině případů pohybuje v rozmezí 1–4,5 ms. Má analýza například potvrzuje výraznější trvání dlouhého /a:/ oproti jiným vokálům a výrazně kratší trvání dlouhého /i:/. Poslední dva sloupce tabulky srovnávají poměry krátkých a dlouhých vokálů daného vokalického páru.

Tradiční teorie uvádějí, že trvání fonologicky dlouhého vokálu je přibližně dvojnásobkem trvání vokálu krátkého (pro shrnutí viz Palková 1994: 179), i když např. Krčmová (2008) naznačuje, že trvání vysokých vokálů je v průměru kratší než u nevysokých. Podle Skarnitzlovy studie není ani jeden fonologicky dlouhý vokál dvojnásobně delší než vokál krátký. U e-ových, a-ových a o-ových vokálů je delší vokál jen o 70 až 80 procent delší než krátký. Má analýza však tuto skutečnost potvrzuje pouze u e-ových vokálů, kde je fonologicky dlouhé /e:/ delší o téměř 84 procent než krátké /e/. V případě a-ových vokálů je dlouhé /a:/ téměř dvojnásobné oproti krátkému /a/. U o-ových vokálů je trvání dlouhého /o:/ oproti krátkému /o/ více než dvojnásobné. Tento výsledek ale může být ovlivněn faktem, že vokál /o:/ se vyskytoval nejčastěji ve zkratce ODS. Můžeme říci, že v případě středových a nízkých vokálů se potvrzují spíše teorie, že trvání fonologicky dlouhého vokálu je přibližně dvojnásobkem trvání vokálu krátkého. Naproti tomu situace u vysokých vokálů se blíží spíše Skarnitzlově studii. U i-ových vokálů můžeme v obou sloupcích vidět výrazně menší poměr trvání než u ostatních vokálů, fonologicky dlouhé /i:/ je jen o přibližně 30 procent delší než krátké /ɪ/. Jak potvrzují i údaje o hodnotách formantů pro i-ové vokály, výrazné kvalitativní rozlišení umožňuje snížit rozdíly v trvání. U u-ových vokálů je fonologicky dlouhý vokál delší přibližně o 50 procent v mé analýze a o 60 procent ve Skarnitzlově studii. Zadní vysoké vokály tak z hlediska trvání leží v pásmu mezi hláskami i-ovými a hláskami středovými a nízkými.

3.3 FORMANTY DIFTONGŮ

V třetí oblasti jsem se zabývala analýzou formantů diftongů. Diftongy ve standardní češtině se skládají ze dvou částí. Protože čeština používá výhradně

klesavé diftongy, první částí je vždy jádro, které je realizováno jako některý z vokálů /a/, /e/, /o/. Druhá část se k jádru připojuje jako polovokál a jeho realizace se shoduje s vokálem /u/. Fakt, že obě části diftongu se shodují s některou z českých samohlásek, umožňuje srovnat hodnoty formantů jednotlivých částí diftongů s materiály použitými pro analýzu monoftongů. S materiály pro monoftongy srovnávám výsledky své analýzy také proto, že pro diftongy v současnosti prakticky neexistují tabulky referenčních hodnot formantů.

Nejprve jsem z naměřených hodnot vytvořila průměrné hodnoty jednotlivých částí diftongu. Dále jsem hodnoty formantů pro jednotlivé části porovnala s hodnotami odpovídajících vokálů z mé analýzy monoftongů. Následně jsem výsledné hodnoty srovnala se studií „Referenční hodnoty vokalických formantů pro mladé dospělé mluvčí standardní češtiny“ (Skarnitzl – Volín 2012). Výsledky analýzy i srovnání uvádí tabulka 5.

	vokál	F1 1. část (Hz)	F1 1. část (Hz)	F1 2. část (Hz)	F2 2. část (Hz)	F1 1. část (ERB)	F2 1. část (ERB)	F2 1. část (ERB)	F2 2. část (ERB)
Kalová	a͡u	650	1282,64	437,77	941,97	12,02	17,03	9,39	14,78
	e͡u	558,3	1643,5	430,78	1024	11	19,27	9,31	15,41
	o͡u	493,5	1147,3	427,76	918,19	10,15	16,27	9,26	14,58
	a	655,87	1454,5			12,07	18,28		
	e	507,59	1703,61			10,36	19,54		
	o	492,93	1199,16			10,14	16,61		
	u			425,95	1038,4			9,23	15,39
Volín–Skarnitzl	a	648,5	1286			12,01	17,26		
	e	566,3	1518,8			11,05	18,62		
	o	457,7	1054,8			9,68	15,66		
	u			359,2	936,6			8,25	14,71

Tabulka 5: Průměrné hodnoty formantů českých diftongů v hertzech i erbech a srovnání jednotlivých hodnot s hodnotami monoftongů

Přestože lze mezi jednotlivými částmi diftongu a odpovídajícími monoftongy nalézt drobné odchylky, nejde o odchylky nijak významné. Lze proto říci, že jednotlivé části diftongu odpovídají monoftongům jak artikulačně, tak akusticky.

3.4 DÉLKA DIFTONGŮ

Poslední zkoumanou oblastí byla délka diftongů. Co se týče trvání diftongů, tradičně se uvádí, že délka obou částí diftongu je zhruba vyvážená (Volín

c2017). Z naměřených hodnot jsem vytvořila průměrné hodnoty pro celkové trvání diftongů a pro trvání jednotlivých částí. Následně jsem porovnala trvání obou částí diftongu a výsledky jsem porovnala s vlastní analýzou trvání monoftongů a se studií Radka Skarnitzla „Dvojí *i* v české výslovnosti" (Skarnitzl 2012). Zajímalo mě zejména to, zda jsou obě části diftongu stejně dlouhé, popř. která část diftongu je delší. Výsledky shrnuje tabulka 6, která uvádí celkové trvání jednotlivých dvojhlásek i jednotlivých částí a také poměr trvání druhé a první části a následné srovnání.

	vokál	trvání 1. část (ms)	trvání 2. část (ms)	trvání celkem	poměr 2. část / 1. část
Kalová	a͡u	57,45	66,16	123,61	1,15
	e͡u	52,42	66,48	118,89	1,27
	o͡u	52,53	66,53	119,06	1,27
	a	58,79			
	e	50,69			
	o	48,24			
	u		56,04		
Skarnitzl	a	63,1			
	e	53,5			
	o	51,7			
	u		57,3		

Tabulka 6: Průměrná délka českých diftongů, délka a poměr trvání jednotlivých částí a srovnání hodnot s hodnotami monoftongů

Tabulka ukazuje, že průměrné trvání diftongů je jen mírně delší než průměrné trvání nejdelšího monoftongu z mé analýzy (průměrné trvání dlouhého monoftongu /a:/ je 116,93 ms). Při porovnání délky trvání jednotlivých částí je patrné, že u žádného z diftongů není trvání jádra shodné s trváním polovokálu, ale že polovokál trvá v průměru déle než jádro. V případě dvojhlásky /a͡u/ je u-ová část diftongu o 15 procent delší, u dvojhlásek e͡u a o͡u je u-ová část delší o 27 procent. Ukazuje se tak, že u českých diftongů je sice první část vokálu považována za plnější z hlediska artikulace, avšak větší důraz, co se týče trvání, je kladen na druhou část dvojhlásky, tedy na polovokál. Protože jsou ale všechny diftongy v češtině klesavé, a tudíž chybí srovnání se stoupavými dvojhláskami, není v tuto chvíli možné říci, zda je prodloužení u-ové části způsobeno její pozicí (druhá v pořadí), nebo charakteristikou (polovokál).

Tabulka dále srovnává trvání jednotlivých částí diftongů s trváním odpovídajících monoftongů jak z mé analýzy, tak se studií Radka Skarnitzla

(2012). Při srovnání délky jader diftongů a fonologicky krátkým /a/, /e/ a /o/ vidíme, že se jejich trvání příliš neliší, maximální odchylka je mírně přes 5 milisekund. A-ová část diftongu je jen mírně kratší než monoftong, e-ové a o-ové části jsou naproti tomu mírně delší. Když si srovnáme délku polovokálu /u/ s monoftongickým /u/, vidíme, že polovokál je průměrně o 18 procent delší než monoftong z mé analýzy a o 15 procent delší než monoftong ze Skarnitzlovy studie. Ukazuje se tak, že u-ová část je průměrně nejen delší než části a-ové, e-ové či o-ové, ale je i delší než krátké monoftongické /u/.

4 ZÁVĚR

Cílem této práce bylo analyzovat české monoftongy a diftongy v oblasti vokalické kvality i kvantity a srovnat vlastní naměřené hodnoty s tradičními i novými referenčními hodnotami. Analýza byla provedena na nahrávkách deseti profesionálních mluvčích.

Studie ukázala, že většina mnou naměřených hodnot formantů se od tradičních i nových referenčních pásem příliš neliší. Při analýze se ukázalo, že výsledky analýzy pro starší mluvčí se mohou lišit od výsledků analýzy pro mladší mluvčí. U starších mluvčích se zkoumané jevy projevily také, ale v menší míře. Dále ze studie vyplývá, že při srovnání průměrných hodnot formantů pro mužské a ženské mluvčí se nepotvrdila teze, že ženy mívají hodnoty formantů vyšší než muži. Ukázalo se však, že vokalický trojúhelník ženských mluvčích je rozptýlenější než vokalický trojúhelník mužských mluvčích.

Při analýze trvání nevysokých vokálů se potvrdila teorie, že trvání dlouhého vokálu je přibližně dvojnásobkem trvání krátkého vokálu. U vysokých vokálů analýza potvrdila trend, který se objevil v nových studiích, a to odlišení vysokých vokálů od nevysokých jak v oblasti kvality, tak kvantity.

Při analýze formantů diftongů se ukázalo, že obě části diftongu odpovídají monoftongům jak artikulačně, tak akusticky. Výzkum délky diftongů a jejich částí nepotvrdil tradiční teorie o vyváženosti trvání obou částí, ale ukázal, že druhá část diftongu se většinou oproti první části výrazně prodlužuje.

LITERATURA

KALOVÁ, Kateřina
2017 *Akustická analýza vokálů rodilých mluvčích* (Olomouc). Bakalářská práce. Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, Katedra bohemistiky.

MACHAČ, Pavel – SKARNITZL, Radek
2009 *Fonetická segmentace hlásek* (Praha: Epocha)

MOORE, Brian C. J. – GLASBERG, Brian R.
1983 „Suggested formulae for calculating auditory-filter bandwidths and excitation patterns“; *Journal of the Acoustical Society of America* 74, č. 3, s. 750–753

PALKOVÁ, Zdena
1994 *Fonetika a fonologie češtiny: s obecným úvodem do problematiky oboru* (Praha: Karolinum)

SKARNITZL, Radek – VOLÍN, Jan
2012 „Referenční hodnoty vokalických formantů pro mladé dospělé mluvčí standardní češtiny“; *Akustické listy* 18, č. 1, s. 7–11

SKARNITZL, Radek
2012 „Dvojí *i* v české výslovnosti“; *Naše řeč* 95, č. 3, s. 141–153

VOLÍN, Jan – STUDENOVSKÝ, David
2007 „Normalization of Czech vowels from continuous read texts“; *www.researchgate.net*, https://www.researchgate.net/publication/16565061_Suggested_formulae_for_calculating_auditory-filter_bandwidths_and_excitation_patterns [přístup 19. 6. 2017]

Internetové zdroje

ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika
c2010-2016 „Korpus Monolog“; *http://monolog.dialogy.org/* [přístup 17. 10. 2017]

ÚJČ AV ČR, v. v. i.
c2008-2015 „Korpus DIALOG“; *http://ujc.dialogy.cz/* [přístup 17. 10. 2017]

BOERSMA, Paul — WEENINK, David
2015 „Praat: doing phonetics by computer“; *www.praat.org* [přístup 24. 3. 2015]

VOLÍN, Jan
c2017 „Akustické vlastnosti českých vokálů“; *https://www.czechency.org/*, https://www.czechency.org/slovnik/AKUSTICK%C3%89%20VLASTNOSTI%20%C4%8CESK%C3%9DCH%20VOK%C3%81L%C5%AE [přístup 27. 6. 2017]

KRČMOVÁ, Marie
2008 „Fonetika a fonologie: zvuková stavba současné češtiny“; *www.is.muni.cz*, https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/index.html [přístup 19. 6. 2017]

On the Validity of Grammatical Rules in Teaching Czech for Foreigners

In the foreign language learning process, a major role is played by linguodidactic grammatical rules taking balanced consideration of both the formal aspects and the speech dimension of a grammatical category or phenomenon. In Czech textbooks designed for other-language speakers we can find quite a few points of concern, especially formalism, i.e. considerable (and often exclusive) attention paid only to the grammatical form, without regard to its speech function. One of the crucial issues is the veracity, accuracy and validity of a linguo-didactic grammatical instruction. In the initial phase of foreign-language teaching, we approve of the necessity to simplify. Nonetheless, with the growing level of communicative competence of the other-language speaker, we demand an instruction of a higher quality. The character of the linguo-didactic grammatical rule depends on various factors, among the most significant are the level of the foreigner's knowledge of Czech and their first language, or their knowledge of other languages (typologically similar and genealogically related).

Keywords: grammar, Czech as a foreign language, linguodidactics, grammatical rule, didactic grammar, textbook of Czech for foreigners

doc. PhDr. Milan Hrdlička, CSc.
Ústav bohemistických studií
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova
nám. J. Palacha 2
116 38 Praha 1
milan.hrdlicka@ff.cuni.cz

O PLATNOSTI MLUVNICKÉ POUČKY VE VÝUCE ČEŠTINY PRO CIZINCE

MILAN HRDLIČKA

1 ÚVOD

Na základě dlouholetých zkušeností z výuky češtiny pro cizince zastáváme názor, že náležitá znalost mluvnického systému cílového jazyka, dovednost ho využívat k vytváření jinojazyčných výpovědí působících přirozeně, přiměřeně, má v procesu nabývání znalosti cizího jazyka nezastupitelnou roli. Nechápeme mluvnici jako samoúčelný cíl studia, nýbrž jako účelný prostředek napomáhající osvojení jazykového kódu (Hrdlička 2009: 56).

Při učení se jazyku sehrává pozitivní roli vhodně formulovaná mluvnická poučka[1] zohledňující formální stránku i řečové fungování mluvnické kategorie či jevu. Kvalifikovaná instrukce tento proces umožnuje, upevňuje a urychluje (Černý 1998: 102). V případě lingvodidaktického popisu mluvnického systému se hovoří o *gramatice didaktické* (též *pedagogické*, popř. *školské*).

2 K CHARAKTERISTICE DIDAKTICKÉ GRAMATIKY

Didaktická gramatika se proti gramatikám lingvistickým (korpusové, srovnávací, generativní, diachronní aj.), zachycujícím mluvnický systém v celé složitosti a formulujícím zobecňující závěry a pravidla (Čermák 2001: 119n.), vyznačuje specifickými rysy. Patří mezi ně uzpůsobování výkladu komunikační kompetenci mluvčího[2] (cyklická, spirálovitá prezentace učiva se stoupající náročností) i rodnému jazyku, příznačná je snaha o srozumitelnost výkladu, redukce, simplifikace, koncepční řazení látky, pragmatický charakter.

Slýcháme názor, že lingvodidakticky koncipovaný popis je pouhou modifikovanou podobou popisů lingvistických. Odtud patrně pramení přezíravý postoj některých bohemistů ke sféře aplikované. K tomu máme výhrady. Rozhodující přínos lingvistických přístupů nezpochybňujeme, jsme však přesvědčeni o tom, že role didaktické gramatiky není pasivní a že relace mluvnic vědeckých a didaktických není jednostranná. Netradiční pohledy (nejen) mluvčích s typologicky odlišnou neindoevropskou mateřštinou, jejich inspirativní dotazy a specifické potřeby mohou přinášet nové výzvy, poznatky a původní řešení.

/1/ Poučka (didakticky zpracovaná definice) se odlišuje od poučení (méně podrobné a závazné) a od pravidla (vystižení pravidelnosti, zákonitosti jevu), viz Čechová – Styblík (2010: 47n.).

/2/ Je vytvořen prostor pro alternativní postupy. Kupř. Holá (2012: 18n.) barevně odlišuje substantiva podle rodu, táž autorka užívá pro lexémy s prepozicí *na* (*na koncert, na fakultu, na oběd*) označení „*na-slova*"; Šára – Šárová – Bytel (1968: 47n.) hovoří v souvislosti s měkčícím *ě* (*ve třídě*) o „*utajené hlásce*" (*ghost vowel*) aj.

Uvedeme alespoň několik příkladů. Z formálního tvarosloví zmiňujeme pokus Poldaufa a Šprunka (1968) i Zikové a Cahy (2006) o zjednodušení systému deklinace. První dvojice přichází s koncepcí čtyř základních tvarů substantiva,[3] druhá usiluje o větší využití pádového synkretismu (formální shody koncovek): singulárová jmenná deklinace se neodlišuje podle rodů, ale na základě zakončení vzorových slov.[4]

Prostor pro novátorská řešení se nabízí při výkladu gramatických kategorií, které nemají v typologicky odlišných jazycích paralelu. Snaha po explicitnosti výkladu pro cizince, který není pro rodilé mluvčí díky jejich jazykovému povědomí nutný, může vyúsťovat v zajímavé závěry a zjištění.

Cizinci se kupř. dotazují, proč po číslovce *pět* (a číslovkách vyšších, včetně neurčitých) následuje počítaný předmět v genitivu (*pět studentů*). Vysvětlení je ve staré češtině (číslovky měly substantivní povahu, srov. *pět pěti* jako *kost kosti*, vytvářel se tak prostor pro užití genitivu, *tři studenti* × *trojice studentů*, blíže Šmilauer 1972: 198n; Komárek – Kořenský – Petr et al. 1986: 116) a ve vnímání světa lidským mozkem. Mozek nazírá prvky reality jako nespojité jednotlivosti do množství *čtyři* včetně. Vidíme-li čtyři studenty, vnímáme je jako čtyři individua (*Před fakultou stáli čtyři studenti* – jméno i sloveso jsou v plurálu). Množstvím *pět* počínaje přestává mozek rozlišovat elementy jako nezávislé, splývají mu, a proto je příslušná množina pojímána globálně, jako celek: *Před fakultou stálo pět studentů.*[5] Počítaný předmět je v genitivu plurálu, sloveso v singuláru: je to zhruba totéž, jako kdybychom řekli *Před fakultou stála skupina pěti studentů*.

3 K POVAZE LINGVODIDAKTICKÉ POUČKY V UČEBNICÍCH ČEŠTINY PRO CIZINCE

Mnohdy je dostačující lingvodidaktická instrukce prostá. Pro distribuci předložek *do+G* a *na+Ak* je u pohoří rozhodující mluvnické číslo: hory v singuláru se pojí s prepozicí *na* (*Jedu na Šumavu, na Českomoravskou vysočinu,*

/3/ Substantivum má čtyři tvary: bázový (B), plnící roli subjektovou (Bs) nebo objektovou (Bo), dále genitivní, dativní a instrumentálový. Neživotná maskulina, neutra, feminina podle vzoru *píseň*, *kost* mají tvar báze týž. U některých jmen rozlišují oslovovací formu (vokativ). Osobité je pojetí lokálu označeného jako dativ lokální (Poldauf – Šprunk 1968: 49n.). Daný přístup naráží na problémy v plurálu (pro substantiva) a neplatí pro adjektiva.

/4/ Dělí singulárovou jmennou deklinaci na tyto třídy: I. *růže – moře – soudce – kuře*, II. *muž – stroj – píseň – kost*, III. *žena – předseda*, IV. *pán – hrad – město* (paradigma *stavení* považují za nesklonné), viz Ziková – Caha (2006: 72). Ani zde se nevyhneme potížím s deklinací složenou a s neshodami v množném čísle.

/5/ V odborné literatuře jsme se doposud nesetkali s vysvětlením, proč přísudkové sloveso signalizuje podmět jako neutrum. Jednou z možných příčin by mohla být právě ona „vágní" povaha denotátu, jeho neostré kontury (včetně rodového rozlišení): *Pět* (*několik*) *studentů* (*studentek*) *přišlo pozdě.*

na Kavkaz, na Ural), v plurálu s předložkou *do* (*Jede do Krkonoš, do Beskyd, do Krušných hor, do Alp*). V předložkových spojeních s významem příčinným hraje roli příčina interní (prepozice *z+G*) a externí (*pro+Ak*): *Udělal to z nerozvážnosti* (protože byl nerozvážný) × *Rozešli se pro jediné slovo*. Předložka *za+Ak* uvozuje následek ve formě ocenění, nebo postihu: *Pochválili je za dobrou práci* × *Dostala pokutu za špatné parkování* (blíže Hrdlička 2009: 119).

Pro adverbia s dvojím možným zakončením (*dlouho*, *dlouze*), v nichž se chybuje i v učebnicích („*V Praze je draze*"), platí, že příslovce s finálním vokálem *-o* vyjadřují konkrétní významy (*Bydlí dost vysoko*; *V Praze je draho*), kdežto jejich paralely zakončené na *-e* významy ostatní, přenesené (*Byl to vysoce postavený politik*; *Tak tohle mi draze zaplatíš!*). Jmenná koncovka *-e/-ě* vyjadřuje v 6. pádě singuláru neživotných maskulin lokální význam (*Jsme právě na tom středověkém hradě*), zakončení *-u* významy ostatní (*Bavili se o tom středověkém hradu*).

Pokud jde o kvalitu učebnicových lingvodidaktických pouček, tedy i o míru jejich platnosti, která je jedním z klíčových parametrů, konstatujeme značné rezervy a problémy (Hrdlička 2009: 136). Kriticky hodnotíme jak výrazný formalismus, nezřídka výlučnou pozornost věnovanou formám (tvoření tvarů, jejich ohýbání), nikoliv i neméně významné dimenzi řečové, tak i lingvodidaktická poučení nepřesná, problémová, zavádějící.

Pokládáme za nevhodné uvádět, že do třetí třídy[6] prézentního kmene patří slovesa s infinitivem *-it* (*mluvit*), nikoliv i verba na *-et* a *-ět* (*myslet*; *vidět*). Nevyhovující je rovněž instrukce o tvoření imperativu nelišící řečovou distribuci zakončení *-i, -ěme, -ěte* užívaného po konsonantu *d, t, n*; *b, p, v, m* (*čti, čtěme, čtěte*; *spi, spěme, spěte*) od tvarů rozkazovacího způsobu zakončených na *-i, -eme, -ete* (*kresli, kresleme, kreslete*). U vzoru *dělat* často chybí upozornění o odlišné konjugaci (*pozvat – pozvu*), nelze akceptovat defektní vidové dvojice *hledat – najít* (místo *najít – nacházet*). Neuvážený je deklinační vzor *ulice* místo *růže*: v genitivu plurálu figuruje tvar bez koncovky (*ulic*) proti konkurenční formě s koncovkou (*růží*); vytýkáme i uvádění neúplných deklinačních paradigmat (chybějící varianty v lokálu singuláru posesivních adjektiv, *po otcovu, otcově odjezdu* aj.). Podobné případy svědčí o nedostatečné znalosti tvarosloví spisovné češtiny i o nedůsledném sledování trendů v kodifikaci standardu.[7]

Absence komentáře řečového fungování mluvnických tvarů se týká řady kapitol, např. genitivu přivlastňovacího (*dům otce*) a posesivního adjektiva (*otcův dům*), distribuce přivlastňovacích zájmen (*můj, svůj*), jmenných a slo-

/6/ Ve zjednodušené klasifikaci slovesných tříd jako první figurují verba typu *dělat*, do druhé se řadí slovesa na *-ovat* (*studovat*) a do čtvrté slovesa tzv. nepravidelná: mají tytéž koncovky, avšak konsonantické změny v kmeni přítomném (*číst – čtu, psát – píšu, žít – žiju, říct – řeknu* aj.).

/7/ Část vyučujících doposud neakceptuje tvary *studuju, pracuju, jmenuju se*. Není příliš známo, že po sufixu *-an* následuje spisovná neutrální koncovka *-é* i koncovka spisovná hovorová *-i*: *občané, občani*).

žených tvarů adjektiv (*zdráv, zdravý*), pasiva složeného a zvratného (*Dům byl stavěn*; *Dům se stavěl*) či konkurence nominativu a instrumentálu (*Jeho bratr je zpěvák, zpěvákem*), významů primárních předložek i (im)perfektivních deverbativ typu *přeložený, překládaný*; *přerušení, přerušování* apod.

Nouze není ani o učebnicová poučení vágní: „V češtině se osobních zájmen v roli subjektu většinou neužívá" (blíže Hrdlička 2009: 100). Konstatování, jemuž v lingvodidakticky uplatnitelném znění nic nebrání, není plně funkční. Pro adekvátní užívání zájmenného podmětu potřebuje jinojazyčný mluvčí vědět, kdy se zájmeno užívá – při vyjádření důrazu[8] (*Tady sedím já!*) nebo protikladu (*Ty půjdeš na nákup a já zůstanu tady*) – a kdy nikoliv.

4 K PROBLEMATICE VALIDITY LINGVODIDAKTICKÉ MLUVNICKÉ POUČKY

Doposud nedořešenou otázkou je míra přesnosti, výstižnosti, pravdivosti lingvodidaktické poučky (problematika zasahuje i do sféry gramatik vědeckých), resp. kde je mez ještě přípustného zjednodušení. Je pochopitelné, že instrukce nemůže (až do cizincovy pokročilé úrovně) popisovat gramatickou kategorii v celé složitosti. Choděra (Choděra – Ries – Mothejzlíková et al. 2001: 64) v této souvislosti konstatuje: „Pedagogická (didaktická gramatika) se liší od vědecké také tím, že připouští jisté ústupky od pravdy." Výrok pokládáme za diskutabilní, lze s ním souhlasit za určitých podmínek, tehdy, míní-li se ústupkem informace dílčí (ovšem pravdivá, odpovídající jazykovému systému i řečové praxi). V případě informace zkreslující, nekorespondující s realitou však nikoliv: viz tvrzení, že záporně formulovaná otázka zjišťovací (*Nejste cizinec?*) vyjadřuje zdvořilost. Podle našeho soudu signalizuje mluvčím očekávanou kladnou odpověď (Hrdlička 2009: 60).

V počátečních fázích výuky respektujeme nutnost a oprávněnost určitých zjednodušení. Iniciační účelová simplifikace se však má vyznačovat otevřeným charakterem a vytvářet prostor pro následná upřesňující doplnění.[9] K tomu mnohdy nedochází. Při prezentaci slovesného vidu se zpravidla uvádí: je-li děj opakovaný, užívá se imperfektiv, je-li aktivita jednorázová, perfektiv: *Každý den se vrací v šest, ale dnes se vrátí až v devět.* To je mnohdy pravda, nezřídka ovšem nikoliv (což se v učebnicích přechází mlčením).

/8/ Stranou necháváme kolokviální užití při elipse pomocného slovesa *být* (*Já to věděl… My vám to říkali!*), ve výpovědích jako *Já hlupák, pro jsem jim věřil! Já husa hloupá, proč jsem nezůstala doma* aj.

/9/ Pokročilejšího bohemistu je třeba seznámit s případy bezpříznakovosti: futurum je vyjadřováno i indikativem prézentu (*Příští týden mám dovolenou*), rozkaz se nevyjadřuje pouze imperativem, ale i jinými prostředky (*Tak píšeme, píšeme! Koukejte to napsat! Tohle napíšete!*). Podmět nebývá jen v nominativu (*V přehradě ubylo vody, Přišlo jen šest studentů, K návrhu nebylo připomínek, Na každé větvi viselo po pěti jablcích*); zvratné přivlastňovací zájmeno *svůj* se neužívá pro kolektivního posesora (*Jdeme se projít do našeho parku*) atd.

Rovněž dokonavý děj se může opakovat: mluvčí uvede *Každý den si kupuju ty noviny* stejně jako *Každý den si koupím ty noviny*, výpověď *Rád pije červené víno* je zaměnitelná s výrokem *Rád se napije červeného vína.*

Podobně je tomu s poučením o završenosti děje: rezultát je vyjádřen slovesem dokonavým. Pokud je ale výsledek zřejmý z kontextu, ze situace, v komunikaci se užívá i slovesa nedokonavého (*Kdo ti šil ty krásné šaty? Kdo dával ten třetí gól? Tady ten obraz maloval Mánes*), což opět zůstává bez komentáře. Zahraniční bohemisté se proto právem domnívají, že pro užívání slovesného vidu spolehlivá pravidla neplatí.

Z lingvodidaktického hlediska je třeba odlišovat užití bázová od periferních, jinak se k zobecňujícím doporučením dospěje stěží (výjimky potvrzují pravidlo). Cizincům se vykládá, že nedokonavá slovesa vyjadřují paralelně probíhající děje (*Když se učil, pil kávu a kouřil*), kdežto dokonavá nikoliv, ta vyjadřují posloupnost akcí[10] (*Dopil kávu, zaplatil, oblékl si kabát a odešel*). V obdobných případech je při posuzování validity lingvodidaktické poučky nutná jistá dávka velkorysosti.

Které faktory mají na platnost lingvodidaktické poučky vliv? Jedním ze základních je úroveň komunikační kompetence jinojazyčného mluvčího v češtině. V počátečních fázích se tolerují doporučení zjednodušená, s rostoucí znalostí cílového jazyka nároky na úplnost poučení po stránce formální i řečové stoupají. Při výkladu tvoření nominativu plurálu životných maskulin uvedeme, že se s koncovkou *-ové* pojí nejen jednoslabičná substantiva (*Finové, Norové*) a mnohá podstatná jména cizího původu (*ekonomové, filozofové*), ale také deverbativa (*rýpalové, kutilové*);[11] u pojmenování zvířat se uplatňuje koncovka *-i* (*psi, lvi, orli*), viz Cvrček et al. (2010: 150n.). K distribuci perfektiv doplníme, že vyjadřují děj dynamický (*Když vstanu, obléknu se a pospíchám na autobus*), časově ohraničený, krátký (*Počkám venku*), nechtěný, samovolný (*Tady vždycky uklouzne a upadne*), dále rozkaz (*Ukliď si pokoj*), varování (*Pozor, nespadni tam!*), neschopnost, nekompetentnost (*Bez slovníku nic nepřeloží, Neumí si ani uvařit*), vyskytují se po časové spojce *až* (*Až to dopíšete, půjdeme ven*), srov. Hrdlička (2009: 111n.) atd.

Dalším podstatným činitelem je cizincův výchozí jazyk (popř. znalost jiného slovanského jazyka). Charakter výkladu určeného Slovanům a Neslovanům (s mateřštinou indoevropskou a neindoevropskou) má být diferencovaný. U prvního typu mluvčích předpokládáme díky příbuznosti slovanských jazyků pozitivní transfer, povědomí o mluvnických kategoriích. Upozorňujeme na negativní transfer (potíže s reflexivitou, s prepozicemi, pády a pádovými koncovkami: *Ptám pana profesora, Jdu do pána, Je to pro nich* aj.)

/10/ Prakticky ke všem pravidlům lze totiž uvádět výjimky, srov. *Vykřikla a překvapeně zamrkala.*

/11/ Pokročilým bohemistům lze uvést další případy: zmíněná koncovka se užívá jako variantní u jmen zakončených na *-ek* a *-ik* (*svědek – svědci, svědkové*; *kritik – kritici, kritikové*), v souvislosti s panovnickými rody (*Lucemburkové, Habsburkové*), ve spojeních typu *bratři Čapkové, Mrštíkové* apod.

i na ošidnost podceňování dalších mezijazykových odlišností. U ostatních mluvčích může být situace podstatně složitější[12] (částečně pomáhá znalost angličtiny).

Mezi další relevantní okolnosti patří také cizincovy komunikační potřeby a priority a cíle studia češtiny (filolog, nefilolog), zaměření kurzu i komunikační důležitost a četnost užití příslušné mluvnické kategorie (jevu).

5 ZÁVĚR

V procesu učení se cizímu jazyku sehrává významnou roli lingvodidaktická mluvnická poučka vyváženě zohledňující jak formální stránku, tak i řečovou dimenzi mluvnické kategorie či jevu. V učebnicích češtiny určených jinojazyčným mluvčím nalézáme nemálo problémových momentů, především formalismus, tedy výraznou (nezřídka výlučnou) pozornost věnovanou pouze mluvnické formě, nikoliv již i její řečové funkci.

Jednu ze zásadních otázek představuje pravdivost, výstižnost, validita lingvodidaktické mluvnické instrukce. V počátečních fázích cizojazyčné výuky uznáváme nutnost určitých zjednodušení, s rostoucí úrovní komunikační kompetence jinojazyčného mluvčího však nároky na kvalitu zmiňovaného poučení stoupají. Charakter lingvodidaktické mluvnické poučky závisí na různých faktorech, mezi nejvýznamnější patří stupeň cizincovy znalosti češtiny, jeho výchozí jazyk, popř. znalost dalších jazyků (typologicky i genealogicky příbuzných).

V lingvodidaktickém popisu a prezentaci mluvnice českého jazyka pro jinojazyčné mluvčí bylo za uplynulá desetiletí vykonáno nemálo pozitivního. Na zpracování však čekají četné nedořešené úkoly a nové výzvy. Jednou z nejaktuálnějších je vypracování komplexně pojaté metodiky a funkčně, onomaziologicky, resp. onomaziologicko-sémaziologicky koncipované mluvnice češtiny.

/12/ V korejštině kupř. neexistují tradičně pojímané předložky a spojky a v našem chápání ani jmenný rod (Pucek 2005: 70), v některých jazycích absentuje gramatická kategorie času atd.

PRAMENY

HOLÁ, Lída
2012 *New Czech Step by Step* (Praha: Akropolis)

ŠÁRA, Milan – ŠÁROVÁ, Jitka – BYTEL, Antonín
1969 *Czech for English Speaking Students* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

LITERATURA

CVRČEK, Václav et al.
2010 *Mluvnice současné češtiny* (Praha: Karolinum)

ČECHOVÁ, Marie – STYBLÍK, Vlastimil
2010 *Čeština a její vyučování* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

ČERNÝ, Jiří
1998 *Úvod do studia jazyka* (Olomouc: Rubiko)

ČERMÁK, František
2001 *Jazyk a jazykověda* (Praha: Karolinum)

HRDLIČKA, Milan
2009 *Gramatika a výuky češtiny jako cizího jazyka* (Praha: Karolinum)

CHODĚRA, Radomír – RIES, Lumír – MOTHEJZLÍKOVÁ, Jarmila et al.
2001 *Didaktika cizích jazyků na přelomu staletí* (Rudná: Editpress)

KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan et al.
1986 *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví.* (Praha: Academia)

POLDAUF, Ivan – ŠPRUNK, Karel
1968 *Čeština jazyk cizí* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

PUCEK, Vladimír
2005 *Gramatika korejského jazyka* (Praha: Karolinum)

ŠMILAUER, Vladimír
1972 *Nauka o českém jazyku* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

ZIKOVÁ, Markéta – CAHA, Pavel
2006 „Princip synkretismu aneb Augiášův chlév české deklinace“; *Linguistica Online* (Brno: Masarykova univerzita) <http://www.phil.muni.cz/linguistica/> [přístup 10. 5. 2017]

Nominalization of Adjectives as an Issue in Machine Analysis of Czech Language

We focused on units with adjectival inflection, for which the primary function is expressing an attribute and its secondary function is expressing a subject. Analysis of corpora data showed that units with adjectival inflection which perform primarily the function of a subject (hajný, pokojská) are reliably identified in the dictionary. We also found that such units with adjectival inflection which serve primarily as an attribute and only secondarily as a subject are in most cases assigned two interpretations in the dictionary, however, when disambiguating, the interpretation is selected incorrectly (strážný, výchovný). This type of expression is interpreted considerably erratically in the corpora. We propose such a solution to this problem that would enable proper disambiguation of units with adjectival inflection, but would at the same time help to avoid increasing homonymy in the morphological dictionary.

Keywords: nominalization of adjectives, corpora, automatic morphological analysis

Mgr. Hana Žižková
Katedra českého jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Masarykova univerzita
Poříčí 7
603 00 Brno
zizkova@ped.muni.cz

SUBSTANTIVIZACE ADJEKTIV JAKO PROBLÉM STROJOVÉ ANALÝZY ČEŠTINY

HANA ŽIŽKOVÁ

Rozlišení slovních druhů je pro popis jazyka klíčové. Tradiční klasifikace slovních druhů vycházejí z posuzování tří kritérií: a) morfologického, které rozlišuje slovní druhy ohebné a neohebné, b) sémantického, pro které je zásadní význam a rozlišuje slova plnovýznamová a neplnovýznamová, a c) syntaktické, které se vyjadřuje k syntaktické funkci výrazů ve větě.

Nabízí se otázka, které z kritérií je pro vymezení slovního druhu zásadní a jak jsou podobné problémy řešené na rovině teoretické zohledněny v praxi automatické morfologické analýzy (AMA).

„Zásadní pro pochopení celé problematiky je to, že navzdory organizaci informací ve většině mluvnic, je slovnědruhová charakteristika součástí lexikologie a morfologie z ní pouze vychází." (Cvrček – Kováříková 2001: 113)

Slovní druhy (jako lexikologická klasifikace) rozdělují lexémy do předem stanovených skupin podle jejich nejobecnějšího významu. Toto rozdělení následně zjednodušuje popis jazyka, protože tyto skupiny reprezentují oblasti nejobecnějších významů, s jakými se můžeme setkat (Cvrček – Kováříková 2001). Zároveň tyto skupiny reprezentují jakési prototypy hierarchicky uspořádaných syntaktických funkcí, které daný slovní druh může zastupovat.

Rozlišujeme primární a sekundární syntaktickou funkci,[1] primární syntaktickou funkci mají slova jen díky svému lexikálnímu významu (Komárek 2006: 19) a Komárek dále uvádí, že „v primární funkci je slovní druh nejvíce sám sebou a při plnění sekundární funkce je slovní druh zabarven sémantikou slovního druhu, který má tuto funkci jako primární" (ibid.: 20).

Syntaktickou funkci podmětu plní primárně substantiva a syntaktickou funkci atributu plní primárně adjektiva. Pokud plní adjektivum syntaktickou funkci podmětu, bývá to proto, že z věty bylo vypuštěno podmětové substantivum. Tyto případy vedou k postupné substantivizaci adjektiv (srov. Nekula – Rusínová – Karlík 1995: 413). Pakliže se však ve výše uvedených případech elipsy jedná o záležitost syntaxe, není možné tento problém vyřešit na základě automatické morfologické analýzy.

Ideálně bychom tedy měli mít v případech jednotek s adjektivní flexí[2] ve slovníku uvedeny dvě slovnědruhové interpretace. Ne vždy tomu tak však je. Navíc označení slovního druhu ve slovníku je jedna věc a věc druhá je,

/1/ Komárek uvádí i terciální funkci, avšak vzhledem k tomu, že se soustředíme na jednotky s adjektivní flexí (substantivizovaná adjektiva), primární a sekundární funkce jsou pro nás dostačující.

/2/ V našem článku se zaměříme pouze na ty jednotky s adjektivní flexí, pro které je primární funkcí vyjádření atributu a sekundární funkcí vyjádření podmětu.

jak jednotka s adjektivní flexí funguje v jazyce a realizuje primární a sekundární funkce.

Automatická morfologická analýza probíhá ve třech krocích: v prvním se jedná o rozčlenění na slovní tvary (tokenizace), ve druhém jde o přiřazení jedné, většinou však více interpretací z morfologického slovníku, a ve třetím kroku se jedná o desambiguaci (zjednoznačnění), tedy přiřazení jedné interpretace.

Analýza dat z korpusu[3] ukázala, že ve slovníku jsou spolehlivě označeny ty jednotky s adjektivní flexí, které plní primárně funkci podmětu (typ *hajný*, *pokojská*).

druhy jsou jetel prostřední (Trifolium medium) , černýš	hajní /NNMP1-----A-----	(Melampyrum nemorosum) – rostlina charakteristická též pro světlé
. Novináři čekají , že pytlák , který se stal	hajným /NNMP3-----A-----	, neodolá a vrátí se ke svému původnímu povolání ,
traurig bin ... ' no , nechme toho . Znáte	Hajného /NNMS4-----A-----	? " Několik studentů včetně Richarda přitakalo . „ L
náměstíčkem patřila svého času k zámeckému panství , žili tady	hajní /NNMP1-----A-----	, kteří spravovali les i nedalekou oboru . Po dvou
Vidíme ho přespávat u vetešníka Eichlera v Kuřivodech , u	hajného /NNMS2-----A-----	Josefa Vítka v myslivně u Maníkovic , v cihlárně za
škole ve Vsetíně . Otec Adolfa Kubíčka byl lesníkem a	hajným /NNMS7-----A-----	. Sám měl proto k lesu také velmi blízko .
jsem často v terénu . Například jsem s lesníkem ,	hajným /NNMS7-----A-----	v lese nebo na poli . Nesedím osm hodin denně
. Márty vyrostl doslova v lese . Jeho otec byl	hajnej /NNMS1-----A---6-	a on do třinácti let žil v hájence . Pobíhal
na náklady majitele . Milan Bureš : Můj děda byl	hajný /NNMS1-----A-----	a tchán myslivec . Měli vychovaného českého fouska . Dnešní
František Černý s Jaroslavem Kozlem , hlavní aktéři potyčky s	hajným /NNMS7-----A-----	u Želešic , byli obviněni také z pokusu o vraždu
: , Rozdávej ! ' Táhnou ji dvě party :	hajní /NNMP1-----A-----	, kteří jdou bahnem , zatímco pěšáci táhnou po souši
nezmiňuje .) Babinský s Hoffmannovou si našli nocleh u	hajného /NNMS2-----A-----	Josefa Vítka , který bydlel v myslivně nedaleko Maníkovic .
budou jednou dělat naše dcery . NÁŠ EXPERT PhDr. Martin	Hajný /NNMS1-----A-----	psycholog a psychoterapeut Polévky , které nejlíp zasytí </p
o původu neštěstí . Byl v podezření i jeden z	hajných /NNMP2-----A-----	a některé jiné osoby , že na hraběte s úmyslem

Obr. 1: hajný, SYN2015

strávil několik nocí ve vyšetřovací vazbě kvůli obvinění ze znásilnění	pokojské /NNFS2-----A-----	v luxusním newyorském hotelu . Francouzský socialista , který patřil
svého existenciálního postavení , takže při troše štěstí ušetřím nevinnou	pokojskou /NNFS4-----A-----	nepříjemného překvapení . Vidíš , já opravdu myslím na prosté
potajmu vaříš , nesmíš uschovávat v kufru . Tam ji	pokojská /NNFS1-----A-----	objeví . Lépe je odklidit plotýnku do skříně na šaty
pomocná síla v laboratoři , a našla si práci jako	pokojská /NNFS1-----A-----	v hotelu Palace , kde jí hosté nechávali na nočních
, hraběnky umývaly v hotelových kuchyních nádobí a pracovaly jako	pokojské /NNFS2-----A-----	. V Berlíně , Paříži , Římě a nakonec i
, které Mills očekával . Pak zavraždili Ralfa , zranili	pokojskou /NNFS4-----A-----	a ukradli obraz . " Zmlkla a po chvíli se
přešel k bílé pohovce , na níž ta příšerně nesmělá	pokojská /NNFS1-----A-----	jenom obrátila polštáře , aby skryla mokré skvrny , a
splněno , aféra italskou legendu politicky zničila . VYŘÍZENO .	Pokojská /NNFS1-----A-----	Nassifatou Diallová obvinila šéfa MFF ze sexuálního útoku . Strauss-Ka
uklizen . Chvíli jsem přemýšlel , že bych zazvonil na	pokojskou /NNFS4-----A-----	a ukázal jí vrstvu prachu na stínítku lampy , ale
brigády : servírka , barmanka , zaměstnanec v kavárně ,	pokojská /NNFS1-----A-----	obvyklý plat : 10 000 – 17 640 korun čistého měsíčně ubytování
šílí . Doma si namísto služky představuje majordoma a oddanou	pokojskou /NNFS4-----A-----	: " Pokojská : Hrabě Pericoloso Sporgersi mi nabídl pět
který tu zaručeně narazíte , jsou buď pracháči , nebo	pokojské /NNFS3-----A-----	. Řekněme , že můj abuelo tu nikdy nebyl ,
„ Ano , koule se objevuje na Dürerově Melancholii I.	Pokojská /NNFS1-----A-----	Millsovi řekla , že sir Alistair Kermode byl vášnivým obdivovatelem
hlase profesor . „ Žádný telefon tady nevidím . "	Pokojská /NNFS1-----A-----	se rukou chabě dotkla kapsy na zástěře . „ Volala

Obr. 2: pokojská, SYN2015

Dále jsme zjistili, že jednotky s adjektivní flexí, které primárně plní funkci atributu a sekundárně plní funkci podmětu, mají ve většině případů ve slovníku přiřazeny dvě interpretace, ale na úrovni desambiguace je interpretace zvolena chybně (typ: *strážný*, *výchovný*). Tento typ výrazů je v korpusu interpretován značně chaoticky.

/3/ Pracovali jsme s korpusem SYN2015 z ÚČNK.

tmy . Po obou stranách měla věžičky s okénky pro	strážné /NNMP4-----A-----	, kteří však svá místa už dávno opustili pod pa
vlastně se promění v živá želízka , takže v sobě	strážné /NNMP4-----A-----	uvězní . Nadháněčka drží v ruce prop
na zeď . Když všechno dobře půjde , nemusí si	Strážný /AAIS4----1A-----	nějaký čas vůbec všimnout , že jsme pryč . </p
pustil láhev . " Stojko a Umanský si povídají se	strážnými /NNMP7-----A-----	. " Uhodila pěstí do otevřené dlaně . " Griškin
v dálce . Na půl cesty se potkali s postupujícími	strážnými /NNMP7-----A-----	a po šeptem vedeném pohovoru společně vešl
, že vězni pracující ve správě si žijí líp než	strážní /NNMP1-----A-----	. Za jízdy naskočíš na nákladní vagor
. Opřela se o stěnu za sebou a jeden ze	strážných /NNMP2-----A-----	se natáhl , aby ji přidržel . „ To jsem
že to byl on , kdo jim dal echo .	Strážní /NNMP1-----A-----	ho poslali zpátky do cely . Připadalo
. " Přikývl jsem . Denisa byla má láska a	strážný /AAMS1----1A-----	anděl . Bez ní bych nikdy nedostal tohle místo
iž dávno poučily a do dveří si nechaly nainstalovat hrbaté	strážné /NNMP4-----A-----	, zařízení proti zlodějům . Takže byla tady , v
, jsem syna utišit nedokázala , zatímco ona ano .	Strážná /AAFS1----1A-----	ani nic neřekla , jen mě udeřila pažbou do zad
půlnoci za mrazivé noci nechal nastoupit asi 800 vězňů i	strážné /NNMP4-----A-----	. Ke všem nastoupeným měl velitel tábora Jarc
běželi ve tmě do prázdného baráku , ještě neobsazeného .	Strážný /AAMS1----1A-----	neslyšel nic a psi tam naštěstí neměli . A v

Obr. 3: strážný, SYN2015

NÁVRHY ŘEŠENÍ

V souladu s Komárkovým tvrzením, že „lingvistická klasifikace prvků jazyka musí být obrazem skutečných jazykových kategorií projevujících se při fungování jazyka“ (Komárek 2006: 15), je naší snahou nalézt takové řešení uvedeného problému, aby bylo možné správně desambiguovat jednotky s adjektivní flexí, ale zároveň se vyhnout nárůstu slovnědruhové homonymie zaznamenáním těchto tvarů do morfologického slovníku. Vycházíme z toho, že navržené řešení musí být konzistentní a systémové, a cílem je, aby koncový uživatel dostal jednotnou a správnou informaci.

Jedním z návrhů řešení problematického značení substantivizovaných adjektiv bylo využití hybridní kategorie. Termín hybridní kategorie je „český ekvivalent anglického termínu *mixed category* a používá se pro označení různých gramatických fenoménů, jejichž společným rysem je, že jeden jazykový výraz má vlastnosti dvou kategorií, nejčastěji se termín *mixed category* používá v užším smyslu pro výrazy kombinující rysy dvou lexikálních kategorií“ (Karlík – Nekula – Pleskalová, v rukopisu).

Ukázalo se však, že možnost zavedení hybridní kategorie do morfologického značkování není ideální, a to proto, že do hybridní kategorie patří substantiva typu *hajný*: mají distribuci substantiv, syntaktické chování substantiv, ale mají adjektivní skloňování. Většina slov této kategorie (*porybný*, *pokojská* ad.) není homofonní s adjektivy, a proto určení slovního druhu z hlediska AMA je konzistentní a jednoznačné. Není tedy třeba, abychom v těchto případech zaváděli nové značení, pokud stávající plně vyhovuje. Naopak problematické, z hlediska určení slovního druhu pomocí AMA, jsou výrazy spadající do hybridní kategorie, které jsou homofonní s adjektivy (*výchovné*, *trvalá* ad.). Jedná se o otevřenou skupinu slov, u nichž by správná interpretace slovního druhu uživatelům jistě pomohla.

Další z návrhů řešení bylo stanovení formálních pravidel. Zjistili jsme však, že ani tento návrh není vyhovující, protože ne vždy zobecnění funguje.

Zde pro ilustraci uvádíme příklady návrhů formálních pravidel a jejich ověřování v korpusu SYN2015:

- jednotka s adjektivní flexí následovaná slovesem = substantivum

ovým složením sboru si učitelé spojují příznivější	výchovné	/AANS4----1A-----	působení na žáky . („ Ti chlapi js
Vztah cíle jazykového , vzdělávacího a	výchovného	/NNNS2-----A-----	je možné vyjádřit i touto rovnicí :
statečně , mnohá muzea dosud nepochopila své	výchovné	/AAFP4----1A-----	možnosti a nezapojují se ani do e

Obr. 4: výchovné, SYN2015

Ukázalo se, že i pro poučeného lingvistu je bez kontextu v mnohých případech obtížné slovní druh určit, například ve větě: *To je výchovné.* (Buď se jedná o částku placenou za výchovu, tedy substantivum, nebo se jedná o adjektivum *výchovný.*)

- jednotka s adjektivní flexí následovaná interpunkcí = substantivum

použít jako stolní gril . foto : weber 2 .	skladné	/AANS4----1A-----	řešení Jednoduchá elektrická plotýnka
nizela dlouhá rukojeť , moderní hrnce jsou oblé a	skladné	/AAIP1----1A-----	. A dá se nastavit intenzita páry podle
„ Výhodavakůjevtom , že jsou relativně	skladné	/AAIP1----1A-----	. vse potřebné se vejde na jednu paletu

Obr. 5: skladné, SYN2015

- jednotka s adjektivní flexí následovaná vlastním jménem/zkratkou = substantivum

našem virtuálním call centru budete nabízet	předplatné	/AAFP4----1A-----	Vlasty a dalších časopisů vydavatelství Sanoma M
ak podobně . Jeden jim doporučoval odhlásit	předplatné	/AAFP4----1A-----	Sedmikrásky a místo toho darovat peníze neziskov
ce v těchto programech živí . Pro ně může být	předplatné	/NNNS1-----A-----	výhodné i z toho důvodu , že se původní velká
5 . Dále si můžete objednat roční elektronické	předplatné	/NNNS4-----A-----	za 685 Kč , s nímž získáte přístup ke starším
ale jistě zaujme , že například Zoot . cz nabízí	předplatné	/AAFP4----1A-----	HN se slevou 45 procent . Z klasických sl
souhlasíte s nimi , nabídnou vám akční roční	předplatné	/NNNS4-----A-----	za třicet eur měsíčně (necelých 800 Kč) plus

Obr. 6: předplatné, SYN2015

Po zvážení a ověření výše uvedených návrhů řešení se jako nejvhodnější jeví změna morfologické značky u těch výrazů, kterým je ve druhém kroku AMA přiřazena jak interpretace substantivum, tak interpretace adjektivum.

Pro substantiva s adjektivním skloňováním, která jsou výhradně substantivy, navrhujeme následující změnu morfologické značky:

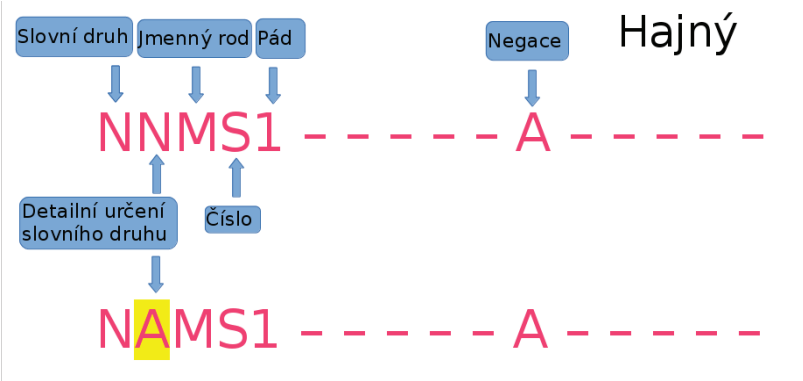

Obr. 6: Návrh na změnu morfologické značky, typ hajný

V případě adjektiv, která mohou být substantivizována navrhujeme následující změnu morfologické značky:

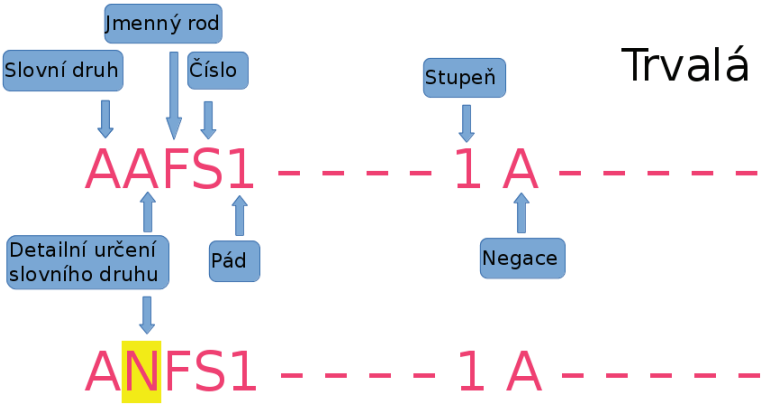

Obr. 7: Návrh na změnu morfologické značky, typ trvalá

ZÁVĚREM

Je třeba upřesnit, že navržená změna morfologické značky nebyla v době konání konference testována.

Vzhledem k tomu, že substantivizace adjektiv tvoří jen drobnou výseč z problematiky slovnědruhových přechodů, je pravděpodobné, že změna morfologické značky se může a bude týkat i jiných slovních druhů. A je velmi

pravděpodobné, že druhá pozice morfologické značky těchto výrazů je již obsazena charakteristikou, kterou není vhodné libovolně nahradit jinou (týká se to například slovesných adjektiv). Naší snahou do budoucna je pečlivě popsat všechny typy slovnědruhových přechodů a zamyslet se nad konzistentním řešením ve formě změny morfologické značky. Na základě dosavadních zjištění budeme opět hledat takové řešení, které bude systémové pro všechny typy slovnědruhových přechodů, nejen pro tvrdá substantivizovaná adjektiva.

LITERATURA

Český národní korpus – *SYN2015*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015. Dostupný z www: http://www.korpus.cz.

CVRČEK, Václav – KOVÁŘÍKOVÁ, Dominika
2011 „Možnosti a meze korpusové lingvistiky"; *Naše řeč* 94, č. 3, s. 113–133

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.)
Encyklopedický slovník češtiny, 2. vyd., v rukopisu

KOMÁREK, Miroslav
2006 *Příspěvky k české morfologii* (Olomouc: Periplum)

NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka – KARLÍK, Petr (eds.)
1995 *Příruční mluvnice češtiny* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

varia

KONCEPCE NOVÉHO VÝKLADOVÉHO SLOVNÍKU ČEŠTINY

Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny. Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2016

ONDŘEJ BLÁHA

Za poslední století vyšly celkem čtyři výkladové slovníky češtiny, které lze pokládat za akademické či prostě autoritativní a které byly vysoce hodnoceny jak z hlediska praktického, tak z hlediska lingvistického významu: byl to *Příruční slovník jazyka českého* z l. 1935–57, který v devíti svazcích obsahoval asi 250 000 hesel, dále *Slovník jazyka českého* (původně dvousvazkový a pak jednosvazkový) od P. Váši a F. Trávníčka, který vyšel poprvé v r. 1937 a který obsahoval asi čtvrtinu hesel ve srovnání s *Příručním slovníkem*, dvě desetiletí po válce pak vyšel čtyřsvazkový *Slovník spisovného jazyka českého* (knižně v l. 1960–71) o rozsahu 200 000 hesel a nakonec (v r. 1978 a v upravené podobě z l. 1994, 2003 a 2005) byl opakovaně vydáván jednosvazkový *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* o rozsahu asi 50 000 hesel. Nyní vstupuje do života v pořadí páté autoritativní lexikografické zpracování našeho mateřského jazyka, *Akademický slovník současné češtiny*, který je proponován jako slovník středně velký (s minimálně 120 000 hesly) a jehož autory jsou pracovníci lexikografického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Teoretická východiska, která aplikuje dvacetičlenná redakce tohoto nového slovníku (ve spolupráci s několika desítkami odborných spolupracovníků a konzultantů), byla vydána v knižním přehledu, který je sám o sobě shrnutím pokroku na poli lexikologie a lexikografie (ale také např. ve stylistice a morfologii), k němuž došlo v posledních desetiletích. Publikace se vyrovnává s faktem, že před lexikografem se dnes vynořují metodologické problémy, které byly dříve neznámé. Reprezentativní podoba jazyka je dnes, jak se zdá, hůře zachytitelná než např. před padesáti lety, protože hranice mezi spisovným (standardním) a nespisovným (substandardním) jazykem se nejen posunuly, ale i znejasnily. Vedle toho se do života běžného uživatele češtiny od doby vydání posledního autoritativního *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* s mnohem větší intenzitou vlamuje věda a technika, a tedy i terminologické systémy, které musí slovník nějak reflektovat (tj. ve výběru zachytit). A navíc, materiálovou bází pro nový slovník dnes nemohou být jen texty tištěné – také jazyková aktivita českého národního společenství se dnes z velké části odehrává v prostředí internetu, které na lexikografa, vybírajícího a hodnotícího jazykový materiál, klade nároky jiné (a zřejmě vyšší) než texty tištěné.

Kolektivní publikace autorů *Akademického slovníku* především, poprvé v historii české lexikografie, popisuje principy výstavby slovníku na základě

korpusů, které mj. umožňují zohledňovat ve slovníku frekvenční kritéria a kolokaci zpracovávaných výrazů, a dále stanovuje zásady využití textů publikovaných na vybraných webových stránkách, textových archivů a excerpčních databází. Detailně popisuje tvorbu hesláře pro nový slovník, způsob výběru hesel a významů a vyčleňuje třídy slov, která do hesláře nebyla zařazena. Neobyčejně precizně se tato teoretická publikace věnuje třídám slov, která jsou z lexikografického hlediska problematická – vymezuje, co bude do nového slovníku zařazeno z odborné terminologie (reflektována bude jen ta její část, která prokazatelně překračuje hranice profesní nebo zájmové), z názvů osob, deminutiv, univerbismů (těm je věnována zvlášť velká pozornost), názvů oborů, jazyků, barev a jejich odstínů, ze složených slov s číslovkovým komponentem, a rovněž, jakým způsobem bude naloženo se substantivy, která mají v textech (resp. v korpusu) výraznou převahu plurálových tvarů.

Principy formální výstavby hesla, popsané velmi podrobně a s využitím doposud spíše neobvyklých grafických prvků, ukazují, že nový slovník bude u každého zpracovávaného výrazu podávat mnohem více informací z oblasti gramatického a stylistického fungování výrazu než slovníky dosavadní. Kromě kompletní slovnědruhové a morfologické charakteristiky výrazů bude slovník poskytovat údaje o valenci sloves, jmen a adverbií a též řadu údajů o stylistické hodnotě zachycovaných lexémů, o jejich příp. expresivitě, familiárnosti, hypokorističnosti, archaičnosti nebo regionálním zabarvení (ve slovníku budou reflektovány jen ty regionalismy, které se užívají na širším území a které bývají pravidelněji využívány např. i v uměleckých textech). Všem těmto hodnotám jsou v teoretické publikaci věnovány samostatné kapitoly, vymezující hranice zmíněných skupin slov.

Značná pozornost je v teoretických východiscích slovníku, která mimochodem s maximální pečlivostí usilují o terminologickou přesnost (a mohou být tedy využita vlastně i jako příručka pro vysokoškolskou výuku), věnována lexikografickému vymezení homonymie, polysémie, synonymie a antonymie, a především všem problémům spjatým s vymezováním lexikálního významu. V knižním úvodu k připravovanému slovníku je mj. zdůvodněno, proč budou výrazy ve slovníku v mnohem menší míře hnízdovány, než tomu bylo v předchozích lexikografických dílech (hnízdování zůstává jen u přechýlených jmen, u deminutiv a u sloves s opakovacím významem), a proč budou samostatně zpracovány některé výrazy, které byly dříve zahrnuty do hesel zachycujících jejich základová slova (týká se názvů vlastností a dále relačních adjektiv a deadjektivních adverbií).

Nebývalá pozornost je této teoretické publikaci věnována statutu multiverbismů, které budou v novém slovníku jako samostatná hesla zpracovány v mnohem větším rozsahu, než tomu bylo kdykoli předtím. Důkladně propracované jsou též zásady týkající se ortoepických údajů v novém slovníku a také původu lexikálních přejímek. Novým prvkem v připravovaném slov-

níku je pak i stylistické hodnocení „kolokv.“ a „kolokv. Δ“, které vychází ze specifičnosti současné jazykové situace češtiny – označují se tak výrazy kolokviální (typické pro mluvenou polooficiální či neoficiální komunikaci), přičemž trojúhelník (Δ) naznačuje, že daný výraz směřuje k bezpříznakovému užívání. Mezi více než 2 500 hesly písmene A, která již byla publikována v on-line verzi slovníku,[1] jsou takto hodnoceny např. výrazy *adidasky*, *aerolinka* nebo *anorganika* („obor zabývající se chemickými prvky a jejich sloučeninami s výjimkou většiny sloučenin uhlíku“).

Akademický slovník současné češtiny, jehož elektronická podoba přináší kromě jiných výhod možnost zpětného rozšiřování či oprav již publikovaných hesel, by měl sloužit minimálně středoškolsky vzdělaným uživatelům (studentům, učitelům, novinářům, překladatelům, filologům aj.), zejm. tedy rodilým mluvčím češtiny, ale také zahraničním zájemcům o češtinu. Jde o projekt mimořádně významný, jistě především z pohledu praxe – ale, jak ukazují publikovaná teoretická východiska, přináší tento projekt také něco jako „summu“ současného poznání lexikální stránky jazyka.[2]

/1/ On-line: http://www.slovnikcestiny.cz/web/uvod.php [cit. 9. 4. 2017].

/2/ Česká lingvistika tímto také dohání náskok, který si mezitím získala lingvistika slovenská vydáním *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (eds. K. Buzássyová – A. Jarošová), který je vydáván od r. 2006 a prozatím (ve svém třetím svazku z r. 2015) dospěl po písmeno N.

„LINGVISTICKÉ ODPOLEDNE" NA KATEDŘE OBECNÉ LINGVISTIKY

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Tradiční sérii workshopů pořádaných pod tímto názvem na katedře Obecné lingvistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci rozšířili její členové 30. 5. 2017 o sympozium věnované životnímu jubileu jednoho z našich nejvýznamnějších jazykovědců, obecného lingvisty a autora originálně pojatých gramatických popisů češtiny, prof. PhDr. Jana Kořenského, DrSc. Je příznačné, že oslavy narozenin tohoto iniciátora rozsáhlého teoretického výzkumu pražského lingvistického strukturalismu, metodologa lingvistického výzkumu a autora koncepcí gramatiky přirozeného jazyka proběhly právě na jeho domovské katedře, jejímž byl spoluzakladatelem i prvním vedoucím.

Přednášky byly rozděleny do tří tematických bloků a před jejich autory stál – jak přiléhavě konstatoval jeden z vystupujících hostů dr. Radek Čech – nelehký úkol: ve svém vystoupení se jejich autoři měli dotknout některého z témat, jimž se jubilant sám věnoval, současně k nim ale přistoupit problematicky až konfrontačně. Jednotlivým vystupujícím se tak podařilo to, oč pan profesor usiloval celou svou odbornou i pedagogickou praxí: lingvistický výzkum pojmout jako diskusi, klást podnětné otázky a ve společném dialogu na ně hledat a nacházet odpovědi.

Do prvního bloku byly zařazeny příspěvky prof. Jany Hoffmannové a Daniely Slančové. J. Hoffmannová navázala na oslavencovy starší práce věnované komice a humoru v uměleckých textech a v příspěvku nazvaném *Jiří Suchý dříve a dnes* srovnala kvalitu i interpretační náročnost výrazových prostředků, jež byly pro dosažení komického efektu užívány v tradičních pracích divadla Semafor, s těmi, jež autoři užívají v současnosti. D. Slančová zase v příspěvku *Procesuálno-komunikačný prístup ku skúmaniu osvojovania jazyka a hypotéza interakčného konceptu elementárnej vetnej struktury* ukázala, jakým způsobem může být metodologie výzkumu jazykového materiálu navržená autorským kolektivem vedeným právě prof. Kořenským v dnes již tradiční příručce *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu* využita při zkoumání vývoje jazykových kompetencí u malých dětí. Příspěvky druhého bloku byly věnovány aktuální situaci v oblasti gramatických popisů přirozených jazyků. Velmi živou diskusi vyvolalo vystoupení prof. Petra Karlíka *Čeština jako pro drop jazyk*, ve kterém jeho autor s využitím rozsáhlého dokladového materiálu poukazoval na možnost rozdělovat jazyky podle potřeby obsazování a realizace subjektových pozic a na místo češtiny v takto pojaté jazykové klasifikaci. Na jeden z přístupů k velmi široké a těžko uchopitelné problematice vidu, ukázal v příspěvku *Akomodace vidu (Vid – postřehy, poznámky, jinakosti)*

doc. Zdeněk Starý. V osobně laděném příspěvku *Procesuální rušení langue aneb Kdo za to může?* navázal dr. Radek Čech na dříve položenou oslavencovu otázku o oprávněnosti či legitimitě tradiční dichotomie langue – parole a o jejím možném nahrazení koncepcí modelů a jejich aktuálních realizací. Do třetího bloku pak organizátoři sympozia zařadili příspěvky žáků a jubilantových blízkých spolupracovníků z katedry obecné lingvistiky dr. Dana Faltýnka *Kořenského kolokace* a dr. Lukáše Zámečníka *Dynamické systémy v díle Jana Kořenského.*

Nejenom poctivě připravená a recipientsky atraktivní vystoupení přednášejících, ale také četné diskusní příspěvky jsou dokladem toho, nakolik inspirativní a podnětná je práce prof. Jana Kořenského jak pro jeho nejbližší žáky a spolupracovníky, tak pro naši lingvistiku obecně.

MEZINÁRODNÍ SETKÁNÍ MLADÝCH LINGVISTŮ OPĚT V OLOMOUCI

WENDY ZIMMEROVÁ

Ve dnech 15.–17. května 2017 proběhl na půdě Katedry bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého již osmnáctý ročník Mezinárodního setkání mladých lingvistů. Tradice mladých lingvistů byla započata v roce 2000 v Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze a od roku 2001 pokračuje každoročně na filozofické fakultě olomoucké univerzity.

Hlavním tématem letošní konference byl *Jazyk jako nástroj manipulace*. Úvodní přednášku s názvem *Umělecký překlad – ztráty a nálezy* přednesla v pondělí 15. května dopoledne doc. PhDr. Ivana Bozděchová, CSc. (FF UK).

V odpoledních hodinách se v aule Filozofické fakulty Univerzity Palackého jako součást konference uskutečnilo celostátní kolo soutěže Student a věda. Ze čtrnácti soutěžících první místo obsadila Kateřina Lipská (FF UK) se svým příspěvkem *Modus po verbech opinandi v (před)klasické francouzštině*. Na druhém místě se umístila Alžběta Růžičková (FF UK) s tématem *Strategie maskování hlasu u českých mluvčích*. Třetí místo obsadila Lenka Schindlerová (FF UP), která soutěžila s příspěvkem *Překlad a zpětný překlad: Analýza knižních a filmových zpracování Malé čarodějnice Otfrieda Preußlera*. Čestné uznání získal Jakub Wenzel (FF UP) s tématem *Metaforické strukturace radosti v českém a japonském jazykovém obraze světa* a Kateřina Fintesová (FF MU) s příspěvkem *Mikrostruktura substantivních hesel v Thesauru linguae bohemicae Václava Jana Rosy*.

Souběžně v pondělí odpoledne probíhaly referáty hlavní části konference. Posluchači měli možnost vyslechnout například příspěvky o persvazivní funkci jazyka. Tuto tematiku nastínil Michal Rubáš (FF UP) ve svém příspěvku nesoucím název *Nominace jako nástroj politické a mediální manipulace*, ve kterém se zabýval základní jazykovou strategií objevující se v rámci politické a mediální manipulace. Na toto téma zaměřily své referáty také Hana Bednářová (FF UK) s tématem *Internetové memy jako nástroj persvaze*; Galina Prokudina (FF MU): *Rozvoj novořečí v Rusku během sovětské doby a způsoby jejího používání ve vybraných textech současné ruské literatury* a Hana Žižková (FF MU) s příspěvkem *Manipulace s příslovečnými spřežkami.*

Příznivcům korpusové lingvistiky byl věnován blok v pozdějších odpoledních hodinách. Barbora Kočařová (FF MU) se ve svém příspěvku *Žákovské korpusy a jejich data* dotkla problematiky žákovských korpusů a napětí mezi korpusovou lingvistikou a možnostmi jazykového vývoje. Korpusovými daty se zabývala také Kateřina Danielová (FF UP) v referátu *Analýza korpusových dat jako zdroj gramatických informací o epistemické modalitě*, ve kterém porovnávala výsledky analýzy fungování jistotní modality ve vzorku mluvených

mediálních dialogů. V bloku zazněl také příspěvek Lucie Štěrbové (FF MU) s titulem *Vybrané názvy barviv ve staré češtině a jejich etymologie*.

Druhý den konference byl rozdělen na dva současně probíhající workshopy. V Diachronním workshopu se dopoledne debatovalo hlavně nad starou a střední češtinou. Své referáty představili mimo jiné Pavel Kosek (FF MU) a Radek Čech (FF OU) s tématem *Teoretická východiska zkoumání pronominálních enklitik ve starší češtině* či Olga Navrátilová (FF MU), která se zabývala *Slovosledem pronominálních enklitik v první staročeské biblické redakci.* Analýzou deverbativních místních jmen ve staré a střední češtině se zabýval ve svém příspěvku Michal Hořejší z Ústavu jazyka českého AV ČR. Tematikou diachronních úkolů v učebnicích českého jazyka pro střední školy se zabýval Jan Dušek. Propojení jazykové manipulace a persvaze na materiálu starších mluvnic češtiny zkoumal referát Barbory Hanzové (ÚJČ AV): *Manipulační jazykové techniky v předmluvách starších mluvnic češtiny*.

Ve workshopu Čeština jako cizí jazyk zazněly příspěvky týkající se vyučování češtiny u cizinců, problémů s výslovností či mluveného žákovského korpusu. Na téma výslovnosti u cizinců mohli zájemci debatovat po referátu Michaely Kopečkové (FF UP) s názvem *Výuka výslovnosti u cizinců – dril i zábava*, ve kterém přednášející vycházela z praxe rozhovorů se samotnými studenty. Barbora Kočařová (FF MU) ve svém příspěvku *Mluvený žákovský korpus: transkripce nahrávek* pak popisovala tvorbu a úskalí vzniku žákovského korpusu. Součástí workshopu Čeština jako cizí jazyk byl rovněž kulatý stůl, u kterého mohli zájemci diskutovat s Kateřinou Szokalovou a Pavlou Poláchovou o praktických příkladech výuky pro cizince, problémech učitelů češtiny a mnohém dalším.

Druhý den konference proběhly nezávisle na předchozích workshopech také dva mediálně zaměřené referáty. Ve svém příspěvku s názvem *Fanouškovský jazyk jako mocenský nástroj komunitní inkluze či exkluze* Iveta Jansová (FF UP) blíže přiblížila fanouškovský jazyk jako jeden ze způsobů zmocňování se původních mediálních obsahů. Druhým příspěvkem nesoucí název *Pragmatika jazykových javov v elektronicky sprostredkovanej komunikácii* Anmária Genčiová (FF MB v Banské Bystrici) nastínila mediální ztvárnění migrační problematiky v alternativní mediální sféře. Důležitým bodem výzkumu byla rovněž dezinformace a manipulace publika, a to například účelovou volbou vhodných jazykových prostředků.

Poslední den konference ve středu 17. května mohli zájemci vyslechnout šest posledních příspěvků konference. Souběžně probíhal Diachronní workshop a rovněž workshop s názvem Jazyk – věc veřejná. V Diachronním workshopu se diskutovalo například nad tématem *Perikopální čtení v jednotě bratrské*, ve kterém se Robert Dittmann (FF UK) zaměřil na historii perikopálních čtení v jednotě bratrské od nejstaršího dochovaného souboru v Klaudyánově *Novém zákoně* (1518), na reformu Lukáše Pražského (1525) a reformu Jana Augusty ze čtyřicátých let šestnáctého století. Andrea Svo-

bodová (ÚJČ AV) se ve svém příspěvku snažila zjistit, *Kolik prologů měl nejstarší český překlad bible?* Předmluvami v českých tištěných biblích od začátku šestnáctého století se věnovaly ve svém příspěvku *Tradice staročeských prologů po roce 1500* Klára Matiasovitsová a Kateřina Voleková.

Ve workshopu Jazyk – věc veřejná měli zájemci možnost vyslechnout kupříkladu příspěvek týkající se fonetické analýzy francouzského prezidentského diskurzu nesoucí název *Příklad fonetické analýzy francouzského prezidentského diskurzu*, ve kterém se Kateřina Opletalová (FF UK) zamýšlela nad tím, zda je možné, aby jazyková složka politického projevu ovlivnila voliče a jakých metod se využívá k oslovení konkrétních vrstev. Dále se diskutovalo nad referátem Jaroslava Izavčuka (JČU): *O moci i bezmoci jazyka sociálních médií v politické kampani*. Monika Pitnerová (FF UP) se ve svém příspěvku s názvem *Analýza extralingválních prostředků s potenciálem porušovat zásady informační kvality v hlavním zpravodajství České televize* zaměřila na kvantitativní analýzu používání extralingválních prostředků s potenciálem porušovat zásady informační kvality u vybraných moderátorů České televize.

Jak už je zvykem, na konferenci panovala přátelská a sympaticky pracovní atmosféra. Zaznělo přes tři desítky inspirativních referátů, po nichž v převratné většině následovala věcná diskuze. S písemnou formou příspěvků se budou moci zájemci seznámit v konferenčním sborníku, který bude v budoucnosti vydán pořádající institucí.

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia
Ročník 9 (2017)
Číslo 2 – Linguistica

Redakce:
prof. PhDr. Lubomír Machala, CSc. (vedoucí redaktor)
doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.
doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.
Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.
Mgr. Jakub Vaníček (tajemník redakce)
Mgr. Tomáš Franta (technický redaktor)

Korektury: Bc. Martina Víchová
Návrh obálky: Mgr. Martina Švirláková
Sazba: Mgr. Tomáš Franta

Příspěvky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Křížkovského 10
771 47 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty UP
www.vff.upol.cz
vff@upol.cz

Vytiskl PAPÍRTISK, s. r. o.
Chválkovická 223/5
779 00 Olomouc

Adresa redakce:
Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 10, 771 47 Olomouc
e-mail: jakub.vanicek01@upol.cz | tomas.franta@upol.cz

Olomouc 2017

MK ČR E 18600
ISSN 1803-876X

Vychází 2krát ročně.